

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

AGOS GAZETESİNE GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI
İDDİALARINDA KÜRTLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesut GÜVEN

İstanbul

Ekim-2025

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

AGOS GAZETESİNE GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI

İDDİALARINDA KÜRTLERİN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesut GÜVEN

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

İstanbul

Ekim-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Prof. Dr. Zeyneb ÇAĞLIYAN İÇENER

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ali DEMİREL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Agos Gazetesine Göre Ermeni Soykırımı İddialarında Kürtlerin Rolü**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Mesut GÜVEN

ÖN SÖZ

İranlı şair Ömer Hayyam, “Tarih, kâinatın vicdanıdır.” der. Vicdan hiç kapanmaz bir göz gibidir. O göz yüzyıllar öncesini görerek geçmişte yaşanmış olaylarla kimi zaman güler, kimi zaman da ağlar. Çünkü vicdan bir nevi insanın içindeki rahmanî bir aynadır. Tolstoy, “Acı duyabiliyorsan canlısın, başkasının acısını duyabiliyorsan insansın.” der. Kendisi bir şair olmakla beraber tarihin önemini vurgulayan Ömer Hayyam’ı bir nevi rol model kabul ederek bir edebiyat öğretmeni olduğum hâlde tarih alanında yüksek lisans yapmayı tercih ettim. Çünkü tarih, Ömer Hayyam’ın deyimiyle bir vicdan olduğu kadar aynı zamanda bir hafızadır. Hafıza ise şiirin de tiyatronun da sinemanın da asıl besleyici kaynağıdır. Coğrafyamızda yaşanmış olayları itidal ve insafla incelemenin bizi gerçek manada “insan” yapacağı inancıyla Ermeni soykırımı iddialarını Kürtler özelinde ve *Agos* gazetesi zemininde araştırmak istedim. Belki de Bedros Kapamacıyan ile İbo Begé Parsiné içime doğan bu isteğin sorumlularıdır. Biri Vanlıların muhabbet ve itimadını kazanmış Vanlı bir Ermeni manifaturacı, diğeri hem hizmetkârlarının hem aile fertlerinin hürmet ve muhabbetini kazanmış Muşlu bir Kürt beyidir. Tolstoy’un tanımladığı şekilde “insan” olabilmek gayretiyle onların acısını duyarak bu tezi yazmaya çalıştım. Her eser emek ve zaman ister. Bu tezi yazarken sabır ve anlayışla yardımlarını esirgemeyen Beytullah Kaya ve Abdullah Tok hocalarıma saygılarımı sunarım. Anlayışlarına sığındığım sevgili eşime, her iki baliçeme ve muhterem valideme çok teşekkür ederim.

ÖZET

AGOS GAZETESİNE GÖRE ERMENİ SOYKIRIMI İDDİALARINDA KÜRTLERİN ROLÜ

Mesut GÜVEN

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Ekim, 2025 -199 Sayfa

Ermeni soykırımı iddiaları hem Türkiye'de hem Türkiye dışında farklı zaman ve zeminlerde değişik gerekçelerle tartışılmaktadır. Türkiye'deki tartışmalarda, gerek akademik düzlemde gerekse kamuya açık medya ortamında genel itibarıyla soykırım iddialarının sağlam tarihi belgelere dayanıp dayanmadığının ispatlanması amaçlanmaktadır. Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ise soykırım iddiaları Ermeni diasporasının iddiaları bağlamında tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı *Agos* gazetesi zemininde Kürtlerin Ermeni soykırımı iddiaları ile ilişkisini ele almaktır. *Agos* gazetesi yazarlarının gözünden soykırım iddialarıyla Kürtlerin ilişkisi, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yapılarak ele alınmıştır. Bu çalışmada *Agos* gazetesinin 2011-2024 yılları arasında genel ağ ortamında yayımlanan yazıları incelenmiştir. Yapılan inceleme neticesinde *Agos* gazetesinin ilgili yazılarında, “soykırım iddialarının tartışmasız bir şekilde gerçek olduğunu” savunduğu görülmüştür. Kürtlerin soykırım iddiaları ile ilişkisi ise tek yönlü değil siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda çok yönlü ele alınmıştır. *Agos* gazetesine göre Kürtler, 1915 Ermeni olaylarında kesinlikle faildir fakat tek ve asıl fail değildir. Bununla beraber “Devlet Kürtleri kullandı, dolayısıyla tek sorumlu devlettir.” savunmasını da Kürtleri edilgenleştirici bir söylem olarak görmüştür. *Agos* gazetesi, Ermeni soykırımı iddialarına ilişkin değerlendirmelerinde tarihsel belgelerden ziyade duygusal ve romantize edilmiş bir söylem üretme eğilimindedir. Bu yaklaşım, gazetenin nesnel bir tutum benimsemesini ve analitik, soğukkanlı bir dil geliştirmesini sınırlandırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Agos* Gazetesi, Kürtler, Ermeniler, Soykırım İddiaları.

ABSTRACT

THE ROLE OF KURDS IN ARMENIAN GENOCIDE CLAIMS ACCORDING TO AGOS NEWSPAPER

Mesut GÜVEN

Master, History and Civilization Studies

Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Abdullah TOK

October, 2025 – 199 Pages

The Armenian Genocide claims have been discussed in Türkiye and abroad at different times and places for different reasons. The aim of the discussions in Türkiye is generally to prove that the genocide claims are not based on solid historical documents. In Europe and the United States, genocide claims are discussed in the context of the Armenian diaspora's claims. The aim of this study is to examine the relationship between the Kurds and the Armenian genocide claims on the basis of the *Agos* newspaper. The relationship between the genocide claims and the Kurds through the eyes of the *Agos* newspaper writers was examined by using document review using qualitative research methods. In this study, the articles published in the *Agos* newspaper on the internet between 2011 and 2024 were examined. As a result of the examination, it was seen that the *Agos* newspaper unquestionably defended the genocide claims. The relationship between the Kurds and the genocide claims was not one-sided but was addressed in a multifaceted manner in political, social and economic terms. According to the *Agos* newspaper, the Kurds were definitely the perpetrators of the Armenian genocide, but they were not the only and main perpetrators. However, “The state used the Kurds, therefore the state is solely responsible.” sees his defense as a discourse that pacifies the Kurds. In its assessment of the Armenian genocide allegations, *Agos* tends to resort to emotional and romanticized discourse rather than historical documentation. This approach limits the newspaper's ability to adopt an objective stance and develop an analytical, calm tone.

Keywords: *Agos* Newspaper, Kurds, Armenians, Genocide Allegations.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
-------------	---

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL SONU VE XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARIYLA KÜRT ERMENİ İLİŞKİLERİ.....	7
--	---

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ERMENİ BASINI TARİHİ VE AGOS GAZETESİ	19
--	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AGOS GAZETESİ YAZARLARINA VE AGOS GAZETESİNDE YER ALAN HABERLERE GÖRE KÜRTLER VE 1915 ERMENİ OLAYLARI	28
---	----

4.1. Baskın Oran	30
4.2. Rober Koptaş.....	40
4.3. Ohannes Kılıçdağı.....	52
4.4. Yetvart Danzikyan	66
4.5. Karin Karakaşlı	69
4.6. Ferda Balancar.....	75

4.7. Emre Can Dağlıoğlu	91
4.8. Fırat Aydınkaya	111
4.9. Nazar Büyüm.....	119
4.10. Sevag Beşiktaşlıyan	123
4.11. Fatih Gökhan Diler.....	130
4.12. Taner Akçam.....	132
4.13. Haber Yazısı I	137
4.14. Haber Yazısı II.....	141
4.15. Haber ve Köşe Yazılarından Örnekler	146
SONUÇ	159
KAYNAKÇA	168
ÖZGEÇMİŞ	192

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
BDP	: Barış ve Demokrasi Partisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DEM	: Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi
Der.	: Derleyen
EAFJD	: Avrupa Ermeni Adalet ve Demokrasi Federasyonu
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
KCK	: Kürdistan Topluluklar Birliği (Koma Civakên Kurdistanê)
KTG	: Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi
PKK	: Partiya Karkerên Kurdistanê (Kürdistan İşçi Partisi)
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
UCLA	: University of California, Los Angeles
vd.	: Ve diğerleri

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Kürtler ve Ermeniler; Anadolu'nun, Mezopotamya'nın ve Kafkasya'nın kadim iki komşu halkıdır. Rusların Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e inme planları ve İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarları açısından Rusları Akdeniz'den uzak tutma düşüncesi; Kürtler ve Ermenilerin beraber yaşadığı coğrafyanın zamanla bir hakimiyet mücadelesine maruz kalmasına sebep olmuştur.¹

Siyasi, askeri ve ekonomik açıdan zayıflayan Osmanlı Devleti'nin, XIX. yüzyılda Batılı devletlere karşı savaş meydanlarında uğradığı yenilgileri, bu devletlerin diplomatik baskıları izlemiştir. Batılı devletler arasındaki çıkar çatışmalarından Kürtler ve Ermeniler doğrudan ya da dolaylı olarak ciddi biçimde etkilenmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde Taşnak ve Hınçak gibi Ermeni örgütlerin eylemleri, Kürt aşiretlerden oluşturulan Hamidiye alaylarının faaliyetleri, İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin aldığı tehcir kararı bu etkilenmenin somut sonuçlarıdır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşümler, Anadolu'nun çok kültürlü yapısında derin izler bırakmıştır. Bu izlerden biri, 1915 yılında gerçekleşen ve Ermeni topluluklarının zorunlu göçe tabi tutulduğu Tehcir süreci ile doğrudan bağlantılı olan Ermeni soykırımı iddialarıdır. Bu iddialar, yalnızca Ermeni-Türk ilişkilerini değil, aynı zamanda bu tarihsel süreçte etkili bir rol oynayan Kürt topluluklarıyla ilgili tartışmaları da kapsamaktadır. Ancak gerek resmî tarih anlatılarında gerekse uluslararası literatürde uzun yıllar boyunca bu üç aktör arasındaki ilişkiler çoğunlukla Türk-Ermeni ikiliği çerçevesinde ele alınmış, Kürtlerin konumuna yeterince dikkat çekilmemiştir.

Kürtler ile Ermeniler, tarih boyunca Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda yüzyıllar boyunca aynı coğrafyayı paylaşmış, özellikle Selçuklular ve erken Osmanlı döneminde görece barışçıl bir komşuluk ilişkisi içerisinde varlıklarını

¹ Erdal İlter, "Ermeni Meselesi'nin Doğusunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü," *OTAM Dergisi*, Sayı 6, (1995): 162-164

sürdürmüşlerdir. Ne var ki 19. yüzyılda yaşanan Tanzimat Fermanı'nın ve Islahat Fermanı'nın ilanı, Kürt mirliklerine son verilmesi, vergilerin toplanmasında yapılan düzenlemeler gibi siyasal ve toplumsal gelişmeler, bu ilişkilerin seyrini köklü biçimde değiştirmiştir. Ermeni Taşnak ve Hınçak gibi örgütlerin gerçekleştirdiği bazı silahlı eylemler hem Osmanlı yönetimi hem de bölge halkı nezdinde büyük bir tepki yaratmış, bu durum Kürtler ile Ermeniler arasındaki karşılıklı güvenin sarsılmasına neden olmuştur.² Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Ermeni grupların Rus ordusuyla iş birliği yapmaları ve Osmanlı ordusunun lojistik hatlarına yönelik saldırıları, savaş koşullarında tehcir kararının alınmasına zemin hazırlamıştır. 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu³, Türkiye'deki resmî tarih tezleri tarafından savaş şartları ve güvenlik gerekçeleriyle değerlendirilirken 1950'lerden itibaren Ermeni diasporası tarafından soykırım iddialarının temel argümanlarından biri haline gelmiştir.⁴ 1970'lerin sonlarında ASALA'nın⁵ gerçekleştirdiği saldırılarla uluslararası kamuoyunda daha görünür hale gelen bu iddialar, 1980'lerden itibaren Türkiye'de akademik düzeyde cevaplanmaya çalışılmıştır.⁶ Ancak bu çalışmaların önemli bir kısmı Kürtlerin bu süreçteki rolünü ikincil bir mesele olarak ele almıştır. Bununla beraber 2000'li yıllardan sonra yapılan bazı akademik çalışmalar, Ermeni soykırımı iddialarını Kürtlerin tarihsel tutumu, eylemleri ve hafızaları üzerinden değerlendirmeye başlamış ve bu konuya dair daha derinlikli tartışmalar ortaya çıkmıştır.

Agos gazetesi, 1996 yılında Hrant Dink ve arkadaşları tarafından kurulan ve Türkiye'deki Ermeni toplumu için büyük öneme sahip olan bir gazetedir. Hem Türkçe hem Ermenice yayımlanan *Agos*, Türkiye'de ve Türkiye dışında yaşayan Ermenilerin sorunlarını, kültürel ve sosyal meselelerini sürekli gündemde tutmuştur.

² Bayram Ayna, "İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2018), s.12

³ Uğur Ünal, *Tehcire Giden Yol*, (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016), 49.

⁴ *Geçmişten Günümüze Ermeni Araştırmaları*, Ed. Altuğ Yılmaz, (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2017), 50-59.

⁵ Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia / Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu.

⁶ Hikmet Özdemir, *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi*, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2008) 1-2.

Agos gazetesi, ağırlıklı olarak Türkiye'deki gayrimüslim azınlık hakları, ifade hürriyeti ve demokrasi mücadelesi üzerinde durmuştur.

Agos gazetesi, Türkiye'deki Ermenilerin sesi olmanın yanı sıra, toplumlar arası diyalogun geliştirilmesine katkıda bulunmuş ve çeşitli toplumsal sorunlara dikkat çekmiştir. Özellikle gazetenin kurucularından Hrant Dink'in 2007'deki suikast sonucu ölmesi, gazetenin Türkiye kamuoyunda bilinirliğini arttırmıştır. Hrant Dink cinayeti sonrasında Ermeniler açısından daha da simgesel bir anlam kazanan *Agos* gazetesi, bu cinayetle beraber kimi kesimlere göre Türkiye'deki insan hakları mücadelesinin bir sembolü haline gelmiştir.

Bu tezin birinci bölümünün ikinci yarısında, Kürtler ile Ermeniler arasındaki tarihsel ilişkiler 19. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl başına kadar olan süreçte ele alınacak; özellikle bu dönemde ortaya çıkan siyasal örgütlenmeler, çatışmalar ve tehcir süreci bağlamında yaşanan kırılmalar analiz edilecektir. İkinci bölümde ise Osmanlı'dan günümüze Ermeni basını genel hatlarıyla incelenecek, bu çerçevede 1996 yılında Hrant Dink öncülüğünde yayın hayatına başlayan *Agos* gazetesinin Türkiye Ermenileri için taşıdığı anlam ve Ermeni meselesi bağlamında üstlendiği rol değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde ise, *Agos* gazetesinin 2011-2024 yılları arasında genel ağ ortamında yayımlanan yazılarından hareketle, Ermeni soykırımı iddialarıyla Kürtleri ilişkilendirirken nasıl bir yaklaşım sergilediği incelenecek; *Agos* yazarlarının bu tarihsel süreçte Kürtlerin eylemlerine, sorumluluğuna ve hafıza politikalarına dair değerlendirmeleri ortaya konulacaktır.

Bu çalışmada, Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili tartışmalarda Kürtlere dair tutum ve yaklaşımlar *Agos* gazetesi bağlamında incelenecektir. Kendilerini kamuoyunda Kürt aydın ve siyasetçi olarak tanımlayan ya da kamuoyuna o şekilde takdim edilen isimlerin Ermeni soykırımı iddiaları hakkındaki görüşlerinin *Agos* gazetesine nasıl yansıdığı ele alınacaktır. Bu araştırmanın temel amacı; Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla nasıl ilişkilendirildiğini *Agos* gazetesi çerçevesinde irdelemektir. Bu amaç doğrultusunda, Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisine dair *Agos* gazetesinde ileri sürülen görüşler ele alınacaktır. Bu çalışma, söz konusu görüşlerin gerçekliğini tarihi vesikalar ışığında değerlendirerek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

Kürtler ve Ermeniler, farklı ırk ve inançtan oldukları halde asırlarca beraber yaşayabilmiştir. Toplumsal anlamda birbirlerine hiçbir dayatmada bulunmadan aynı köyde, aynı mahallede yaşayabilmiş olan Kürtler ve Ermeniler, XIX. yüzyıla kadar kendi aralarında adi asayiş ihlalleri dışında kayda değer sorun yaşamamıştır.⁷ Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayestefanos ve Berlin Kongresi'nin etkisiyle XIX. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Cihan Harbi'nin yaşandığı 1914-1918 yıllarına kadar bu iki halkın beraber yaşadığı coğrafyada Bitlis'te Beş Minare türküsü örneğinde olduğu gibi halk türkülerine dahi yansiyacak şekilde pek çok acı olay yaşanmıştır.⁸ Bu çalışma kapsamında, *Agos* gazetesinde 2011 ile 2024 yılları arasında yer alan yazılar çerçevesinde Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla nasıl ilişkilendirildiği ele alınacaktır.

Sözde Ermeni soykırımı iddiaları, günümüzde kimi zaman hakikate ulaşmak gayesiyle kimi zaman da verilen peşin hükme dayanak bulmak endişesiyle hem Ermeni diasporası tarafından uluslararası arenada gündemde tutulmaktadır hem de Türkiye kamuoyunda tartışılmaya devam etmektedir. *Agos* gazetesi de bu tartışmalara sayfalarında sıklıkla yer vermektedir.

Agos gazetesine dair yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında; Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği⁹, Türkiye'deki Ermeni toplumunda Ermeni kimliğinin inşası¹⁰, Ermeni soykırım iddialarını destekleyen 2008 yılındaki "Özür Diliyoruz İmza

⁷ Bayram Ayna, "İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2018, s.1

⁸ <http://www.bitlis.gov.tr/bitliste-bes-minare-efsanesi> (Erişim tarihi: 03.04.2024).

⁹ Meltem Şahin, "Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği: *Agos* Gazetesi'nin Konuya Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2010.)

¹⁰ Yasemin Koç Gabrielsen, "Agos ve Ermeni Kimliği: Türkiye'de Ermeni Kimliğinin Yeniden Yapılandırılması Üzerine Bir Araştırma", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015).

Kampanyası'nın" basına yansımaları¹¹ ve Türkiye'de azınlık gazeteleri¹² gibi konular *Agos* gazetesi çerçevesinde ele alınmıştır.

Ermeni soykırımı iddiaları, *Agos* gazetesi zemininde ve Kürtler özelinde ele alınması yönüyle bugüne değin hiçbir araştırmaya konu edilmemiştir. Bu tez çalışması, bu konuda Türkiye'de yapılacak çalışmalar arasında bir ilk olacaktır.

Bu çalışmada, tarihe ilişkin olay ve olguların incelenmesine uygun olduğu için nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi tercih edilmiştir. Kürtler ve Ermeniler arasındaki tarihsel ilişkilerin analiz edilmesi için arşiv taramaları, gazete makaleleri ve akademik çalışmalar incelenmiştir. Çalışmada, *Agos* gazetesinin 2011-2024 yılları arasındaki arşiv kayıtları incelenmiştir. Bu dönemin seçilmesinde Türkiye'de demokratikleşme anlamında atılan adımlar, basın özgürlüğü ve medyanın dijitalleşmesi gibi farklı parametreler etkili olmuştur. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisinin 3 Kasım 2002'de iktidara gelmesiyle¹³ beraber Türkiye'de sivil siyaset askerî vesayete karşı gittikçe güçlenmiş, çözüm süreci ile beraber Kürtlerle alakalı tarihi tezler 2000 öncesine göre daha çok yazılabilmiş¹⁴ ve Ermeniler dâhil Hristiyan azınlıklara yönelik yapılan reformlar¹⁵

¹¹ Selma Kara, "Tehcirin 93. Yılında 'Özür Diliyoruz İmza Kampanyası'nın Basına Yansımaları", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.)

¹² Alper Uruş, "Türkiye'de azınlık gazeteleri: Apoyevmatini-Agos-Şalom", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

¹³ <https://www.turkiyearastirmalari.org/2023/11/03/fokus/3-kasim-2002-turk-demokrasi-tarihine-ak-parti-damgasi/> (Erişim tarihi: 03.09.2024).

¹⁴ "Aralık 1983'te Başbakanlık Müsteşarı olarak görev almıştım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin durumu içler acısıydı. 150 milyon olduğu hesaplanan arşiv malzemelerinin bir kısmı eski bir medresenin avlusunda açıkta bekletiliyordu. Diğerleri ise çok sayıdaki binalarda, nâmüsait şartlarda tasnif edilmeden kaderlerine terkedilmişlerdi. Birkaç çilekeş uzman personel çaresizlik içinde didinip duruyor, yerli ve yabancı araştırmacılar birçok arşiv belgesine ulaşamıyorlardı. 1915 sonrasındaki belgeler ise araştırmacılara kapalı tutuluyordu. Gizliliğin asıl sebebi, bu evrakın henüz tasnif edilmemiş olmasıydı. Fakat diğer sebebin, bazı resmî muhaberat evrakında "ekrad" (kürtler) ibaresinin yer alması olduğunu hayretle öğrenmiştik." Hasan Celal Güzel, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000), 12.

sebebiyle söz konusu yıllarda *Agos* gazetesi, soykırım iddialarını kendi açısından hem daha fazla ele almış hem de tezlerini daha rahat ifade etmiştir.¹⁶

¹⁵ 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nun Geçici 11. Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik 01/10/2011 tarih ve 28071 sayılı Resmî Gazete’ de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve bu kapsamda yapılan başvurulara ilişkin değerlendirmeler 2014 sonu itibarıyla sonuçlandırılmıştır. <https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/cemaat-vakiflari> (Erişim tarihi: 05.08.2024).

¹⁶ Yetvart Danzikyan, “Müslümanlaşmış Ermeniler’in Travması ve Direnci”, *Agos*, 08.08.2020.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL SONU VE XX. YÜZYIL BAŞI İTİBARI İLE KÜRT ERMENİ İLİŞKİLERİ

Selçuklulardan itibaren Kürtler ve Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda komşu halklar olarak bir arada yaşamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin XI. yüzyılda Anadolu'ya girişiyle birlikte Ermeniler, özellikle Malazgirt Savaşı sonrası bazı Kürt emirlikleriyle beraber Selçuklu hâkimiyetinde kalan bölgelerde yaşamaya başlamışlardır.¹⁷

Osmanlı Dönemi'ne gelindiğinde ise özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Safevî tehdidine karşı Kürt beyleriyle yapılan ittifak neticesinde, Kürtler Anadolu'nun doğusunda özerk bir idari yapı kazanmıştır. Bu süreçte Ermeniler, Kürtlerin egemen olduğu sancaklarda cemaat halinde yaşamaya devam etmişlerdir. Osmanlı arşiv belgeleri, Kürt beylerinin bazı bölgelerde Ermeni köylerinden vergi aldığına, bazı durumlarda ise onları koruma altına aldığına dair bilgiler içermektedir.¹⁸ Ancak Kürt Ermeni ilişkilerinin her zaman barışçıl olduğu söylenemez. Özellikle XIX. yüzyılda, Kürt aşiretleriyle Ermeni köylüler arasında yerel düzeyde toprak, hayvan ve vergi anlaşmazlıkları kaynaklı çatışmalar yaşanmıştır. Bu durum, hem Osmanlı merkezi otoritesinin zamanla zayıflaması hem de Kürt beylerinin yarı özerk konumu ile yakından ilişkilidir.¹⁹

Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilan edilmesi, Osmanlı tebaası olan Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında hukuki eşitliğin sağlanması amacını taşımıştır. Ancak bu eşitlik anlayışı, özellikle Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşayan Müslüman

¹⁷ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2002) 1.

¹⁸ Vladimir Teofiloviç Mayevskiy, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Ruşadan Osmanlıcaya tercüme eden Mehmet Sadık, Günümüz Türkçesine çeviren Haydar Varlı, Yayına Hazırlayan Abdullah Varlı), (İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1997) 213-214.

¹⁹Yavuz Ercan, "Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar" *Türkler Ansiklopedisi*,(İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 10/197.

Kürt aşiretleri ile Hristiyan Ermeni cemaatleri arasındaki geleneksel güç dengesini sarsmıştır. Kürt beylerinin uzun süredir sahip oldukları vergi toplama, asayiş sağlama gibi özerk yetkileri Tanzimat reformlarıyla sınırlandırılmaya başlanmıştır.²⁰ Bu da Kürt beylerinin tepkisini çekmiştir; özellikle Ermenilerin devlet tarafından desteklendiği algısı, Kürt-Ermeni ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Cizre-Bohtan Emiri Bedirhan Bey'in (1802–1869) 1847'de gerçekleştirdiği ayaklanma, Tanzimat reformlarının Kürt toplumunun siyasal ve toplumsal yapıları üzerindeki dönüştürücü etkilerine ilişkin dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Osmanlı tebaası Müslim ve gayrimüslim unsurların kanun önünde eşit olduğunu Batılı devletlere göstermenin²¹ resmî belgesi niteliğinde olan Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında yapılan düzenlemeler, diğer Hristiyan unsurlar gibi Ermenileri memnun ederken Kürtler tarafında bir hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Hatta Ermeniler dâhil diğer Hristiyan halklar Tanzimat Fermanı'yla kendilerine vaat edilenlerin tam manasıyla yapılmadığı gerekçesiyle sık sık Osmanlı Devleti'ni Batılı elçiliklere şikâyet ederek Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmelerine sebep olmuşlardır.²²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında ciddi siyasi ve toplumsal kırılmalara neden olmuştur; özellikle Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerde belirgin bir dönüşümün başlangıcını teşkil etmiştir. Savaş sürecinde Rus ordusunun Kafkaslardan Anadolu'nun içlerine ilerleyişi, Ermeni cemaatinde Rusya'dan beklentilerin artmasına yol açmıştır. Bu da Kürtler ve diğer Müslüman unsurlar tarafından “ihamet” olarak yorumlanmıştır. Savaş esnasında bazı Ermeni köylerinin Rus ordusuyla iş birliği yaptığına dair söylentiler, Kürt aşiretlerinin Ermenilere karşı güvensizliğini derinleştirmiştir. Rusların ilerleyişi ve dindaşları olan Ermenilerle geliştirdikleri ilişki; Kürtlerde, Ermeni tahakkümü altında

²⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005) 13-15.

²¹ İhsan Süreyya Sırma, *Tanzimatın Götürdükleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları Yayınları, 2023) 21.

²² Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678 1914*, (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları, 2009), 58.

yaşamak zorunda kalacakları bir Ermeni devletinin kurulacağına dair korku uyandırmıştır.²³

Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Ermenilere yönelik reform vaadini içermektedir. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesi²⁴ ve Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Osmanlı Devleti'ne doğu vilayetlerinde Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapma zorunluluğu getirmiştir. Özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler uluslararası bir sorunun parçası olmuştur. Osmanlı tebaası olan bir halkın uluslararası antlaşmalarda gündem olması ve buna bağlı olarak Osmanlı tarafından ıslahatların yapılacağına taahhüt edilmesi demek; devlet için tehlike, Müslüman halk için de korku anlamına gelmiştir.²⁵ Çünkü XIX.yy.da Sırbistan, Karadağ, Romanya örneklerinde olduğu gibi hangi Hristiyan halk için ıslahat yapılacağı söylenmişse hepsi bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı'dan ayrılmıştır. Osmanlı'dan ayrılan bölgelerde yaşayan Müslüman halk için de korku ve baskı dönemi başlamıştır. Bu korku ve baskıdan kurtulmanın tek bir yolu vardır, o da muhacir olarak yollara düşmek ve Osmanlı'nın elinde kalan topraklara sığınmaktır. Türk edebiyatında Millî Edebiyat Dönemi'nin önemli kalemlerinden Refik Halit Karay'ın yazdığı “Gözyaşı” isimli hikâye, Osmanlı toplumunda yaşanan acıların

²³ Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev. Nevzat Kırac vd.(İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 111-129.

²⁴ “Madde 16: Ermenistan'da, Doğu Anadolu'da Rus işgalinde bulunan Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı, karışıklıklara yol açabileceğinden, Bâb-ı Âli Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkeslere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.”(Maddenin Orijinali: “Devlet-i Aliye Ermenilerin mütemekkin oldukları eyaletlerde menâfi-i mahalliyeinin icab ettiği ıslahat ve tensikatı bila ifate-i vakt icra ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihsal edeceği ve devleteyn-i mutavassıtaın komiserlerinin Kotur şehrinin tasarrufuna mütaalik beyan eyledikleri mütalâayı nazar-i i'tinaya alarak İran hududunun emr-i tahdid-i katîsini icra ettireceğini taahhüt eylemiştir.”) (Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 5.Basım (İstanbul: Bilgi Yayınevi,2009),158.

²⁵ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartanyan Memo Yetkin, (İstanbul: MED Yayınları, 1992),100.

edebiyata bir yansımasıdır.²⁶ Söz konusu maddeler -Ayastefanos Antlaşması 16. ve Berlin Antlaşması 61. Madde- doğrudan Çerkezler ve Kürtlerin Ermenilere zarar verdiğini, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Ermenileri; Kürtlerden ve Çerkezlerden koruyacağı taahhüdünde bulunduğunu belirtmektedir. Bu maddeler ayrıca “Ermenilere özel haklar verileceği” endişesini doğurmuş ve bölgede Kürtlerin silahlı örgütlenmelerini meşrulaştıran bir zemin hazırlamıştır. Nitekim bu süreç, 1891'de Hamidiye Alayları'nın kurulmasına ve Ermeniler ile Kürtler arasındaki gerginliklerin artmasına zemin oluşturmuştur. Bu dönemde karşılıklı güvensizlik, yerel düzeyde şiddet olaylarına ve eşkıyalık faaliyetlerine zemin hazırlamış, böylece Kürt-Ermeni ilişkileri tarihsel bir kırılma noktasına ulaşmıştır.²⁷

Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi, Osmanlı'yı Doğu Anadolu'daki Ermenilere yönelik reformlara mecbur etmiştir. Ancak reformların tatbik edilmesi uluslararası denetim altına alınmıştır. Bu da hem Osmanlı merkezini hem de yerel Kürt beylerini tedirgin etmiştir.²⁸ Bu bağlamda, bazı Kürt aşiretleri reformların uygulanmasını engellemek için örgütlenmeye başlamış; bu da Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışma dinamiklerini güçlendirmiştir. Bu antlaşmalardan sonra Ermenilerin Avrupa ve Rusya'ya yönelik beklentileri artmış, buna karşılık Kürtler de Osmanlı Devleti'yle daha sıkı bir bağ kurarak Ermeni taleplerine karşı doğal bir set oluşturma eğilimine girmiştir. Bu ikili yönelim, bölgedeki etnik ve dinî gerilimlerin derinleşmesine yol açmış, Osmanlı'nın doğusunda bir kutuplaşma zemini oluşturmuştur.²⁹

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine bağlı olarak, İngiliz askeri ateşeleri Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgeleri gezerek raporlar tutmaya başlamıştır. 1879'da İngiliz Konsolosu'nun Van'a gelmesinin ardından, bölgede Kürtler için bir felaket haberinin yayılması ve İngiltere'nin hamiliğinde Ermenistan'ın kurulacağına

²⁶ Refik Halid Karay, *Gurbet Hikâyeleri*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 54.

²⁷ Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007), 116.

²⁸ Şimşir, age. s.154.

²⁹ V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, V. Minorsky, Th. Bois, D.N. Mac Kenzie, (İstanbul: Doz Yayınları, 1996), 116.

dair söylentiler yayılmaya başlamıştır.³⁰ Ermeni devletinin kurulacağı söylentileri yayıldıkça Kürtler kendi aralarında:

Dewr-u devrane, dewre Ermenistane;

Xali ser Kurd u Kurdistane...

(Devran Ermenistan devridir; kül olsun

Kürdün ve Kürdistan'ın başına!) anlamına gelen türküler söylemişlerdir.³¹

Kürtlerin nüfus olarak çoğunlukta³² olduğu bölgelerde müstakil bir Ermenistan'ın kurulacağı endişesini taşıyanlardan biri de Şeyh Ubeydullah'tır. Kendisi bir Nakşi şeyhi olan Şeyh Ubeydullah, sahip olduğu dinî ve ilmî itibarla 93 Harbi'nde binlerce Kürt'ün Osmanlı ordusuna katılmasına vesile olmuştur.³³ Kürdistan'da Süleymaniye'den Bayezit'e kadar şöhreti yayılan ve bundan dolayı cihat çağrısı karşılık bulan Şeyh Ubeydullah, savaş sonrasında hem Osmanlı Devleti için hem de Ruslar için kendisinden istifade edilebilecek bir otorite olarak görülmüştür. Ruslar, Şeyh Şamil tecrübesinden hareketle Nakşi şeyhlerin toplum üzerindeki etkisini çok iyi gözlemlemiştir. Şeyh Ubeydullah da tıpkı Şeyh Şamil gibi Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesidir. Kimi kaynaklara göre Şeyh Ubeydullah, Müslümanların gözünde Osmanlı Sultanı ve Mekke Şerifi'nden sonra en muteber isim olmuştur.³⁴

Doğu Anadolu'da İngiltere ve Rusya'nın hamiliğinde bir Ermenistan kurulacağı söylentileri üzerine Şeyh Ubeydullah, Sultan Abdülhamid'e bölgede bir Ermeni

³⁰ *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, hazırlayanlar: Celile Celil, M.A. Gasaratyan, O.İ. Jegalina, M.S. Lazarev, Ş.X. Mihoyan, (İstanbul: Peri Yayınları, 1998), 40.

³¹ Garo Sasuni, *Ermeni Kürt İlişkileri*, (İstanbul: Med Yayınları, 1994) 181'den aktaran: Altan Tan, Kürt Sorunu, 150.

³² Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004), 169.

³³ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi*, haz. M. Ertuğrul Düздаğ, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 412-427.

³⁴ Wilson, Rev. S. G. (1895). *Persian Life and Customs with Scenes and Incidents of Residence and Travel in The Land of The Lion and The Sun*. (Gözden geçirilmiş 3. bs.). Chicago: Student Missionary Campaign Library.s 110-111'den aktaran: Karademir, Sultan Abdülhamid ve Kürtler, 97.

devleti kurdurmayacağına dair Farsça uzun bir mektup yazmıştır.³⁵ Şeyh Ubeydullah, bu konuda ne kadar ciddi olduğunu Başkale Mutasarrıfı Tosun Paşa'ya şöyle ifade etmiştir: “Ermenilerin Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarını ve Nasturilerin de İngiliz bayrakları asarak kendilerini İngiliz uyruğu ilan edeceklerini duyuyorum. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam bile buna asla izin vermeyeceğim.”³⁶

Şeyh Ubeydullah'ın bu tepkisi aslında bir nevi Kürtlerin duygularına tercüman olmuştur. Bu tepki Şeyh Ubeydullah gibi kanaat önderleriyle sınırlı kalmamıştır. Kürtlerin yaşadığı coğrafyada halk arasında bir felaket haberi gibi yayılan Ermeni devletinin kurulacağı söylentilerine Erbil Koysancaklı Kürt şair Hacı Kadiri Koyi (1816-1897 [?]) ise söylediği şiirlerle tepki göstermiştir.³⁷

Şeyh Ubeydullah'ın 1880'de çıkardığı ve görünürde İran topraklarına yönelik olan isyanının zamanla uluslararası bir durum hâline gelmesi, Batılı devletler için ileride kurulabilecek Ermeni devletine karşı bölgesel anlamda ne gibi reaksiyonların gösterilebileceğine bir örnek niteliğinde olmuştur. Bu da Batılı devletlere karşı Osmanlı Devleti'nin elini güçlendirmiştir.³⁸

Yaşadıkları bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulacağı endişesi, Kürtlerin yanı sıra 93 Harbi'nin hemen öncesinde tahta geçen ve ağır bir mağlubiyetin bilançosuyla karşı karşıya kalan II. Abdülhamid'de de vardır. Rusya başta olmak üzere Batılı devletlerin Ermeniler lehine reform taleplerine ve Taşnaksütyun ile Hınçak gibi

³⁵ Sabri Ateş, (2013b). “Millet ve Halife Yolunda: Şeyh Ubeydullah İsyanı II” *Kürt Tarihi Dergisi*, S. 8, (Ağustos-Eylül 2013):10.

³⁶ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 97-98.

³⁷ “Xaki Cizir u Botan, yani welati Kurdan

Sed hayf u sed mixabın deyken be Ermenistan

Hiç xiretek nemawa sed car qasem be Qur'an

Peydabe Ermenistan, namane yek le Kurdan”

(Cizre ve Botan toprağını, yani Kürtlerin vatanını

Yüz kez yazıklar ve yüz kez hayıflar olsun yapacaklar Ermenistan

Kur'an'a yüz kez yemin olsun ki hiç gayret kalmadı

Kürtlerden tek kişi bile kalmaz hele bir kurulsun Ermenistan.)

Kemal Burkey, *Kürtler ve Kürdistan*, (İstanbul: Deng Yayınları, 1992), 437.

³⁸ Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2021), 155.

Ermeni cemiyetlerinin silahlı her türlü eylemlerine rağmen II. Abdülhamid, Doğu Anadolu'da müstakil bir Ermenistan'a zemin hazırlayacak reformları yapmaktan kaçınmıştır. Sultan Abdülhamid, bu reformları canı pahasına da olsa gerçekleştirmeyeceğini Alman elçisine "Ölürüm de Doğu Anadolu'da Ermenilere muhtariyet hakkı tanıyan Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesini uygulatmam." diye ifade etmiştir.³⁹ Gerçekleştirmek istedikleri emellerine II. Abdülhamid'i en büyük engel gören Ermeniler, 21 Temmuz 1905'te Sultan Abdülhamid'e yönelik olarak suikast dahi tertiplemişlerdir.⁴⁰ Sultan II. Abdülhamid, Cuma namazı için gittiği Yıldız Cami'si çıkışında söz konusu suikasta uğramıştır. Bu suikast girişimi, Ermeni terör örgütlerinin II. Abdülhamid'e olan düşmanlığının hangi boyutlara ulaştığının anlaşılması açısından önemli bir gösterge niteliğindedir.

II. Abdülhamid, Batılı devletlerin ısrarla istediği bu reformları uygulamaya geçirmediği gibi komitacı Ermenilere karşı da farklı unsurları devreye sokmuştur. Bu unsurlar kimi zaman yukarıda belirtildiği gibi Kürtler üzerinde son derece etkili olan Şeyh Ubeydullah gibi dinî otoriteler olmuşken kimi zaman da Hamidiye Alayları gibi silahlı birlikler olmuştur.

Çoğunlukla Sünni Kürt aşiretlerden oluşan Hamidiye Alayları, bizzat Sultan Abdülhamid tarafından Ermeni meselesi hususunda devreye sokulan en önemli unsur olmuştur.⁴¹ Osmanlı Devleti; Kürt aşiretlerinin devlete bağlılığını sağlamlaştırmak, taşrada devlet otoritesini tesis etmek ve olası Osmanlı-Rus Savaşı'nda aşiretlerden öncü kuvvet olarak yararlanmak gibi amaçlarla Hamidiye Alaylarını kurmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti son yıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çıkan Ermeni isyanlarına da doğrudan ve daha hızlı müdahale edebilmenin Hamidiye Alayları vesilesiyle mümkün olabildiğini takip eden yıllarda tecrübe etmiştir.⁴² Ermeni isyanlarına çözüm anlamında Kürt aşiretleri hem Müslüman olmaları hem de

³⁹ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler -Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, (Mayıs 2010): 135.

⁴⁰ Vahdettin Engin, *Asayiş, Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020), 49-60.

⁴¹ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S.32 (Mart 1979): 433.

⁴² Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, (İstanbul: Orkun Yayınları, 1983), 10.

Ermenilerle beraber yaşıyor olmaları sebebiyle Ermenilere karşı kurulabilecek en yakın savunma hattının aktörleri olarak görülmüştür. Müşir Zeki Paşa, Rusya'da bulunduğu sırada Rus ordusuna büyük katkıları olan Kazak birliklerini gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu bağlamda bu birliklerin bir benzerini Kürtler marifetiyle kurmak istemiştir. Bu fikir Sultan Abdülhamid'in de tensibiyle 1891'de hayata geçirilmiştir.⁴³ Osmanlı Devleti Hamidiye Alaylarını kurmakla yukarıda sayılan kazanımları elde etmeyi amaçlamıştır.

Asayişin sağlanmasında önemli hizmetler üstlenen Hamidiye Alayları'nın bazı paşaları, zamanla kendilerine verilen silahların ve yetkilerin etkisiyle, tabiri caizse, gücün cazibesine kapılmışlardır.⁴⁴ Osmanlıya sadakatle bağlı olan Ermenilere ve Hamidiye Alaylarına katılmayan Kürtlere yönelik yapılan haksızlıklar, Osmanlı Devleti'ni alaylara yönelik ıslahatlar yapmaya mecbur bırakmıştır. Bu mecburiyet, kimi zaman yabancı devletlerin elçilikleri vasıtasıyla Osmanlıya yaptıkları diplomatik baskılardan kimi zaman da Ermeni komitacılarla iş birliği yapmayıp Osmanlıya sadık kalan Ermenilerin ve Hamidiye alayları tarafından haksızlığa uğratılan Kürtlerin haklı taleplerinden kaynaklanmıştır.⁴⁵

Hamidiye Alayları bir zorunluluk sonucunda devlet eliyle kurulmuş ve Kürt - Ermeni ilişkileri üzerinde farklı etkileri olmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Kürt Ermeni ilişkileri üzerinde çoğunlukla yıkıcı etkileri olan bir diğer yapı da Ermeni komitaları olmuştur.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin doğusunda faaliyet gösteren Taşnakçılık (Taşnak), Hınçak ve Karahaç gibi Ermeni devrimci komitaları, yalnızca Osmanlı yönetimine karşı değil, aynı zamanda bölgedeki Müslüman unsurlarla, özellikle Kürtlerle olan ilişkileri de doğrudan etkilemiştir. Bu örgütlerin, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurma hedefi, Kürtlerin

⁴³ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 158.

⁴⁴ Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları, (Van, 1896)*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004), 108.

⁴⁵ Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 162.

yaşadığı coğrafi alanlarla çakışmış ve iki halk arasında doğal bir rekabet ve çatışma zemini oluşturmuştur.⁴⁶

Hınçak ve Taşnak örgütleri, 1890'lardan itibaren silahlı propaganda, köylü isyanları ve suikast gibi yöntemlerle hem Osmanlı otoritesine hem de Kürt aşiretlerine karşı terör ve tedhiş eylemlerini yürütmüşlerdir. Bu eylemler Kürt aşiretlerinin tepkisini çekmiş ve Kürtlerin, Ermeni komitacılığına karşı Osmanlı Devleti'ne bağlılığı daha da artmıştır. Taşnak komitaları tarafından Kürt köylerine yönelik düzenlenen saldırılar, bazı bölgelerde Kürtlerin Ermenilere karşı örgütlü tepki vermesine yol açmış; bu durum Kürt-Ermeni ilişkilerinin şiddet sarmalına girmesini hızlandırmıştır.⁴⁷ Ermeni komitalar yalnızca Osmanlı yönetimine değil, Ermenilerle barış içinde yaşamayı tercih eden Kürtlere ve hatta Ermenilere karşı da sindirme ve infaz yöntemleri uygulamıştır. Van'ın Ermeni Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan da bu şekilde Ermeni komitacılar tarafından infaz edilmiş ve alına ihanetin(!) işareti olarak “kara haç” çizilmiştir.⁴⁸ Kara Haç Komitası gibi daha küçük yapılanmalar, yerel düzeyde Kürt aşiretleriyle doğrudan çatışma yaşamış, zaman zaman bazı Ermeni köylerini de kendi emellerine zorla hizmet ettirmeye çalışmıştır.⁴⁹

Kürtler ve Ermeniler için Sultan Abdülhamid'in 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmesi bir kırılma noktası olmuştur. Bu tarihten sonra yönetimde daha etkin olan İttihatçılar, Kürtlerin “Bave Kurdan” yani “Kürtlerin Babası” şeklinde andığı Abdülhamid'e karşı beraber hareket ettikleri Ermenilere hoş görünmek için çeşitli tavizler vermişlerdir.⁵⁰ Hamidiye Alayları ise devlet nezdindeki itibarını

⁴⁶ *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, Yayına Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), 60-62.

⁴⁷ Muammer Demirel, “Ağrı ve Doğubayazıt'ta Ermeni Olayları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S.1, (2006): 197-198.

⁴⁸ <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermen-i-isyanlari-1896-1916> (Erişim tarihi 15.06.2024)

⁴⁹ Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: Anda Dağıtım, 1976), 102.

⁵⁰ Tunay Şendal, “II. Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Azınlıkları Arasında Yaşanan Siyasi Ayrılığın Analizi”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2 S.3, (2019):11-31.

kaybetmişlerdir. Ermeniler, Hamidiye reislerinin tutuklanmasını ısrarla talep etmiştir. Çünkü Ermenilere göre Hamidiye Alayları onlara çok büyük kötülük yapmıştır. İttihatçılar, Sultan Abdülhamid yönetimine son vermek için iş birliği yaptığı Ermenilere karşı başlarda romantik bir bakış açısına sahip olmuştur. Çünkü İttihatçılar içinde Sultan Abdülhamid'e karşı çok planlı bir düşmanlık içinde olan farklı kişi veya gruplar vardır. İttihatçıların bu bakış açılarının arka planında, düşmanımın düşmanı dostumdur, yaklaşımı etkili olmuştur. Zira Ermeniler ve İttihatçılar, Sultan Abdülhamid yönetimine muhaliftir. Ermeniler ve İttihatçılar, 1909 ve 1912 seçimlerinde ortak hareket ederek bu romantizme pragmatik bir boyut kazandırmışlardır. Balkan Savaşlarının hemen öncesinde Ermeni komiteler, İttihatçıların hiç hayal edemeyeceği emeller peşindeyken İttihatçı Maliye Nazırı Cavit Bey, Samatya'daki mitingde şöyle demiştir: "Ermeni vatandaşları hükûmete karşı ne kadar da şikâyetçi olsalar, onlar memleketin buhranlı anlarında derhâl yardıma koşmayı bilirler. Emin olun efendiler; Türksüz Ermeni olmaz, Ermenisiz de Türk olmaz. Ermeni Türk'ün vatan kardeşinden fazla öz kardeşidir."⁵¹

Oysa çok değil birkaç sene sonra İttihatçıların Ermenilerle olan ilişkileri bambaşka bir boyut kazanmıştır. Talat Paşa bir zamanlar el ele tutuşan bu ikiliyi yaşayacağı muhtemel feci akıbetten kurtarmak için bir görüşme ayarlamıştır. Bu görüşme Patrik Zaven Efendi ile Enver Paşa arasında gerçekleşmiştir. Enver Paşa bu görüşmede daha evvel kendilerine yapılan uyarıları dinlemeyen Zaven Efendi'ye Ermenilerin isyan teşebbüsü hakkında şöyle demiştir:

*Ermeni istiklali mi istiyorsunuz? Büyük bir Ermenistan mı yapmak arzusundasınız? Her millet kendisi için büyük bir istikbal tasavvur edebilir fakat size bunun için şunu tavsiye ederim. Bizim mağlup olmamızı bekleyiniz. Biz mağlup olursak o zaman istediğinizi yapabilirsiniz. Fakat biz mağlup olmadıkça kendimizi şiddetle müdafaa ederiz. Bizi arkadan vurmak isteyen her hareketi en şiddetli surette tenkil etmek bizim için sadece bir hak değil, bir de borçtur. Bizi vurmaya kalkmayınız, mukabelemiz şiddetli olur!*⁵²

⁵¹ Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Çev. Mutlucan Şahan (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 101.

⁵² Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 252.

İttihatçılar, Sultan Abdülhamid devrinde kanlı eylemlere katılarak pek çok katliamın failleri ya da azmettiricileri olan Ermeni komitacılar için af çıkarmıştır. Buna rağmen Taşnak ve Hınçak Partileri Meşrutiyet'in kırılğan barış ortamını da suistimal ederek 1909'dan itibaren şehir şehir dolaşarak menfi propaganda yapmaya başlamışlardır. Bu propagandaları ile hem Ermeni halkının kendi siyasal yapılanmalarına üye olmalarını sağlamışlardır hem de Ermenileri silahlanmaya teşvik etmişlerdir. Ermenilerin silahlandıklarını gören Kürtler hükûmetin onları silahsızlandırma teşebbüslerine müspet cevap vermemiştir.⁵³

Ermeniler, 1914 yılında Taşnak ve Hınçak kongrelerinde bağımsızlık yolunda atılacak adımları kararlaştırmıştır. Bu bağlamda Ermeniler, olası bir savaş durumunda kendi dindaşları olan ve Berlin Kongresi'nde de kendileri için 61. Madde'yi antlaşma metnine koyan Ruslarla beraber hareket etme kararı almışlardır.⁵⁴ Bu kararın birinci dereceden mağduru, yaşadıkları coğrafya itibarıyla sivil Kürtler ve Ermeniler olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya, tarihi emellerine ulaşabilmek adına Ermenileri daima tahrik etmiştir. Rusya tarafından işgal edilen Ermeniler, Osmanlı sınırları içindeki şubelerine şu talimatı vermiştir: “Ruslar sınırdan içeriye ilerlediğinde Osmanlı ordusu çekilirse; Osmanlı birliklerine saldırılarak Osmanlı iki ateş arasında bırakılacaktır.”⁵⁵ Bu talimat doğrultusunda, seferberlik sırasında askere çağırılan Ermeniler, askere gitmemiş, evvelce orduya katılanlar ise firar etmeye başlamıştır. Rusya'da olan Ermeni grupları ise çeteler kurarak Ruslarla beraber Müslümanlara acımasız işkencelerde bulunmuşlardır.⁵⁶

⁵³ Haluk Selvi, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hınçak-Taşnak İttifakı ve Öz-Savunma Kararları”, *Ermeni Meselesini Birlikte Konuşmak*, Editör: Beytullah Kaya, (İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2022), 56.

⁵⁴ Kemal Çiçek, *VIII. Taşnak Kongresi Ermenilerin Karar Anı Birinci Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Büyük Güçler Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum Türkiye* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, 2014): 63-72.

⁵⁵ *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, Haz. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979), 177.

⁵⁶ Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, (1914-1918), (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 22.

Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu zor şartlar altında tehcir kararının alınması Osmanlı tebaasının iki önemli unsuru olan Kürtler ve Ermeniler için acılarla dolu, her anlamda yıkıcı bir sürecin başlangıcı olmuştur.⁵⁷ 1915 yılında Osmanlı Hükûmeti tarafından çıkarılan Tehcir Kanunu, yalnızca Ermeni nüfusu değil, onlarla aynı bölgede yaşayan Kürtleri de doğrudan etkilemiştir. Ermenilerin zorunlu göçüyle birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki sosyal yapı değişmiş; bu değişim Kürtler ile Ermeniler arasındaki tarihsel ilişkilerde kalıcı kırılmalara yol açmıştır.

Tehcir süreci, bazı Kürt aşiretlerinin Ermeni mallarını ele geçirmesine veya boşaltılan köylere yerleşmesine imkân tanımıştır. Bu durum, Kürtlerin bir kısmının süreçten dolayı olarak yararlandığı algısını güçlendirmiştir. Bununla birlikte her Kürt aşiretinin tehcir sürecinde aynı şekilde davrandığı söylenemez. Kimi Kürt aşiret reisleri Ermenilere yardım etmiş, hatta bazıları tehcire tabi tutulan Ermeni kabilelerini korumaya çalışmıştır.⁵⁸ Ancak genel çerçevede, tehcirin ardından bölgede Ermenilerden boşalan yerleşimlerin Kürtler tarafından paylaşılması, iki halk arasında önceden yer yer var olan ekonomik ve sosyal rekabeti, etnik temelli bir karşıtlığa dönüştürmüştür. Böylelikle tehcir, yalnızca bir göç uygulaması değil, aynı zamanda Ermeni-Kürt ilişkilerinde siyasal, toplumsal ve iktisadi bir kırılma noktası olmuştur.

Batılı devletlerin başlattığı Birinci Dünya Savaşı bağlamında yürüttüğü yıkıcı politikalar neticesinde Kürtlerin ve Ermenilerin beraber yaşadığı bölgelerde derin yaralar açılmıştır. Birinci Dünya Savaşını planlayan, başlatan, her türlü hadiseyi emelleri uğruna kullanan Batılı ülkeler, sonraki yıllarda da geçmişte yaşanan hadiseleri, halklar için değil çıkarları için kullanmaya devam etmiştir.

⁵⁷ Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 14.

⁵⁸ Ziya Meral, "Ortak Tarih İnşası İçin Çağrı", *Agos*, 05.01.2012.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE ERMENİ BASINI TARİHİ VE AGOS GAZETESİ

Selçukluların Anadolu'ya gelişi ile beraber Türklerin idaresi altında Müslüman Türkler ve Müslüman Kürtlerle beraber yaşayan Ermenilerin basın faaliyetleri Kürtler ve Türklerle kıyaslanmayacak kadar çok eskilere dayanmaktadır. Sivaslı Apkar Tıbir, Ermeni basınının kurucusu olarak değerlendirilmektedir. Apkar Tıbir, Venedik'te matbaacılık konusunda öğrendikleriyle 1567 yılında İstanbul'da ilk Ermeni matbaasını açmıştır. Daha sonra Apkar Tıbir, Ermeniler için mukaddes kabul edilen Eçmiadzin'e gidince Ermeniler açısından matbaa anlamında on yılları bulan bir kesinti dönemi başlamıştır. Apkar Tıbir, sonrasında Eremya Çelebi Kömürçüyan, 1677'de İstanbul'da Ermeniler adına bir matbaa açmıştır. Eremya Çelebi'yi 1694'te kurduğu matbaayla Merzifonlu Krikor takip etmiştir. 40 yıl boyunca matbaa faaliyetlerini sürdüren Krikor matbaasında ilk olarak bir ilahi kitabı olan Dağaran basılmıştır.⁵⁹

Basın faaliyeti kapsamında 1794'te Harutyun Şınavonyan tarafından Madras'ta (Hindistan) yayınlanan *Aztarar* isimli dergi tarihte basılmış ilk Ermenice dergi kabul edilmektedir. Papaz Şınavonyan tarafından aylık dergi olarak yayın hayatına başlayan *Aztarar* daha sonraları günlük gazete olarak basılmaya başlanmıştır.⁶⁰

Ermeni basın faaliyetleri Osmanlı Dönemi'nde de Türk basın faaliyetleri ile kıyaslanmayacak kadar köklü ve zengindir. Zira Türkçe ilk gazete gerek resmî gerek özel anlamda ancak 19. yüzyılda yayınlanmıştır. Oysa 1567-1923 yılları arasında hem İstanbul'daki hem Anadolu'daki Ermeni matbaalarında yaklaşık 598 gazete ve dergi Ermeni harfleriyle basılmıştır. 1850 yılına kadar İstanbul'da 525 kitap aynı şekilde Ermeni harfleriyle basılmıştır.⁶¹

⁵⁹ Seropyan Vağarşag, “Ermeni Basımevleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (İstanbul,1994), 3./181-189.

⁶⁰ Karin Karakaşlı, “Gazetelerin Satır Aralarında”, *Görüş*, (İstanbul: Tüsiad Yayınları, 2001), 66-69.

⁶¹ Ali Güler, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar*, (Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000), 195.

Ermenilerin basın yayın faaliyetlerinde yüzyılları bulan tecrübeleri Türk basınına da olumlu anlamda yansımıştır. Hovsep Vartanyan Paşa'nın Osmanlı'daki ilk mizah dergisi sayılan *Boşboğaz Bir Adam*'ı 1852'de yayımlaması, alanında ilk kabul edilen *Tiyatro* gazetesinin de 1874'te Agop Baronyan tarafından İstanbul'da çıkarılması bu yansımaların birer örneği niteliğindedir.

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'nin 1832'de Ermenice basılan nüshası İstanbul'da çıkarılmış ilk Ermenice gazetedir. Gazetenin Ermenice nüshası, *Lıro Kir Medzi Derutyannın Osmanyan* ismiyle yayımlanmıştır. Günlük konuşma dilinde yayımlanan bu nüshayı Türkçeden Ermeniceye çeviren *Kevork Krikoryan* Ermeni gazete yazarlarının öncüsü kabul edilmiştir.⁶²

Takvimi Vekayi'nin Ermenice nüshası 1 yıl yayın hayatına devam etmiştir. 1847 yılında bu sefer *Haydarar Kir Lıro Medzi Derutyannın Osmanyan* ismiyle bir müddet daha yayımlanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında çıkarılan *Surbantag Püzantyan Lırakir Derutyannın Osmanyan* (1847-1850), *Hayasdan* (1846-1852) Ermeni basınının önemli yayın organları arasında sayılmaktadır.⁶³

Osmanlı basınında İngiliz William Churchill tarafından yarı resmi gazete şeklinde 1840-1864 yılları arasında çıkarılan *Ceride-i Havadis* gazetesi, 21 Safer 1258 tarihinde Ermeni harflerle basılmaya başlanmıştır. Ermenilerin millî ve dinî bir ehemmiyet atfettikleri Ermeni alfabesi ile basılan gazeteler vesilesiyle Ermeni harfli Türkçe basın diye bir tür ortaya çıkmıştır. Ermenilerin İzmir'de 1839'da bizzat çıkardıkları *İşdemeran Bidani Kidelyas* gazetesi Ermeniler açısından bir ilk niteliğindedir. İzmir'de yayın hayatına başlayan bu gazete daha sonra altmış sene boyunca İstanbul'da *Avedaper* ismiyle basılmaya devam etmiştir. İzmir'de basılan diğer Ermeni gazeteleri *Aztarar Pazantyan* ve *Arşalus Araradyan*'dır.⁶⁴

On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden 1970 yılına kadar toplamda 458 Ermenice gazete ve dergi başta İstanbul ve İzmir olmak üzere farklı il ve ilçede çıkarılmıştır.⁶⁵

⁶² Vağarşag, a.g.e., 188

⁶³ Vağarşag, a.g.e., 189

⁶⁴ Karin, a.g.e., 67

⁶⁵ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, (İstanbul: İletişim Yayınları,1992), 29-97.

Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler arasında Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesinde büyük pay sahibi olan Ermeni din adamı Mıgırdiç Khrimyan'ın çıkarmış olduğu *Ardzvi Vasburagan* hem İstanbul'da hem de Van'da çıkarılan önemli bir gazete olmuştur. *Masis, Meğu, Yerevag, Zohal, Giligia, Punç, Jamang Hantes Hayrenaniver, Osmanyan Yerajışdutyen, Poğ Aravodyan, Tadron, Nıvakık Osmanyan, Püragin, Yergrakund, Labder Tiokinyan, Khigar, Joğovırtagan Daretzuytz, Püzantion, Hanrakidag, Luys* isimli gazete ve dergiler bu dönemde basılan gazete ve dergilerden bazılarıdır. Belirtilen gazete ve dergiler arasında sayabileceğimiz ve XX. yüzyılın başında yayın hayatına başlayan Jamanak günümüzde de faaliyetlerine devam etmektedir.⁶⁶

Ermenice basılan gazete ve dergiler içerik itibarıyla da son derece çeşitlidir. Tıptan mizaha, Protestanlıktan feminizme, bilimden edebiyata kadar zengin bir içeriğe sahip olan bu gazete ve dergiler, Osmanlı Ermenilerinin bilgi ve birikim itibarıyla Osmanlı tebaası diğer unsurlara nispeten daha yüksek bir düzeye sahip olduklarının bir nevi emaresi olarak görülmüştür.

Ermenice yayınlanan bu gazeteler dışında Ermeni harfleriyle basılan çok sayıda Türkçe gazete vardır. Başta İstanbul olmak üzere Bursa, İzmir, Erzurum gibi Osmanlı şehirlerinde basılan ve Ermeni harfleri ile yayınlanan Türkçe gazetelerden bazıları şunlardır: *Mecmua-i Havadis, Tercüman-ı Hakikat, Ahabiri Konstantiniye, Münadü Erciyas, Fırat, Torçnik, Varaka-i Havadis, Mecmua-i Ahbar, Sada-i Hakikat, Tercüman-ı Efkar, Hüdavendigar, Felek*.⁶⁷

Birinci Dünya Savaşı şartlarında çıkarılan Tehcir Kanunu ve İstiklal Harbi yıllarında yaşanan hadiseler, Ermeniler ve Türkler için pek çok açıdan olumsuz durumlara sebep olmuştur. Buna rağmen Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da Ermeniler basın faaliyetlerine devam etmişlerdir. *Hay Khosnag, Nor Lur, Yerçanigin Daretzuytzı, Tebi Luys* gibi gazete ve dergiler, 1924 ile 1930 yılları arasında yayın faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

⁶⁶ <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/> (Erişim tarihi:10.04.2024).

⁶⁷ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 72-75.

1946 yılından itibaren Agop Ayvaz tarafından iki haftada bir çıkarılan *Kulis* isimli dergi, sonraları ayda bir çıkarılmıştır. Elli yıl ağırlıklı olarak sanat içerikli yayımlanan *Kulis* dergisi, 1996'da yayın hayatını sonlandırmıştır. *Kulis* dergisinin yayın hayatına başlamasından üç sene sonra 1949'da Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin *Surp Pırgiç* dergisi yayınlanmaya başlamıştır ve uzun yıllar yayın hayatına devam etmiştir. Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi tarafından yıllıklar halinde yayınlanan dergi hem Ermeni Hastanesi'nin hem de farklı dönemlerin toplumsal hayatına dair doyurucu bir içeriğe sahiptir.⁶⁸

İçeriği ağırlıklı olarak dinî, edebî, ahlakî ve kültürel bir dergi olan *Şoğagat* 1952'de İstanbul'da yayın hayatına başlamıştır. 1988'de yayın hayatına ara verse de Patrik Karekin II. (Kazancıyan) göreve gelmesiyle resmi olarak Ermeni Patrikliği'nin yayın organı haline gelmiş ve 1991'den itibaren tekrar yayınlanmaya başlamıştır.⁶⁹

Lraper, Ocak 1996'da Ermeni Patriklik Sekretaryası'ndaki gönüllüler tarafından fotokopilerle çoğaltılarak yayın hayatına başlamıştır. Düzenli bültenler halinde çıkmasında Ermeni cemaatinden gönüllerin yanı sıra Patrik Karekin (II) ve Peder Dırtad Uzunyan'ın önemli katkıları olmuştur. 1999 yılına kadar Türkçe ve Ermenice yayınlanan kilise bülteni, 1999 senesinin yaz aylarında yayınlarına ara vermiştir. 2000'de tekrar basılmaya başlayan Lraper bülteni, 2003'ten itibaren www.lraper.org internet sitesi vasıtasıyla işlevini yerine getirmektedir. Söz konusu site Türkçe, Ermenice ve İngilizce içeriklerini okurlarına sunmaktadır.⁷⁰

Lraper bülteninin içeriği 2006'dan itibaren sadece vaazlar ve İncil'den ayetlerle sınırlandırılmıştır. 2007'den itibaren bültenin basımı sınırlandırılmıştır. Bülten hem internet sitesi üzerinden hem de facebook hesabı üzerinden varlığını sürdürmektedir.

Türkiye'de yayınlanan tek Ermenice çocuk dergisi *Jbid*, 1992'de basılmaya başlamıştır. *Jbid* dergisi, 1950'li yıllarda yayınlanan "*Bardez*" ve 1969-1990

⁶⁸<https://web.archive.org/web/20241226144007>

(<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-pirgic-hastane-dergisi-basin/>) [Erişim tarihi:10.04.2024].

⁶⁹<https://web.archive.org/web/20240415063750http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sogagat-dergisi-basin/> [Erişim tarihi:10.04.2024].

⁷⁰<https://web.archive.org/web/20240415050325/http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/lraper-ermeni-patrikligi-kilise-bulteni-basin/> [Erişim tarihi:10.04.2024].

arasında yayınlanan “*Karun*” isimli çocuk dergileri gibi çocuklara Ermeni kültürünü aşlamak, onlara okuma sevgisini kazandırmak gibi amaçlar taşımaktadır. Sevimli hikâyeler, bulmacalar, güncel ve tarihi bilgilerle renkli bir içerik üreten *Jbid* dergisi, Ermeni cemaat okullarının katılımıyla çocuk festivalleri de düzenlemektedir. Ermeni kültürünün yaşatılması ve yeni kuşaklara aktarılmasında gösterdiği başarı sebebiyle *Jbid* dergisi, Ermeni Patrikliğinin de takdirine mazhar olmuştur.⁷¹

Türkiye Cumhuriyeti’nde varlık gösteren en uzun soluklu Ermenice gazete *Jamanak*’tır. 28 Ekim 1908’de Koçunyan kardeşler tarafından yayın hayatına başlayan *Jamanak*, günümüzde de hem Türkiye’de hem dünyada faaliyetlerini devam eden en uzun ömürlü günlük siyasi Ermenice gazetedir. Pazar hariç günlük olarak basılıp İstanbul’daki bayilerine dağıtılmaktadır. Ermeni cemaatine ait haberler, diğer ülkelerde çıkan Ermenice gazetelerden alıntılar ve Türkiye’deki gelişmeler gazetenin içeriğini teşkil etmektedir.⁷²

Türkiye’deki Ermenilere ait bir diğer önemli gazetede *Nor Marmara*’dır. 31 Ağustos 1940’ta üç günde bir yayınlanmaya başlayan *Nor Marmara*, kısa süre sonra günlük yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin başyazarlığını yarım asrı aşan bir süre boyunca Robert Haddecıyan yapmıştır. Gazete, hem İstanbul’daki hem yurt dışındaki abonelerine dört sayfalık baskılarla ulaştırılmaktadır. Ermeni cemaatine dair haberlerin yanı sıra sanat, edebiyat ve kültüre dair gelişmeler gazetenin içeriğini oluşturmaktadır.⁷³

Ermeni cemaatinin en genç ve aynı zamanda Türkiye toplumu tarafından en çok bilinen gazetesi ise *Agos*’tur. *Agos*, 5 Nisan 1996 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Türkiye’deki Ermeni toplumunun Türkçe ağırlıklı ilk gazetesi olan *Agos*, haftalık gazete olarak yayınlanmaya başlamıştır. Gazete, hem Ermenice hem de Türkçe içeriğe yer vermiştir. *Agos* gazetesinin dağıtımı da *Jamanak* ve *Nor Marmara* gibi Ermenilerin yoğun bir şekilde yaşadığı Kadıköy ve Bakırköy gibi ilçelerde

⁷¹<https://web.archive.org/web/20230921222249/http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jbid-cocuk-dergisi-basin/> [Erişim tarihi:11.04.2024].

⁷²<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/> [Erişim tarihi:11.04.2024].

⁷³<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/nor-marmara-gunluk-gazete-basin/> [Erişim tarihi:11.04.2024].

yapılmaktadır. “Su arkı⁷⁴” anlamına gelen *Agos*; Hrant Dink, Anna Turay, Luiz Bakar ve Harutyun Şeşetyan gibi gazeteciler tarafından 1996 yılında kurulmuştur.⁷⁵ Zamanla bu kurucu kadroya Diran Bakar, Niver Lazoğlu, Sarkis Seropyan, Sendi Zurikoğlu, Setrak Davuthan gibi isimler de katılmıştır.⁷⁶ Diğer Ermeni gazetelerine göre daha sol ve muhalif bir yayın politikası benimseyen *Agos*, Türkiye kamuoyunda Hrant Dink ismiyle özdeşleşmiştir. 19 Ocak 2007’de Hrant Dink’in öldürülmesinin ardından gazetenin hem Türkiye toplumunda hem de Ermeni Cemaati özelinde bilinirliği artmıştır.

Türkiye’de ana dilini bilmeyen Ermenilerin, Ermeni kimliği çerçevesinde iletişim kurmalarına olanak sağlamak ve Ermeni kültürünü yaşatmak gayesiyle ortaya çıkan *Agos* gazetesinin kuruluşu, Türkiye’de PKK⁷⁷ ve Ermenilerin beraber hareket ettiği ve iş birliği içinde oldukları propagandasının yoğun şekilde yapıldığı bir döneme denk gelmiştir. O dönemde her ne kadar Ermeni Patrikliği bu tür ithamları reddederek tekzip metinleri yayımlamak istese de bu pek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla basın yoluyla bu ithamlara karşı çıkılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁷⁸

Ermeni cemaatinde duyulan Türkçe gazete ihtiyacı sonrası *Agos* gazetesi, Ermeni Patrikliğinden -ekonomik anlamda- bağımsız bir şekilde kurulmuştur. Türkiye’de Ermenice ve Türkçe yayımlanan ilk gazete olan *Agos*; Türkiye toplumunda Ermenilere yönelik yabancılığı gidermek, Ermenileri; Ermenilerin kaleminden Türkçe yazmak ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini objektif bir şekilde ele almak gayesi ile ortaya çıkmıştır.

⁷⁴ Ark: İçinden su akıtmak için toprak kazılarak yapılan açık oluk; ark (I), dren, kanık. (TDK Sözlük)

⁷⁵ Cem Koray Kılıçkaya, “*Lozan Antlaşması Çerçevesinde Türkiye’de Azınlık Medyası*” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003) s. 81.

⁷⁶ Hülya Eraslan, *Agos (1996-2005) Türkçe-Ermenice Bir Gazetenin Tarihi*, (Ankara:Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2007), 61.

⁷⁷ PKK bir terör örgütüdür. PKK, Avrupa Birliği ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler de dahil olmak üzere birçok ülke tarafından uluslararası alanda terör örgütü olarak listelenmiştir. Avrupa Birliği de 2004 yılında PKK’yı terör örgütü olarak ilan etmiştir. [<https://www.mfa.gov.tr/pkk.en.mfa> (16.09.2025).]

⁷⁸ Baskın Oran, “Türkiye’de Ermeni Kimliğinin Yeniden Yapılanması ve *Agos* Gazetesi”, *Bilim Eğitim Toplum Dergisi*, C.4, S.16: 146-157.

Agos gazetesi, yayın hayatına başlarken Türkiye’deki Ermeni toplumunun tüm sorunlarının çözüm adresi anlamında Türkiye’yi tek adres kabul eden bir felsefe benimsemiştir. Türkiye’de demokrasi kültürünün yerleşmesiyle beraber Ermeni Cemaati’nin de yaşadığı sıkıntıların ortadan kalkacağına inanan bir yayın felsefesi benimseyen *Agos*, özgür bir yayın politikası ortaya koyabilmek için kurulmuş ve Ermeni Patrikliği dahil hiçbir vakıf ve kuruluştan yardım almamıştır. Sadece Ermeniler tarafından değil, Türkler tarafından da okunmak ve takip edilmek emeliyle gazetecilik faaliyeti gerçekleştirmek isteyen *Agos*, Türkiye ile Ermenistan arasında yaşanan krizlerde objektif bir üslup benimsemeye çalışmıştır. *Agos* gazetesi Ermeni kültürünü, hem Ermenilere hem Türklere sunmak gibi bir gaye de benimsemiştir.⁷⁹

Türkiye’deki azınlık basını uzun yıllar boyunca çeşitli sosyal, siyasal ve kültürel içeriklerle kendi cemaatlerini beslemiştir. Bu bağlamda 1996 yılında yayımlanmaya başlayan *Agos* gazetesi, yalnızca bir azınlık gazetesi olmanın ötesine geçmiş; hem Türkiye Ermenilerinin sesi olmuş hem de Türk kamuoyuyla Ermeni toplumu arasında bir köprü olma işlevini üstlenmiştir.⁸⁰ *Agos*, yayın politikası itibarıyla Türkiye’deki Ermeni kimliğinin kamusal alanda görünür kılınmasına ve Ermeni meselesi hakkında alternatif bir hafıza ve söylem inşa etmeye çalışmıştır.

Hrant Dink’in genel yayın yönetmenliğinde *Agos*; sadece Ermenice değil, Türkçe de yayın yaparak Ermeni toplumunun meselelerini daha geniş bir kitleye ulaştırmayı hedeflemiştir. Bu yönüyle *Agos*, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sorunlarını, kültürel değerlerini ve tarihsel hafızasını kamuoyuna taşıyan bir platform haline gelmiştir. Ayrıca gazete, azınlıkların sadece kendi içlerine dönük değil, toplumsal bütünlük içerisinde yer alabileceğini göstermeye çalışmıştır.⁸¹

Hrant Dink’in 2007 yılında milliyetçilik maskeli provokatif bir eylemle suikasta uğramasının ardından *Agos*’un sembolik değeri daha da artmıştır. Dink’in öldürülmesi, hem Türkiye’de ifade özgürlüğü tartışmalarını gündeme getirmiş hem

⁷⁹ Alper Uruş, “Türkiye’de Azınlık Gazeteleri: Apoyematini, *Agos*, Şalom” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 47-51.

⁸⁰ Sibel Kalaycıoğlu, “Azınlık Basını ve Kamu Alanı: Türkiye’de Ermeni Gazeteciliği Üzerine Bir İnceleme.” *Toplum ve Bilim*, C.125, (2013): 155-178.

⁸¹ Kalaycıoğlu, A.g.e., 155-178

de Ermeni meselesine dair daha geniş çaplı bir farkındalık yaratmıştır.⁸² *Agos* gazetesi, özellikle sol seküler ve liberal çevreler tarafından farklı etnik ve dini kimliklerin bir arada yaşayabileceğine dair bir inancın temsilcisi olarak görülmüştür.

Hrant Dink'in kurucuları arasında yer aldığı *Agos*'un Ermeniler için toplumsal anlamda önemli bir etkisi de Ermeni soykırımı iddialarına dair Türkiye'deki tartışma zeminini genişletmesidir. Resmî tarih anlatıları dışında yapılan röportajlar, analizler ve tanıklıklarla *Agos*; Türk ve Ermeni toplumları arasında diyalog kurmak ve farklı pencereler açılmasına katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu yönüyle *Agos*, sadece Türkiye Ermenileri için değil, tüm Türkiye toplumu için demokratikleşme ve çoğulculuk açısından önemli bir platform olma iddiasındadır. Bununla beraber Hrant Dink, soykırım iddiaları dahil Ermenileri ilgilendiren tüm sorunlar için çözüm merkezi olarak sadece Türkiye'yi görmekteyken Dink sonrası *Agos'ta* çözümün ABD ve AB kaynaklı olabileceği anlayışı hakim olmuştur. Diaspora Ermenilerinin tezlerini savunan ve sürekli bu anlamda çalışmalar, yayınlar üreten Gomidas Enstitüsü ve Clark Üniversitesi gibi kurumların *Agos* sayfalarında kendine yer bulabilmesi bunun göstergesidir. Oysa Hrant Dink, Diaspora Ermenilerini; 1915 olaylarını istismar etmemek ve 1915'te yaşanan acılardan menfaat devşirmemek konusunda ikaz etmiştir.⁸³ Dink sonrası yaşanan bu değişim, *Agos* gazetesinin Türkiye'deki Kürt meselesine bakışına da yansımıştır. Hrant Dink sonrası *Agos'ta* yayımlanan yazılarda PKK'yı terör örgütü olarak görmekten öte Kürt siyasal hareketinin silahlı unsurları olarak gören bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Oysa *Agos* kurulurken Hrant Dink ve arkadaşları, PKK terör örgütünün kanlı eylemleri ile Ermeniler arasında herhangi bir ilişki olmadığını basın yoluyla kamuoyuna göstermek gayesini gütmüştür. Hrant Dink sonrasında *Agos'ta* ortaya çıkan bu değişim; sadece PKK ile sınırlı kalmamış, ASALA terör örgütünün de kanlı eylemlerini görmezden gelen bir yaklaşım sergilenmiştir.⁸⁴ Hrant Dink, kendisini bu toprakların bir parçası ve asli unsuru olarak gördüğü için emperyalist devletlere karşı herkesi uyarmıştır. Bu anlamda Kürtlere yönelik olarak da 100 yıl önce Ermenilerin

⁸² Garo Paylan, "Agos'un Rolü ve Hrant Dink'in Mirası.", *Birikim*, C.233 (2008): 45-52.

⁸³ <https://www.yenisafak.com/roportaj/acimizi-kullanan-ermenilere-kiziyorum-10440> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

⁸⁴ <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10536/levon-ekmekciyan-i-gormezden-gelen-devrimcileri-ozur-dilemeye-cagiriyorum> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

düştüğü hataya düşmemeleri, Amerika ve Avrupa'ya güvenip terörizme alet olmamaları gerektiğini her fırsatta ifade etmiştir.⁸⁵ *Agos* gazetesi, genel anlamda Hrant Dink sonrasında çözümü Amerika ve Avrupa'dan bekleyen bir yaklaşım sergilemektedir.

Bu çalışmada da *Agos* gazetesinin Ermeni soykırımı iddialarını, Kürtler özelinde nasıl ele aldığı üzerinde durulacaktır. *Agos* gazetesinin; kendi yazarlarının kaleminden, alıntı yaptığı yazılardan, kitap tanıtımlarından, sayfalarında yer verdiği akademik çalışmalardan ve güncel haberlerden hareketle Ermeni soykırımı iddialarıyla Kürtler arasında nasıl bir ilişki kurduğu irdelenmiştir.

⁸⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=9ePPN00NLdk> (Erişim tarihi: 15.01.2024).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AGOS GAZETESİ YAZARLARINA VE AGOS GAZETESİNDE YER ALAN HABERLERE GÖRE KÜRTLER VE 1915 ERMENİ OLAYLARI

Ermeni soykırımı iddiaları hem Türkiye’de hem dünyanın farklı ülkelerinde farklı gerekçelerle tarihsel ve siyasal düzlemde uzun süredir tartışılan bir konudur. Bu tartışmaların önemli bir yanı da Kürtlerle alakalı olan kısmıdır. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren *Agos* gazetesinin sayfalarında yer bulan haberler, köşe yazıları, kitap tanıtımları ve röportajlar Kürtlerin Ermeni soykırımı iddiaları konusundaki yaklaşımlarına dair dikkat çekici bir birikim sunmaktadır. *Agos*, hem Kürt akademisyen ve yazarların bu meseleye dair öz eleştirilerini hem de tarihsel sorumluluğa ilişkin ortaya koydukları görüşleri gündeme taşımıştır; böylece Kürt-Ermeni ilişkilerine dair yeni bir tartışma zeminini görünür kılmıştır. *Agos* gazetesinin yayın politikası ve Kürt meselesine yaklaşımı; tarihle yüzleşme anlamında Kürt yazar, araştırmacı ve akademisyenlerin *Agos*’ta yayımlanan köşe yazıları ve röportajlar aracılığıyla Ermeni soykırımı iddiaları konusundaki öz eleştirileri, tarihî sorumluluğa dair söylemleri; *Agos*’ta verilen haberlerin diliyle mağduriyetin paylaşımı ve ortak hafıza, geçmişle yüzleşmeye yönelik kitap tanıtımları; kültürel bellek, siyasal söylem itibarıyla kendisini Kürtlerin tek temsilcisi olarak gören ya da göstermek isteyen BDP-HDP-DEM siyasi çizgisinin Ermeni soykırımı iddiaları konusundaki tutumunun *Agos*’ta ele alınışı gibi farklı açılardan hareketle *Agos* gazetesine göre Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisi ele alınacaktır. Bu çalışmada, 2011 ile 2024 yılları arasında *Agos* gazetesinde yayımlanmış haberler, köşe yazıları, kitap tanıtımları ve röportajlar esas alınarak *Agos* gazetesine göre Ermeni soykırımı iddialarıyla Kürtlerin ilişkisi ele alınmıştır.

Agos gazetesi, Hrant Dink’in öncülüğünde 1996’da yayın hayatına başladığından bu yana, sadece Ermeni toplumunun değil, Türkiye’deki sol, seküler, liberal çizgideki farklı kesimlerin sesine alan açmayı ilke edinmiştir. Bu bağlamda Kürtlerle alakalı pek çok mesele, gazetenin yayın çizgisinde özel bir yer tutmuştur. Hem haber dilinde hem de köşe yazılarında Kürtlerin toplumsal talepleri, kültürel kimlikleri ve 90’lı

yıllarda yaşadıkları sıkıntılar görünür kılınmıştır. Bu yaklaşım, zamanla Ermeni soykırımı iddialarıyla Kürtlerin ilişkisini de gündeme taşımış; Kürtlerin bu meseleye dair tutumları kamuoyunda daha geniş çapta tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle 2011 sonrası Çözüm Süreci'nde, Türkiye'deki sol seküler Kürt siyasetçilerin, Ermeni meselesine yönelik soykırım iddialarını savunan bir dil geliştirmesi, *Agos*'un 1915 olaylarıyla Kürtler arasındaki ilişkiyi daha fazla ele almasını sağlamıştır. Gazetede yayımlanan röportajlarda, haberlerde ve analiz yazılarında söz konusu Kürt siyasetçilerden, yazar ve entelektüellerden alınan görüşlerle tarihsel sorumluluk konusu hem etik hem de siyasi boyutlarıyla işlenmiştir. Bu noktada *Agos*, sadece bir haber kaynağı olma misyonunu değil, aynı zamanda alternatif bir tarih yazma misyonunu da üstlenmeye çalışmıştır.

Agos gazetesi, Kürtlerin 1915 olayları ile ilişkisini ele alınırken belli bir düzen, sıralama, metot ya da tema takip etmemiştir. *Agos* yazarları, kimi zaman güncel bir siyasi gelişme vesilesiyle kimi zaman yayımlanmış bir kitap vesilesiyle Kürtlerin 1915 Ermeni olayları ile ilişkisine yazılarında yer vererek *Agos* gazetesinin bu konudaki genel yaklaşımını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu çalışmada farklı farklı yazarların değişik zamanlarda kaleme aldığı yazılar ve röportajlar incelenmiştir

Agos gazetesinin kendi yazarlarının Ermeni soykırımı iddialarını Kürtlerle nasıl ilişkilendirdiğinin yanı sıra 1915 Ermeni olaylarına dair çalışma yapan farklı isimlerin de bu konuyu Kürtlerle nasıl ilişkilendirdiği, hangi açılardan konuyu *Agos* gazetesinin sayfalarına taşıdığı da ele alınmıştır. Bu anlamda Baskın Oran, Karin Karakaşlı, Robert Koptaş, Sevag Beşiktaşıyan, Yetvart Danzikyan, Ferda Balancar, Ohannes Kılıçdağı, Emre Can Dağlıoğlu, Fırat Aydınkaya, Nazar Büyüm ve Fatih Gökhan Diler gibi yazarlar başta olmak üzere pek çok farklı ismin Ermeni soykırımı iddialarını Kürtlerle nasıl ilişkilendirdiğine dair analizlere yer verilmiştir. Çünkü *Agos* gazetesinin 2011–2024 yılları arasında yayımladığı içerikler incelendiğinde, Ermeni soykırımı iddialarının Kürtlerle ilişkisi üzerine yapılan tartışmaların büyük ölçüde belirli yazarların bakış açıları ve yorumları etrafında şekillendiği görülmektedir. Gazetede düzenli olarak yazan ya da görüşlerine yer verilen yazarlar, bu meseleye yalnızca tarihî bir olay olarak yaklaşmamaktadır. Bu yazarlar, Kürtler ile 1915 olayları arasındaki ilişkiye aynı zamanda toplumsal ve siyasal yüzleşme aracı olarak yaklaşmışlardır. Bunlarla beraber Taner Akçam gibi Ermeni soykırımı

iddialarını açıkça ve hararetle savunan bir ismin Kürtlere yönelik “ilk gece hakkı” gibi iddiaları ve bu iddialara verilen tepkiler de ele alınmıştır.

Agos gazetesinin Kürtler ve Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisine dair değerlendirmeye geçmeden önce bu değerlendirmede kullanılan kelime ve kavramlara ilişkin bir hususu belirtmekte fayda vardır. Bu değerlendirmede Ermeni soykırımı iddialarını tartışmasız gerçek kabul eden söz konusu isimlerin bu kabulleri çerçevesinde bu bölümde “soykırım” ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla bu ifade doğru kabul edildiği için değil ilgili yazar, gazeteci ve akademisyenlerin kullanmaları sebebiyle kullanılmıştır, ele alınan yazının bağlamı çerçevesinde çoğu zaman da “soykırım” ifadesi yerine “1915 Ermeni olayları” ifadesi kullanılmıştır.

4.1. Baskın Oran

Baskın Oran,⁸⁶ Ermeni soykırımı iddialarına yaklaşımı itibarıyla en fazla öne çıkan isimlerden biri olmuştur. Akademik çalışmaları ve köşe yazılarıyla Türkiye’deki resmî tarih anlatılarına eleştirel yaklaşan Oran, *Agos* gazetesinde kaleme aldığı yazılarda da benzer bir tutum sergilemiş; 1915 Ermeni olayları sürecinde Kürtlerin oynadığı roller üzerine açık ve doğrudan bir muhasebe çağrısında bulunmuştur. Soykırım iddialarını savunmasıyla bilinen Baskın Oran’ın yaklaşımı, meseleyi yalnızca tarihsel bir gerçeklik olarak değil, aynı zamanda bugünün Türkiye’inde birlikte yaşamın koşullarını belirleyen bir toplumsal sorumluluk alanı olarak ele alması bakımından dikkat çekicidir. Bu bağlamda Oran, hem Kürtlerin tarihsel yüküyle yüzleşmesi gerektiğini savunmakta hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin soykırım iddiaları karşısındaki tutumunu eleştirmektedir. Oran, iki yönlü bir söylem

⁸⁶ 1945 doğumlu Türk akademisyen, siyasetçi ve yazardır. 2006 yılında Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Başkanlığından kendi isteğiyle emekli olmuştur. Oxford Üniversitesinde üç ay boyunca araştırmalar yapmış ve konferanslar vermiştir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesindeki derslerine 2016 yılına kadar devam etmiştir. *Agos*, *Ahvalnews* ve *Artı Gerçek*’te haftalık yazılarına devam etmektedir. <https://baskinoran.com/baskin-oran-ozgecmis/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

geliştirerek *Agos*'un tarihî muhasebeye dönük çizgisinin önemli bir taşıyıcısı olmuştur.

Baskın Oran, *Agos* gazetesinde 5 Eylül 2014'te yayımlanan “*Restorasyon: Bir Atatürk-Abdülhamit Sentezi*” başlıklı yazısında, Türkiye'nin siyasal rejim dönüşümünü analiz ederken tarihsel bir arka plana da başvurur.⁸⁷ Bu çerçevede, özellikle Sultan Abdülhamid döneminde Kürtlerin Ermenilere karşı konumunu hem dönemin İslamcılık politikaları hem de sosyal dinamikler bağlamında ele alır. Oran, Kürtlerin Ermenilere yönelik düşmanlığının ve şiddete katılımının, devletin politikalarının ötesinde, halk içinde zaten mevcut olan bir gerilimden beslendiğini savunur. Zira Oran'a göre Kürtler, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlerle kanun önünde eşit olmaktan dolayı hem Ermenilere dış bilemiş hem de onların devlet kurmasından korkmuşlardır.

Bu yaklaşım, Oran'ın 1915 olaylarına yalnızca yukarıdan bir emir-komuta zinciriyle değil, aynı zamanda toplumsal düzeydeki talepler ve korkularla da yaklaşıldığını düşündüğünü gösterir. Onun analizinde, Abdülhamid'in İslamcılığı, yukarıdan aşağıya empoze edilen bir ideoloji değil, aşağıdan gelen şiddetli talebin karşılansıdır. Baskın Oran, bu durum üzerinden Sultan Abdülhamid ile Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında benzerlik olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Abdülhamid, İslamcılık politikasını Erdoğan gibi yukarıdan empoze etmeye gerek duymadı zaten halk tabanından şiddetli bir talep gelmektedir. Oran, bu tarihsel gerilimin bugün artık geçerliliğini yitirdiğini; Kürtlerin Ermenilere yönelik düşmanlıklarının zeminini kaybettiğini ileri sürmektedir. Bugünün Kürtlerinin artık etnik bilinç kazandığını ve Ermeni meselesine yönelik İslamcı bir cephe almadıklarını belirtmektedir. Oran'a göre Kürtler, artık tam bir etnik bilince sahiptir, bunun yanı sıra Ermeni korkusu ve düşmanlığının bittiği günümüzde Kürtleri İslam'dan soğutacak çok şey vardır. Oran'ın bu tespitlerinde Kürtler derken çoğunlukla HDP çizgisindeki Kürtleri kastettiği açıktır. Zira yazısının devamında HDP Eş Genel Başkanı Selahattin Demirtaş'ın⁸⁸ Kürtler üzerinde dönüştürücü bir etkisi olduğunu söylemektedir.

⁸⁷ Baskın Oran, “Restorasyon: Bir Atatürk-Abdülhamit Sentezi”, *Agos*, 05.09.2014.

⁸⁸ Selahattin Demirtaş, 10 Nisan 1973 tarihinde Elazığ'ın Palu ilçesinde doğmuştur.

Baskın Oran'ın Kürtler derken kastettiği HDP, parti tüzüğünde kendisini şu şekilde tanımlamaktadır:

*Tüm ezilenlerin ve sömürülenlerin; dışlanan ve yok sayılan bütün halkların ve inanç topluluklarının, kadınların, işçilerin, emekçilerin, köylülerin, gençlerin, işsizlerin, emeklilerin, engellilerin, LGBT (Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans) bireylerin, göçmenlerin, yaşam alanları tahrip edilenlerin; aydın, yazar, sanatçı ve bilim insanları ile bütün bu kesimlerle birlikte mücadele yürüten güçlerin her türden baskı, sömürü ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve insan onuruna yaraşır bir yaşam kurmak üzere bir araya geldiği, demokratik halk iktidarını hedefleyen bir siyasi partidir.*⁸⁹

Şunu da belirtmek gerekir ki kamuoyunda eylem ve söylemleri sebebiyle HDP'nin PKK ile ilişkisi hep tartışma konusu olmuştur. Nitekim Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Bekir Şahin, “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle” 17 Mart 2021’de HDP hakkında Anayasa Mahkemesine kapatma davası açmıştır. Başsavcısı Şahin, yaptığı açıklamada HDP’nin PKK’yı terör örgütü değil “silahlı halk hareketi” olarak

1 Şubat 2010’da BDP (Barış ve Demokrasi Partisi) eş genel başkanlığına seçilmiştir. 12 Haziran 2011’de 24. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde BDP’nin desteklediği bağımsız aday olarak Hakkari’den milletvekili seçilmiştir. 2012 yılında Halkların Demokratik Partisi’ne geçen BDP kadroları ile birlikte hareket etmiş ve 22 Haziran 2014’te Figen Yüksekdağ ile birlikte HDP eşbaşkanlığına seçilmiştir. Diyarbakır, Hakkari, Van, Şırnak ve Bingöl Cumhuriyet Başsavcılıklarınca yürütülen terör soruşturmaları kapsamında dokunulmazlıkları kaldırıldıktan sonra haklarında fezleke bulunan ve ifade vermeye gitmeyen HDP eş başkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ 4 Kasım 2016 tarihinde tutuklanmıştır. Diyarbakır Başsavcılığı tarafından yapılan yazılı açıklamada, HDP Milletvekilleri Demirtaş, Yüksekdağ, Önder, Pir, Yıldırım ve Taşçier hakkında "silahlı terör örgütüne üye olma, suç işlemeye tahrik ve terör örgütü propagandası yapmak" suçlarından soruşturma yürütüldüğü belirtilmiştir. [<https://www.yenisafak.com/15temmuz/selahattin-demirtas-kisi-detay> (Erişim tarihi: 10.02.2024).]

⁸⁹ <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

gördüğünü ifade etmiştir.⁹⁰ Buradan hareketle şunu söylemek gerekir ki HDP tüm Kürtleri temsil etmemektedir.

Baskın Oran, söz konusu yazısında şöyle bir yanılgıya da düşmektedir: “Sultan Abdülhamid, İslamcılık politikasıyla Kürtleri Ermenilere karşı yanında tutabilmiştir.” Bu yaklaşım, Kürtler ve İslamiyet konusunda yüzeysel bilgi ve bakış açısının sonucu olarak değerlendirilebilir. Mevlana Halid (Ebû'l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed b. Huseyn eşŞehrezûrî veya el-Bağdâdî el-Kürdî), Şeyh Ubeydullah ve Said Nursi gibi önemli şahsiyetlerin mensup olduğu Kürtler için dinin hayatın merkezinde olduğunu görmeyip “Sultan Abdülhamid ve İslamcılık” gibi teopolitik bir kavramla sınırlandırmak, Müslüman Kürtleri tanımamak demektir. Kürtler için İslam’ın politik bir tavırdan çok daha büyük anlam taşıdığı, Said Nursi’nin 1908’de İstanbul’da yayımlanan *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesindeki Kürtçe şu ifadelerinden anlaşılabilir:

Ey Gelî Kurdan!

*Îttîfaqê de quwet, îttihadê de heyat, di biratîyê de seadet, hukûmetê de selamet
heye. Kapîka îttihadê û şîrîta muhebbetê qewî bigrin, da we ji belayê xilas ke.*

Qenc guhê xwe bidinê, ez ê tiştêkî ji we re bibêjim:

Hûn bizanin ku sê cewherê me hene; hifza xwe ji me dixwazin.

Yek Îslâmiyet: Ku hezar hezar xûna şehîdan, buhayê wê dane.

...

*Mela Seid*⁹¹

⁹⁰<https://www.aa.com.tr/tr/gundem/yargitay-bassavcisi-sahin-hdpnin-kapatilmasi-istemli-davada-aymde-sozlu-aciklamalarini-tamamladi/2783720> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

⁹¹ “Ey Kürtler!

Birlikte kuvvet, beraberlikte hayat, kardeşlikte saadet, hükümette (düzen/hukukta) selamet vardır. Birlik bağını ve muhabbet/sevgi ipini sağlam tutunuz. Ta ki sizi belalardan kurtarsın. İyiye dinleyiniz, size bir şey söyleyeceğim:

Biliniz ki, üç temel değerimiz vardır; kendilerini korumamızı, bizlerden istemektedirler.

Birincisi: İslamiyet'tir ki binlerce şehidin kanı bedel verilmiştir.

Said Nursi'nin *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesindeki ifadelerinden de anlaşılıyor ki Kürtlere göre İslamiyet, Kürtler için en önemli cevherdir. Baskın Oran, söz konusu yazısında bu hususu gözden kaçırdığı için Kürtler ve 1915 olaylar arasındaki ilişkilendirmeyi de sağlıklı yapamamaktadır.

Baskın Oran, her ne kadar HDP tabanını kastederek de olsa, Kürtlerin; Ermeniler ve Ermeni soykırım iddiaları hakkında artık Türkiye Cumhuriyeti'nden farklı düşündüğünü iddia etse de buna dair elde somut ve kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Ermenistan'ın önceki cumhurbaşkanlarından Serj Sarkisyan'ın Ermeni gençlerle bir araya geldiği bir etkinlikte, "Karabağ'ı biz aldık, Ağrı'yı siz alacaksınız." şeklindeki sözlerinin⁹² Kürtler üzerinde nasıl bir etki bıraktığına dair hiçbir araştırma söz konusu değildir. Dolayısıyla Oran'ın Kürtler hakkında, Ermeni soykırımı iddialarına yönelik tespitleri objektiflikten uzak kalmaktadır.

Baskın Oran, 29 Nisan 2021 tarihli, "*İmparatorluk'ta Millet-i Sadıka, Ulus-devlet'te Muhalefet-i Sadıka*" başlıklı yazısında Ermeni meselesinin tarihsel gelişimini ele alırken Kürtlerin bu süreçteki rolünü doğrudan ve dolaylı biçimlerde ele almaktadır.⁹³ Yazara göre, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde Ermenilerin yaşadığı mağduriyetler yalnızca merkezi otoritenin değil, aynı zamanda yerel güçlerin de eseridir. Bu bağlamda Kürtler, başlangıçta Osmanlı'nın taşra düzeyinde vergi ve haraç toplayıcıları olarak görünür; ancak süreç içinde daha merkezi bir rol üstlenmeye başlarlar.

Oran'a göre, Doğu Anadolu'daki Ermeniler, Kürt ağalarına ödedikleri yıllık haraçlar sayesinde çalışmakta ve yaşayabilmektedir dolayısıyla bu durum Kürtlerin 19. yüzyılda Ermeni halkı üzerindeki yarı-feodal baskı yapısını ortaya koymaktadır. Tanzimat sonrası eşitlikçi düzenin ilan edilmesiyle, bu baskı biçimi çatışmaya evrilir.

... "

<https://www.indyturk.com/node/314436/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/bedi%C3%BCzzamandan-y%C3%BCz-y%C4%B1ll%C4%B1k-k%C3%BCrt-manifestosu> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

⁹² <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/karabag-i-biz-aldik-agri-yi-size-biraktik-18338718> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

⁹³ Baskın Oran, "İmparatorluk'ta Millet-i Sadıka, Ulus-devlet'te Muhalefet-i Sadıka", *Agos*, 29.04.2021.

Baskın Oran, Bedirhan Bey'in Nasturiler ve Ezidilere yönelik faaliyetlerinden hareketle devletin müdahale etmediği koşullarda, bölge halkları üzerindeki Kürt otoritesinin sertleştiğini iddia etmektedir.

Yazarın Kürtlerle ilgili en kritik tespitlerinden biri, 1890 yılında II. Abdülhamid tarafından kurulan “Hamidiye Alaylarının” Ermenilere karşı kullanılmasında saklıdır. Oran’a göre Abdülhamid’in 1890’da Sünni Kürt aşiretlerinden kurduğu Hamidiye Alayları, Ermenilerin üzerine sevk edilince vaziyet artık Müslüman ile Ermeni çatışmasını aşip devlet ile Ermeni çatışmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla Oran, Kürtlerin bireysel veya yerel fail olmanın ötesinde, devlet aygıtının parçası hâline gelerek kolektif bir baskı mekanizmasına dönüştüğünü ima etmektedir. Ancak Oran, bu katılımı Kürtlerin kolektif ve tek taraflı bir “suç ortaklığı” biçiminde sunmaz. Aksine, eşitlikçilikten uzak bir düzende, merkezin sağladığı cezasızlıkla Kürt beylerinin güçlendiği, dönemin siyasi ve sosyal yapısının buna zemin hazırladığını iddia etmektedir. Yani bireysel niyetlerden ziyade yapısal zorunluluklar ve siyasi tercihler ön plana çıkarılır. Bu yazıda, Baskın Oran’ın yaklaşımı Kürtlerin Ermeni soykırım iddialarına konu olan süreçteki rolünü inkâr etmeyen, fakat bunu tarihsel bağlam ve devlet politikaları içinde değerlendiren bir çizgidedir. Kürtleri yalnızca fail ya da kurban olarak değil, imparatorluğun çöküşü bağlamında şekillenen aktörler olarak konumlandırır.

Baskın Oran’ın yazısında, merkezî otorite olmaması halinde Kürtlerin bölgedeki Hristiyan unsurlara karşı sert müdahalelerde bulunduğuna örnek olarak verdiği Bedirhan Bey’in Nasturilere yönelik müdahalesini tek taraflı ele aldığı söylenebilir. Zira Bedirhan Bey, bölgeye gelen misyonerlerin faaliyetleri sonrasında bozulan asayiş ortamını tekrar tesis etmek için mücbir sebeplerden dolayı Nasturilerin başlattığı isyana karşı harekete geçmiştir. Bedirhan Bey, 15 Ramazan 1259’da (9 Ekim 1843) Erzurum Valisi Halil Kâmil Paşa’ya yazdığı mektupta Nasturi Tiyari aşiretinin yaptıklarını şu sözlerle bildirmektedir:

Tiyariler, elli kadar seyyidi öldürdüler ve bunu İngiltere Hükûmetinin tahrikiyle yaptılar. Hakkâri Bey’ine itaat etmeyip kapısının önünden malını ve eşyasını çekip götürdüler. Bildik ki, bunun sonu kötü olacak. Devlet-i Âli’ye bir baş ağrısı peyda olacak! Top ve araba işler yer olmadığından ve günden güne

*direnişleri arttığından, sabır ve tahammül edemeyerek üzerlerine vardım. Padişahımız sayesinde bir miktar hadlerini bildirdim.*⁹⁴

Oran, Bedirhan Bey'in Nasturilere yaptıklarından dolayı Sultan Abdülmecid tarafından sürgüne tabi tutulduğunu belirtmektedir. Bununla beraber şunu belirtmek gerekir ki Sutan Abdülmecid, İngilizlerin baskıları⁹⁵ sebebiyle Bedirhan Bey'i Girit'e sürmek zorunda kalmıştır.⁹⁶

Baskın Oran'ın 27 Nisan 2023 tarihli, “*Ankaralı Ermeniler Üzerine*” başlıklı yazısında, Ermeni soykırımı iddialarına dair çeşitli tespitler ve yaklaşımlar yer almaktadır.⁹⁷ Yazıda, Osmanlı İmparatorluğunda, Ermeni nüfusunun Kürtlerle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin dönemin devlet politikaları ile nasıl şekillendiği ele alınmaktadır. Oran, bu yazısında, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolüne dair doğrudan bir tartışmaya girmemekle birlikte, Ermenilere yönelik uygulanan şiddetin ve bu süreçteki devlet politikalarının arka planını derinlemesine inceler.

Oran, ilgili yazısında özellikle 1847'de Bedirhan Bey'in başkaldırısı ve sonrasında Kürtlerin Ermeni nüfusuna yönelik saldırılarını vurgulamaktadır. Oran'a göre, Bedirhan Bey'in başkaldırısının ardından Kürtler, Ermeni yerleşimlerini talan etmeye başlamışlardır. Bu durum, Osmanlı'daki Ermeni meselesinin şekillenmesinde kritik bir dönemeçtir. Oran, Kürtlerin bu saldırıları, yerel yönetimdeki boşluğu fırsat bilerek gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Burada, Kürtlerin Ermeni meselesindeki rolüne dolaylı bir atıfta bulunmaktadır. Ayrıca Oran, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, özellikle 1878'deki Ayastefanos Antlaşması ve ardından gelen Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesinin uluslararası bir boyut kazandığını belirtmektedir. Bu iki antlaşmada (Ayastefanos 16. - Berlin 61.) da Osmanlı Devleti'nin Ermenileri, Kürtlerden ve Çerkeslerden korumakla yükümlü olduğu belirtilmiştir.

⁹⁴ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul 2011, s. 160-161.

⁹⁵ Wadie Jwadih, *Kürt Milliyetçiliğin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2007, s.149

⁹⁶ Wadie Jwaideh, a.g.e., s. 152.

⁹⁷ Baskın Oran, “Ankaralı Ermeniler Üzerine”, Agos, 27.04.2023.

Burada, İngiltere ve Rusya'nın stratejik hesaplarının, Osmanlı Ermenilerinin güvenliğini doğrudan etkilediği, bu sürecin de Ermeni nüfusunun Osmanlı yönetimi tarafından daha fazla baskıya maruz kalmasına yol açtığı anlatılmaktadır. Oran, aynı zamanda, II. Abdülhamid'in Hamidiye Alaylarını kurarak Ermeni nüfusuna yönelik baskıları sistematik hale getirdiğini iddia etmektedir. Oran'a göre bu durum, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolünü anlamada önemli bir bağlam sunar. Ermeni nüfusuna yönelik devletin uyguladığı baskılar ve bu baskıları yerel düzeyde destekleyen güçler arasında Kürtlerin yer alıp almadığı sorusu, Oran'ın yazısındaki alt metinlerden biri olarak görülebilir.

Baskın Oran bu yazısında da Cizre Botan Miri Bedirhan Bey'den bahsetmekte ve Müslüman olmayan unsurlarla yaşadığı olumsuzluklara atıf yapmaktadır. Bu hususta şunu belirtmekte fayda var ki Bedirhan Bey'in gayrimüslimlerle ilişkileri tamamen menfi değildir, özellikle de Ermenilerle ilişkilerinin müsbet olduğu söylenebilir. Ermeniler ticarete, el sanatlarında etkili olduklarından Bedirhan Bey kendi emirliğinde ekonomiye dair işleri çoğunlukla Ermenilere bırakmış ve idarî anlamda da onlara önemli görevler vermiştir.⁹⁸ Bedirhan Bey, sadece idarî ve iktisadî işlerde değil askerî anlamda da Ermenileri istihdam ederek onlardan istifade etmiştir. Takriben 800 Ermeni ailenin yaşadığı Dıh bölgesi Botan emirliği içinde kalıyordu. Dıh Ermenilerinden silahşor olanları Bedirhan Bey'in ordusunda önemli görevler üstleniyordu.⁹⁹

Baskın Oran, 1915 Ermeni olaylarıyla Kürtler arasındaki ilişkiyi ele alırken bu yazısında da olduğu gibi sıklıkla Hamidiye Alaylarından bahsetmektedir. Oran, söz konusu alaylardan bahsederken bu alayları, tamamen Ermenileri imha etmek için kurulmuş birlikler gibi göstermektedir. Ancak Baskın Oran, Hamidiye Alaylarının kurulmasının mücbir sebebi sayılabilecek Ermeni terör ve tedhişinden hiç bahsetmemektedir. Şayet Ermeni komitalarının eylemlerine değinecek olursa da Oran, onların eylemlerini “öz savunma” kavramıyla açıklamaktadır. 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda Batılı devletlerden umduğu “muhtariyet”e dair bir

⁹⁸ Hagop Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, Çev: Ferit M. Yüksel, Kalan Yay., İstanbul 2002, s. 70.

⁹⁹ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Çev: Bedros Zartaryan ve Memi Yetkin, Med Yay., İstanbul 1992, s. 107.

netice alamayan Ermeni Patrik Mıgırdiç Kırımıyan'ın aynı yıl Kumkapı Kilisesinde Ermenilere hitaben sarf ettiği şu sözler ise meselenin Baskın Oran'ın ifade ettiği gibi “öz savunma” olmadığını gösterir niteliktedir:

“Ermeni Halkı, elbette sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli.” Patrik Kırımıyan daha Berlin'deyken de Berlin Kongresi'nin yapıldığı binanın önünde Ermenilere, “Hak güçlülerindir, siyasetin menfaati yok, hak kılıcın ucunda, Ermeniler bu demiri sevin kurtuluşunuz ancak ondadır.” demiştir.¹⁰⁰

Esasında Mıgırdiç Kırımıyan'ın bu sözlerinden çok önce de Ermeniler silaha sarılmıştır. Zeytun'da 1862 yılında aralarında en büyüğü 6 yaşında olan beş çocuğun da olduğu on altı Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Sık sık isyan eden ve yakalanan elebaşları her seferinde Avrupalı devletlerin baskısıyla serbest bırakılan Zeytun Ermenileri hakkında Mıgırdiç Beşiktaşlıyan isimli Ermeni şairin şu şiiri dikkate değerdir:

Ey nazlı ana, kimi özlüyorsun?

Gel buraya, korkma, yakın gel.

Yarasından kan akan yavruna,

Göz yaşları dökmeyerek metânetle bak.

Bırak, Türk anaları ağlasın,

Sen, Zeytun'a peyâm-ı sürûr götür.

Güneş doğdu, Zeytunlular, çabuk atlara binelim,

¹⁰⁰ <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19860/102024/ermeni-terorunun-kokeni> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

Silahlar yukarı, arş ileri yürüyelim.

Muhterizler, yurt ve kucak düşkünleri bizden değil,

Bunca çektiğimiz kulluk, esâret artık yeter,

*Acılığı biraz da Türk'e tattırmaya çalışalım.*¹⁰¹

Zeytun örneğinde görüldüğü gibi Ermenilerin eylem ve emelleri Baskın Oran'ın tabiriyle “öz savunma”dan ziyade terör ve tedhiş mahiyetindedir. Üstelik bu terör ve tedhiş eylemleri Hamidiye Alaylarının kurulduğu 1890'dan çok önce başlamıştır. Dolayısıyla Baskın Oran'ın Ermeni komitalarının Hamidiye Alaylarına karşı “öz savunma” için kurulduğunu iddia etmek tarihî hadiselerin kronolojisiyle tezat teşkil etmektedir.

Baskın Oran, hem “Ankaralı Ermeniler Üzerine” başlıklı yazısında hem de “İmparatorluk'ta Millet-i Sadıka, Ulus-devlet'te Muhalefet-i Sadıka” başlıklı yazısında İstanbul'daki Ermenileri tamamen Saray'la (Osmanlı yönetimini kastederek) entegre olmakla ve Doğu Anadolu'daki Ermenilere karşı duyarsız olmakla itham etmektedir. Oysa Zeytun'da yaşanan hadiseler sonrasında İstanbul'daki Ermeniler, Kirkor Vartabet Apartyan'ı Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda yapması için Paris'e göndermişlerdir. Apartyan, bu maksatla Paris'te Karabet Şahnazar'la birlikte Fransa İmparatoru III. Napolyon'a Osmanlı Devleti aleyhine dilekçe vermiştir. Bunun neticesinde de III. Napolyon tarafından İstanbul'daki Fransız elçisine talimat verilerek Bâbîâli'ya baskı uygulanmıştır. Bâbîâli bu baskılara bağlı olarak 27 Aralık 1863'te Maraş mutasarrıfı Aziz Paşa görevinden azledilerek Süleymaniye Sancağı Kaymakamlığına tayin edilmiştir.¹⁰² Dolayısıyla Baskın Oran'ın belirttiği gibi Doğu Anadolu Ermenileri ile İstanbul Ermenileri arasında Kürtler ve Osmanlı Devleti lehine bir kopukluk veya birbirlerine karşı bir duyarsızlık söz konusu değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki hem İstanbul'da hem de Doğu Anadolu'da sağduyulu Ermeniler, Ermeni komitalarının

¹⁰¹ <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19865/102029/zeytun-isyanlari> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

¹⁰² <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19865/102029/zeytun-isyanlari> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

terör ve tedhiş eylemlerini tasvip etmedikleri gibi bu anlamda ağır bedeller de ödemişlerdir. Bu duruma örnek olarak Van'ın Ermeni Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan gösterilebilir. Kapamacıyan, belediye başkanlığı sırasında Ermenileri kayırmadığı, Ermeni komitacılarla beraber hareket etmediği ve Avrupalı devletlerin konsolosluklarına Osmanlı aleyhine yazılan raporları onaylamadığı için Ermeni komitacılar tarafından öldürülmüştür.¹⁰³

4.2. Rober Koptaş

Agos gazetesinin beş yıl boyunca genel yayın yönetmenliğini yapan Rober Koptaş¹⁰⁴ da 1915 olaylarının Kürtlerle ilişkisine dair farklı tarihlerde yazılar kaleme almış ve söyleşiler yapmıştır. Rober Koptaş'ın 04.01.2013 tarihinde Agos gazetesinde “*Kürtlere Sorulsa, Çoğu Ayrı Devlet İstiyorum Diyecek*” başlığıyla yayımlanan Selahattin Demirtaş söyleşisi¹⁰⁵ kendilerini Kürt halkının tek temsilcisi olarak gören ve ağırlıklı olarak sol seküler bir söylem belirleyen BDP (HDP/DEM) siyasetinin Ermeni soykırımı iddiaları konusundaki tutumuna dair çeşitli tespitler içermektedir. Söyleşide, BDP Eş Başkanı Selahattin Demirtaş, geçmişle yüzleşmenin gerekliliğini vurgularken 1915 Ermeni olaylarının Kürt sorununun çözümüyle doğrudan bağlantılı olduğunu ifade eder. Demirtaş, geçmişle yüzleşmenin 1915 Ermeni olaylarını,

¹⁰³ Hüseyin Çelik, “1915’te Van’da Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C.3, S.62, (2014): 2207.

¹⁰⁴Rober Koptaş, 1977 İstanbul doğumlu, Ermeni gazeteci ve yazardır. İlk ve ortaöğrenimini Lusavoriçyan, Karagözyan, Surp Haç Tıbrevank okullarında tamamladıktan sonra Marmara Üniversitesinden lisans, Boğaziçi Üniversitesinde de yüksek lisans derecesiyle mezun olmuştur. 2006’dan itibaren yazmaya başladığı Agos gazetesinde 2010-2015 arasında gazetenin genel yayın yönetmenliği görevini üstlenmiştir. Mesele, Express, Notos, 1+1, Toplumsal Tarih, Birikim, Tarih ve Toplum, Bianet, Gazete Duvar, K24 ve Civilnet’te yazı, makale ve söyleşileri yayımlanmıştır. (https://iletisim.com.tr/kisi/rober-koptas/8241?srsltid=AfmBOoqctTqkOsqhkH14MES4nx8_HEPW3OjobCs9QxfABOaEuwmnzj5x) [Erişim tarihi: 10.05.2024].

¹⁰⁵ Rober Koptaş, “Kürtlere Sorulsa, Çoğu Ayrı Devlet İstiyorum Diyecek”, Agos,04.01.2013.

Nasturilerin ve Ezidilerin başına gelenleri konuşmakla mümkün olduğunu söylemektedir. Demirtaş'a göre bu yüzleşme gerçekleşmezse Kürt sorunu da çözülemeyecektir.

Koptaş'a göre söz konusu söyleşide Demirtaş'ın kullandığı bazı ifadeler ise Kürt toplumunun 1915 Ermeni olaylarındaki rolü üzerine ciddi bir öz eleştiriye yansıtılmaktadır. Ermenilere karşı Türkler ve Kürtlerin borçlu olduğunu söyleyen Demirtaş, o borcu yerine getirene kadar da Ermeni halkının karşısına rahat çıkamayacaklarını ifade etmektedir. Koptaş, bu ifadeleri sadece bir yüzleşme çağrısı değil, aynı zamanda Kürtlerin tarihsel sorumluluğunu kabul eden bir tavır olarak değerlendirmektedir.

Koptaş'a göre Kürt kimlikli siyasetçiler arasında bu meseleye yönelik güçlü ve kurumsal bir yaklaşım zamanla daha da gelişecek olsa da Demirtaş'ın da vurguladığı gibi, "Kürt halkının kendi ulusal kimliği için verdiği mücadele o kadar başat ki, diğer meseleler tali meseleler olarak kalıyor." Koptaş'a göre bu durum, Kürt hareketinin 1915 Ermeni olaylarıyla yüzleşmeyi merkezî bir mesele haline getirmekte neden zorlandığını göstermektedir. Rober Koptaş, Selahattin Demirtaş'la yaptığı bu söyleşiden hareketle Kürtlerin 1915'teki olaylara dolaylı ya da doğrudan katılımına dair farkındalık taşıyan bir kesimin varlığının görüldüğünü ancak bu tarihsel yükü yüzleşmenin henüz tam anlamıyla kurumsal bir politikaya dönüşmediğini ifade etmektedir. Koptaş'a göre Demirtaş'ın tavrı da bu yönde bir potansiyelin varlığını işaret eder niteliktedir. Nitekim bu tavır 2017'den sonraki yıllarda özellikle 24 Nisan günlerinde BDP/HDP/DEM çizgisinin ilan ettiği bildirilerde daha somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁶

Rober Koptaş'ın bu söyleşisi, *Agos'un* yayın politikasına uygun olarak, BDP'yi Kürtlerin tek siyasi temsilcisi olarak (sonrasında HDP/ DEM) gören bir yaklaşım sergilemektedir. Zira *Agos* gazatesi de BDP gibi sol seküler bir dünya görüşüne sahiptir.¹⁰⁷ BDP/HDP/DEM de 1915 olaylarını "soykırım" olarak kabul etmektedir. Oysa Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan dahi 1915 olayları hakkında "Büyük

¹⁰⁶ <https://www.hdp.org.tr/tr/ermen-i-soykirimi-utanciyla-yuzlesiyoruz/14178/>[Erişim tarihi: 10.01.2024].

¹⁰⁷ Karin Karakaşlı, "Gazetelerin Satır Aralarında", *Görüş*, (İstanbul: Tüsiad Yayınları, 2001), 69.

Felaket” (Meds Yeghern) ifadesini kullanmıştır. Esasında eskiden beri Ermenistan’da 1915 olayları için “Büyük Felaket” (Meds Yeghern) ifadesi kullanılır; “soykırım” ifadesi Ermeni diasporası tarafından kullanılmaktadır.¹⁰⁸ Buna rağmen Demirtaş “soykırım” ifadesini kullanmaktadır. Rober Koptaş da bu bu söylemi onaylayarak Demirtaş ve temsil ettiği siyasî hareketin, Türkiye’deki diğer partilere göre, 1915 olaylarını daha gerçekçi değerlendirdiğini ifade etmektedir. Koptaş, Demirtaş’la söyleşisinde 25. ve 26. Dönemde HDP Milletvekili olan Osman Baydemir’in “Biz Hamidiye alaylarındaki dedelerimizi değil, Ermenileri koruyan dedelerimizin mirasını kabul ediyoruz.” sözüne yererek bu tutumunu teyit etmektedir. Ancak Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerine dair bir değerlendirme de bulunmamaktadır. Hamidiye Alayları bu terör ve tedhiş eylemlerine karşı kurulmuştur.¹⁰⁹ Osman Baydemir’in söz konusu ifadelerinin yanı sıra Selahattin Demirtaş da “Ermeni” kelimesinin çocukluklarında kendilerine “küfür” ve “hakaret” olarak öğretildiğini söylemektedir. Rober Koptaş, bu ifadeleri Kürtlerin 1915 olayları konusunda Türkiye’deki diğer toplumsal kesimlerden daha ileri görüşlü olmalarının nişanesi olarak görmektedir. Ancak ne Demirtaş ne de Koptaş 1915 olaylarının tarihî ve toplumsal sebeplerinin neler olabileceğini değerlendirmemekte aksine ikisi de Ermeni soykırımı iddialarını doğru kabul eden bir yaklaşım sergilemektedir. Oysa konuya belgeler ışığında bakıldığında Koptaş’ın tartışmasız doğru kabul ettiği hadiselerin 1915 olaylarından önce İstanbul Mebusu Ermeni cemaatinden Kirkor Zöhrab Efendi¹¹⁰ tarafından da iddia edildiği ancak kendi döneminde Cizrelizade Mehmet Raif Efendi¹¹¹ tarafından Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki aşiretler

¹⁰⁸ <https://baskinoran.com/1915e-ne-isim-vermeliyiz/> (Erişim tarihi: 18 Nisan 2024).

¹⁰⁹ Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamit’in Doğu Politikası*, (İstanbul: Orkun Yayınları, 1983), 10.

¹¹⁰ Kirkor Zöhrab Efendi 1861’de İstanbul’da doğmuştur. Zöhrab Efendi 1908 seçimlerine girerek 11 Aralık 1911’de 392 oy ile İstanbul Mebusu seçilmiştir. Daha sonra ikinci ve üçüncü devrelerde de bu görevine devam etmiştir. Meclis-i Mebusan’da Kavanin-i Maliye Encümeni Reisliği yapmıştır. (İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II Meşrutiyet*, Ankara 1998, C. 2, s. 58).

¹¹¹ Asıl adı Mehmed Raif’tir, 1853-54 [h.1270] tarihinde Diyarbakır’da dünyaya gelmiştir. Arapça, Farsça ve Kürtçe lisanlarına vakıftır. Raif Efendi, 1910’a kadar 40 sene boyunca Diyarbakır, Mamuratülaziz (Elazığ) ve Bitlis Vilayetleri’nde devlete memur olarak hizmet etmiştir. (<https://belgeler.gov.tr/tam-metin/3/tur>) [Erişim tarihi: 15.01.2024].

özelinde teferruatıyla tekzip edildiği görülmektedir. Meclis-i Mebusan azası Ermeni Kirkor Zöhrab Efendi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşayan Ermenilerin mal, can ve namuslarının güvende olmadığına dair bir layiha (rapor) kaleme alıp Meclis-i Hass-ı Vükelâya sunmuştur. Buna mukabil söz konusu bölgelerde memuriyet hizmetini icra ettiği için hem bölgeyi hem de o bölgelerdeki aşiretleri çok iyi bildiğini ifade eden Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi, Zöhrap Efendi’nin layihasına bir nevi reddiye kabilinden başka bir layihayı Sadaret Makamına sunmuştur.¹¹² Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi, bu layihasında; Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yaşadığı bölgelerde gerçekleşen olumsuzlukların başka bölgelerde de yaşanabildiğini, Kürt aşiretlerinin kendi aralarında da benzer durumların yaşandığını, Hamidiye Alaylarına mensup bazı aşiretlerin ellerindeki imkânları suiistimal ettiklerini ancak bu suiistimallerin sadece Ermenilerle sınırlı olmadığını, Hamidiye Alaylarına mensup olsun olmasın diğer Kürt aşiretlere karşı da benzer suiistimallerin olduğunu ve bu suiistimallerin adli mercilerce cezalandırıldığını teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. Herhangi bir gerekçeyle Ermenilerle yaşanan olumsuz durumlardan sonra Osmanlı Devleti’nin adli mercileri Kürt, Türk veya Çerkes Müslüman unsurları muhakeme etmiş, çoğu zaman da sert bir şekilde cezalandırmıştır. Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi’yi söz konusu layihayı Sadaret Makamına arz etmeye yönlendiren asıl sebep de Zöhrap Efendi başta olmak üzere Ermenilerin bunu görmezden gelmesidir.¹¹³

Rober Koptaş, 28.01.2013 tarihinde “*Kürtlerin Suç Ortaklığı Meselesi*” başlıklı yazısında, 1915 Ermeni olayları tartışmalarında Kürtlerin rolüne dair tartışmalı bir yaklaşım ortaya koyar.¹¹⁴ Yazı, sadece Türk merkezli bir suç anlatısını sorgulamakla kalmaz, aynı zamanda Kürt toplumunun bu süreçteki sorumluluğunu da eleştirel bir perspektifle değerlendirmektedir.

Koptaş, Kürtlerin 1915’te yaşananlara sadece “alet edilme” bağlamında yerleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre bu tür yaklaşımlar, Kürtleri iradesizleştirerek kendilerine verilen rolü oynamaktan başka çaresi olmayan talihsizler konumuna indirgemektedir. Bu noktada Koptaş şu soruyu yöneltir:

¹¹² TTK Kütüphanesi: B/3971, Cizrelizâde Raif, Sadaret Makamına Lâyiha, (3 Saferü’l-hayr 1330/9 Kânûnisânî 1327), s. 1.

¹¹³ <https://belgeler.gov.tr/tam-metin/3/tur#fn3> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹¹⁴ Rober Koptaş, “Kürtlerin Suç Ortaklığı Meselesi”, *Agos*, 28.01.2013.

tartışmayı derinleştirir: “Ermenileri katleden Türkler, Kürtlere Ermeni mallarını verirken Kürtler ne ettiler ve sadece edilgen bir şekilde kendilerine verilen rolü mü oynadılar?”

Yazar, özellikle Doğu vilayetlerindeki katliamların niteliğine dikkat çekerek Kürtlerin bu süreçte “gönüllü ve iradi” bir şekilde yer aldığını savunur. Koptaş, Kürtlerin rolünü sadece kullanılan değil, aynı zamanda kullanan, çıkar sağlayan aktif özneler olarak tanımlamaktadır.

Rober Koptaş, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına katılımının ardında yalnızca İttihatçı propagandanın değil, “din kardeşliği ve mala mülke el koyma ihtirası”nın da güçlü bir motivasyon kaynağı olduğuna inanmaktadır. Böylece yazı, etnik kimlikten çok dini ve ekonomik saiklerin belirleyici olduğunu savunur. Koptaş’a göre 1915 olaylarında Türk Kürt iş birliğinde, Türklük veya Kürtlük kimliğinin yanı sıra maddi mefaat sağlama ve “İslam birliği” söylemi etkili olmuştur.

Rober Koptaş, Kürtlerin bu tarihsel süreçteki rolüne dair bir muhasebe çağrısı yapmaktadır. Kürtlerin haklı taleplerle dile getirdikleri bugünkü eşit yurttaşlık arayışının, geçmişteki bu suç ortaklığıyla yüzleşmeden eksik kalacağını iddia eden Koptaş’a göre kastedilen muhasebe Kürtler açısından eleştirel bir bakış açısı içermedikçe hakikat ortaya çıkmayacaktır. Bu değerlendirmeye göre Rober Koptaş, Kürtlerin 1915’teki rolünü sadece mağduriyet bağlamında değil, fail ve suç ortağı kimlikleriyle de ele almaktadır. Koptaş, muhasebe yapılmadan Anadolu’da barışın mümkün olmayacağını savunmaktadır.

Rober Koptaş, Kürtleri 1915 olaylarıyla ilişkilendirirken Kürtlerin İttihadı İslam propagandasıyla iğfal olduğunu ve bunun sonunda Türklerle beraber Anadolu’da Doğu Hristiyanlığını bitirmeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki hiçbir İslam toplumunda dinî gerekçelerle başka dine mensup insanların imhası vaki değildir. Zira İslam hukukunda, Hristiyanlar “zımmi” kabul edilir ve canları, namusları, malları ve dinleri konusunda onlara bizzat Müslüman devlet başkanı tarafından güvence verilir. İslam hukukunda ehli kitap kabul edilen Hristiyan ve Yahudiler için geçerli olan bu durum, aşere-i

mübeşşereden¹¹⁵ (cennetle müjdelenen on sahabe) Abdurrahmân b. Avf'ın rivayetine dayandırılan hadisten (Hz Muhammed'in sözü) hareketle herhangi bir semavi dine mensup olmayan Mecusiler için de geçerli olmuştur.¹¹⁶ Dolayısıyla Müslüman Kürtlerin ya da Türklerin Koptaş'ın iddia ettiği gibi Doğu Hristiyanlığını bitirmek gibi bir tavırlarının olduğunu söylemek tarihî ve toplumsal teammüllerle örtüşen bir durum değildir. Bu duruma örnek olarak Mardin Süryani Cemaati gösterilebilir. Süryaniler, Doğu Hristiyanlığının en kadim topluluklarından. Günümüzde hâlâ Mardin ve Midyat'ta kültürel değerlerini koruyarak varlıklarını sürdürmektedirler. Mardin'de bulunan Deyrülzeferan Manastırı 5'inci yüzyıldan kalma bir Hristiyan mabedi olması hasebiyle Anadolu'daki Doğu Hristiyanlığının en önemli inanç merkezlerindendir. Türkiye'deki önemli Hristiyan din adamlarından biri olarak kabul edilen Mardin Metropolit'i de Deyrülzeferan Manastırı'nda ikamet etmektedir.¹¹⁷ Rober Koptaş'ın yazısında iddia ettiği gibi Müslüman Kürtlerin ya da Türklerin Doğu Hristiyanlığını bitirmek gibi gayesi olsaydı bugün çevresi tamamen Kürt ve Arap Müslüman yerleşim yerleriyle çevrili bir Hristiyanlık merkezi varlığını koruyamazdı.

Rober Koptaş, 08.02.2013'te "*Kürtler Ve Özür Meselesi*" başlıklı yazısında 1915 Ermeni olaylarına Kürtlerin dâhil oluşuna dair önceki yazısına yöneltilen eleştirileri dikkate alarak daha ayrıntılı bir değerlendirme yapmaktadır.¹¹⁸ Koptaş, 1915'te gerçekleşen olaylarda Kürtlerin tamamının fail kabul edilemeyeceğini iddia etmektedir. Ona göre Kürt kimliğini tamamen bir suç ortaklığıyla damgalamak adil olmayacaktır. Homojen bir "Kürtlük" yerine tarihsel ve toplumsal çeşitliliği tanımaya yönelen Koptaş, bu çoğulculuğu kabul etmekle birlikte Kürt toplumunun önemli bir bölümünün 1915'te yaşananlarda rol oynadığını ve bu gerçekle yüzleşmenin zorunlu olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, 1915'te Kürtlerin önemli bir kısmının

¹¹⁵ İsmail Lütfi Çakan, "Aşere-i Mübeşşere", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul:TDV Yayınları, 1991, 3/547.

¹¹⁶ Mâlik, Muvatta', Zekât, 42; ez-Zeylaî, Nasbu'r-Râye, III, 448; eş-Şevkânî, Neylül'-Evlâr, VIII, 56. (<https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/zimmi>) [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹¹⁷<https://mardin.ktb.gov.tr/TR-311569/deyrulzafaran-manastiri.html> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹¹⁸ Rober Koptaş, "Kürtler ve Özür Meselesi", *Agos*, 08.02.2013.

katliamdan ve talanda sorumlu olması, Kürtlerin kendi içinde bir yüzleşmeyi de zorunlu kılmaktadır. Bu vurgu, bireysel pişmanlık ifadelerinin ötesine geçilmesini, siyasal ve kolektif düzeyde bir hesaplaşmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Koptaş’a göre, Kürtlerde “bir mahcubiyet, acı, özür dileme ihtiyacı” açık bir şekilde görülmektedir. Ancak Koptaş, bu hâlin siyasal alana gerektiği gibi taşınmadığını iddia etmektedir. Koptaş, BDP ve Kürtler adına siyaset yaptığını iddia eden diğer siyasal kurumların tutumuna yönelik eleştirilerini, sorular yönelterek ifade etmektedir: “1915 konusunda BDP, bugüne kadar ne yapmıştır? Kürt siyasetinin diğer aktörleri ne kadar sorumluluk almıştır? Hangi kararlar alınmıştır? Hangi kongreler yapılmıştır?” Bu gibi sorularla yapılan sorgulama, Koptaş’a göre Kürt siyasetinin 1915 olayları konusunda yeterince açık ve cesur davranmadığını göstermektedir.

Koptaş, bireysel özürlerin –örneğin Ahmet Türk’ün özrü¹¹⁹– önemini teslim etmekle birlikte, bunların genellikle “kullanıldık” şeklindeki gerekçelerle birlikte dile getirildiğini ve bu durumun Kürtlerin kendi irade ve ihtiyaçlarıyla üstlendikleri aktörlüğü perdelediğini savunmaktadır. Ona göre, soykırımları kitlesel anlamda halklar değil, zihniyetlerin tahrik ettiği insanlar yapar fakat tarih soykırımlara karşı çıkan ve engel olanları da yazar. Bu yaklaşım, Koptaş’ın toptancı suçlu fikrine değil, bireysel ve yapısal sorumluluğa yoğunlaştığını göstermektedir.

Rober Koptaş’ın bu yazıdaki ifadelerine bakıldığında Ahmet Türk ve Osman Baydemir gibi BDP’li siyasetçilerin “özür” minvalinde sarf ettiği sözlerin Koptaş’ı tatmin etmediği görülmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki BDP’li iki siyasetçinin yani Ahmet Türk ve Osman Baydemir’in 1915 olayları hakkında, tamamen diaspora Ermenilerinin tezlerini teyit eder tarzdaki, sözlerinin Kürtlerin bu konuya dair düşüncelerini ne oranda yansıttığı hakkında herhangi bir çalışma yoktur. Kürt toplumunun 1915 olayları konusunda akademik çalışmalardan, yazılı ya da sözlü edebiyat yoluyla günümüze ulaşmış içeriklerden ne kadar haberdar olduğu da cevaplanması gereken bir başka sorudur. Bu anlamda Yaşar Kemal örneği verilebilir. Kendisi de bir Kürt olan Türk edebiyatının önemli yazarlarından Yaşar Kemal (1923-

¹¹⁹ <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2013/02/04/Ahmet-T%C3%BCrk-Dedelerimiz-Ermenilere-zulmetti-Torunlar%C4%B1-olarak-%C3%B6z%C3%BCr-diliyoruz/16793> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

2015),¹²⁰ ailesinin Birinci Dünya Savaşı'nda, Ruslardan ve Ermenilerden kaçarak hayatta kalmak için yola düşen binlerce insan gibi Van'dan Osmaniye'ye nasıl gitmek zorunda kaldığını hatıralarında anlatır. Yaşar Kemal'in babaannesi Hirde Hanım, çok yaşlı olduğu için yolculuk boyunca oğlu tarafından sırtında taşınmıştır. Yaya bir şekilde aylar süren bir yolculuk sonrasında Osmaniye'nin Hemite köyüne ulaşabilmişlerdir.¹²¹ Kürtler arasında sözlü anlatımlar yoluyla Yaşar Kemal'in ailesinin yaşadıklarına benzer pek çok olay anlatılmıştır. Ancak medya ve siyaset Kürtlerin bu anlamda yaşadıklarını, *Agos* gazetesi ya da Ermeni diasporası kadar işlememekte ve gündem yapmamaktadır. Dolayısıyla Ermeni tezlerini destekler açıklamalar yapan Osman Baydemir ve Ahmet Türk'ün söylemleri tarihî tutarlılık anlamında eksik kalmaktadır. Ancak Kürtleri -belli bir kesim olsa da- bu anlamda etkilediği de inkâr edilemez.

Rober Koptaş, *Agos* dışında, farklı tarih ve mecralarda da Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarıyla ilişkisini değerlendirmiştir. Koptaş, *Radikal* gazetesinde 7 Nisan 2013'te Ezgi Başaran'a verdiği röportajda¹²² konuya dair çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur; 12 Nisan 2013 tarihli *Agos* yazısında da Başaran'a verdiği röportaja yönelik gelen eleştirilere cevap vermiştir.¹²³ Söz konusu eleştirilerden biri *Radikal* gazetesi yazarlarından Amed Gökçen'e aittir.¹²⁴ Gökçen; Koptaş'ın Kürtlere ve Kürt siyasetçilere dair röportajdaki ifadelerinin bireysel ve kurumsal anlamda Kürtlerin çabalarına "gölge düşüreceğini" iddia etmektedir. Gökçen bu iddiasının yanı sıra Koptaş'ın 1915 Ermeni olaylarına dair üç konuda muğlak bir tavır takındığını söylemektedir: "1. Olayların failinin kim olduğu? 2. Ermeni mülklerine kimin el koyduğu? 3. Kimin özür dilemesi gerektiği?".

¹²⁰ <https://osmaniye.ktb.gov.tr/TR-161256/yasar-kemal.html> (Erişim tarihi: 15.01.2024).

¹²¹ https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/Ece-Onural-_E_-YASAR-KEMALIN-HIKAYESI-_8.pdf [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹²² <http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikal-yazar&articleid=1127520&yazar> [Erişim tarihi: 15.01.2024]

¹²³ Rober Koptaş, "Yine Kürtler ve 1915 Üstüne", *Agos*, 12.04.2013.

¹²⁴ <http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikal-detayv3&articleid=1128591&categoryid=42> [Erişim tarihi: 15.03.2024]

Koptaş, eleştirilere karşı savunma niteliğindeki yazısında, Gökçen'in sorularına önceki yazılarında da cevap verdiğini belirterek 1915 olaylarının tüm vebalini sadece bir halkın omuzlarına bırakmanın yanlış olduğunu dolayısıyla sadece Kürtleri ya da sadece Türkleri toptan suçlu ilan etmenin indirgemeci bir yanlış olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, kimlikler üzerinden yürütülen tartışmalarda özensiz genellemelerden kaçınma gereğini vurgularken tarihteki faillerin inkâr edilmesinin de ciddi bir sorun olduğunu ileri sürmektedir.

Koptaş, 1915 olaylarında Kürt kimliğinin tek fail olduğu iddialarına karşı çıkarak etnik grupları topyekûn fail ya da mağdur konumuna yerleştirmenin sakıncalarına işaret etmektedir. Bununla birlikte, Anadolu'daki Türk, Kürt ve diğer Müslüman halklarının sorumluluğunu da ifade ederek 1915 Ermeni olayları sürecinde yerel halkların – özellikle de Kürtlerin – kimi zaman failliğe, kimi zaman tanıklığa, kimi zaman ise bu ikisinin kesiştiği alanlara yerleştiklerini iddia etmektedir. Bu çerçevede, yaşananların yalnızca merkezi otoritenin yönlendirmesiyle değil, halktan belli kesimlerin aktif ya da pasif katılımıyla da gerçekleştiğini vurgular.

Koptaş, mülkiyet transferi meselesine de benzer bir perspektiften yaklaşır. Ermenilerden kalan mal ve mülkün yalnızca mahallî eşraf tarafından değil, “çok daha geniş bir halk kitlesi” tarafından da paylaşılmış olduğunu ifade eder. Koptaş bu durumu, yalnızca bireysel ahlaki çöküşün değil, aynı zamanda geniş bir toplumsal suç ortaklığının göstergesi olarak değerlendirir.

Koptaş'ın yazısında dikkat çekici bir diğer boyut da Kürt halkı ile Kürt siyasal hareketi¹²⁵ arasındaki mesafeyi vurgulamasıdır. Ona göre, “Kürt halkının 1915'e dair

¹²⁵ *Agos* gazetesinde genel anlamda Kürt siyasal hareket denirken BDP/HDP/DEM çizgisi kastedilmektedir. (Türkiye’de bir “Kürt siyasi hareketi”nden (KSH) bahsedildiğinde akla PKK ve Abdullah Öcalan’ın başını çektiği, sadece Türkiye’de değil, farklı Ortadoğu ülkelerinde ve Batı’da yasal, yarı-yasal ve yasadışı alanlarda koordineli bir şekilde faaliyet gösteren çizginin gelmesi olağandır. KSH, 1990 başlarından itibaren yasal siyaset alanında da etkili bir varlık göstermiştir. BDP, 7 Haziran 1990’da Halkın Emek Partisi (HEP) ile yola koyulan bu geleneğin günümüzdeki, daha üç yaşındaki temsilcisidir (Bu geleneği “yasal Kürt siyasi hareketi” (YKSH) olarak adlandıracağız. (Ruşen Çakır, *Seta Analiz*, Sayı: 38 Mayıs 2011 https://file.setav.org/Files/Pdf/20140312150114_12-eylulden-12-hazirana-siyasi-partiler-bdp-pdf.pdf) [Erişim tarihi: 15.01.2023].

ortak hafızası... oldukça ileri” bir bilinç düzeyi sergilerken, Kürt siyasal yapıları bu bilincin gerisinde kalmaktadır. Koptaş’a göre Osman Baydemir ve Selahattin Demirtaş gibi bazı istisnai aktörler dışında, PKK-BDP çizgisi bu konuda istikrarlı ve yüzleşmeci bir tutum ortaya koyamamaktadır. (Rober Koptaş’ın bu yazısında PKK ile BDP arasındaki bağı açık bir şekilde yazdığı görülmektedir.) Yazar bu bağlamda, “BDP ne yaptı bugüne kadar 1915 konusunda? Hangi kararlar? Hangi kongreler?...” daha önce de sorduğu sorularıyla, geçmişe dair muhasebe iradesinin kurumsal düzeyde eksikliğini sorgular. Koptaş’a göre, geçmişle hesaplaşma yalnızca tarihî bilgiyle değil, güncel siyasal iradeyle de mümkündür. Bu nedenle Rober Koptaş, hem Türklerin hem de Kürtlerin – bireyler kadar kurumlar olarak da – tarihsel travma olarak adlandırdığı 1915 olaylarıyla hesaplaşması gerektiğini savunmaktadır.

Rober Koptaş, tamamen diaspora Ermenilerinin tezlerini savunan BDP (Kendini feshettikten sonra HDP, devamında da DEM ismiyle siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür.) gibi partilerin bu tutumlarını takdir etmekle beraber kesinlikle yetersiz bulmaktadır. “...PKK-BDP çizgisinden bugüne dek 1915’le ilgili istikrarlı bir tavır görmedim.” diyen Koptaş, PKK-BDP çizgisinden 1915 Ermeni olaylarıyla ilgili söylem ve eylem anlamında daha büyük beklentiler içerisinde olduğunu açıkça ifade ediyor. Esasında Koptaş’ın bu kadar büyük beklentiler içinde olmasında geçmişteki PKK ile ASALA ilişkisinin etkili olduğu söylenebilir. Sözde soykırım iddialarını dünya gündemine taşımak için pek çok Türk diplomatını öldüren ASALA, 1979’da PKK ile ortak bir deklerasyon yayımlamışlardır. Lübnan’ın Sayda şehrinde bir araya gelerek yayımladıkları deklarasyonda, “Türkiye’deki yönetimin faşist olduğunu, Ermeni ve Kürt halkı adına faşist Türkiye’ye karşı ortak eylem kararı aldıklarını” dünyaya ilan etmişlerdir.¹²⁶ 1980 sonrasında ise her iki örgüt Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da “Ermeni-Kürt Federe Devleti” kurmak amacıyla güç birliği yapmışlardır.¹²⁷ Bu güç birliği bağlamında PKK, 1980 yılında 21-28 Nisan arasındaki günleri “Kızıl Hafta” kabul ettiği gibi 24 Nisan’ı da “soykırımın anma

¹²⁶ Şükrü Kaya Seferoğlu, *Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Türk-Ermeni İlişkileri*,

(İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990), 119.

¹²⁷ Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: ASALA PKK* (İstanbul: Ümit Yayıncılık, 1998), 19.

günü” ilan etmiş ve bu anlamda çeşitli toplantı ve etkinlikler yapmıştır.¹²⁸ PKK; ASALA’ya Strazburg’da Türk Başkonsolosluğuna ve Roma’da Türk Havayolları bürosuna yaptığı silahlı saldırılarda destek olduğu gibi ASALA da PKK’ya Türkiye’deki silahlı eylemlerinde destek vermiştir. Bu ortak eylemler zamanla hem uluslararası kamuoyunun hem de Türkiye kamuoyunun tepkisini çekmiştir. Özellikle PKK’nın köy baskınlarında, Kürt köylülerinin ASALA militanları tarafından öldürüldüğü iddiası Kürtler arasında da ciddi bir infiale yol açmıştır. Zira PKK, Kürt köylülerinin Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından öldürüldüğü propagandasını yapmıştır. Ancak PKK baskınlarına hedef olan ve öldürülen sivil Kürt köylüler, bu propagandanın çökmesini sağlamıştır. Gelen tepkiler üzerine ASALA ve PKK ilişkilerini gizleme yoluna gitmiştir. Bununla beraber Ermeni Yazarlar Birliği, PKK’nın kurucusu Abdullah Öcalan’ı “Büyük Ermenistan ülküsüne katkılarından” dolayı onur üyeliğine layık görmüştür.¹²⁹ Rober Koptaş’ın 1915 olayları konusunda PKK ve BDP’nin yeterince etkin olmadığını iddia etmesi, PKK’nın ASALA ilişkisi¹³⁰ çerçevesinde düşünüldüğünde anlaşılabilir bir durumdur.

Rober Koptaş’ın 26 Eylül 2013 tarihli yazısında, 1915 Ermeni olaylarının az bilinen boyutlarından biri olan Müslümanlaştırılmış Ermeniler meselesi ele alınmakta ve bu bağlamda Kürtlerin rolüne dair dolaylı göndermeler yapılmaktadır.¹³¹ “*Gâvur Değil, Müslüman Ermeni!*” başlıklı yazının temelinde, 1915 sürecinde yaşandığını ve kitlesel olduğunu ileri sürdüğü din değiştirmeleri vardır. Koptaş, Hrant Dink Vakfı’nın Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü işbirliğiyle 2-4 Kasım 2013’te düzenleyeceği “Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler” konferansından hareketle konuyu irdelemiştir. Koptaş, ayrıca söz konusu konferansın düzenleme komitesinde yer alan Sabancı Üniversitesi öğretim üyesi Ayşe Gül Altınay’dan aldığı bilgileri

¹²⁸ PKK ile ilişkisi gerekçesiyle hakkında kapatma davası açılan HDP de TBMM’de grubu bulunup da Ermeni soykırımını tanıyan tek siyasi parti olarak 24 Nisan tarihlerinde bu anlamda bildiriler yayımlamıştır. <https://www.hdp.org.tr/tr/ermen-soykirimi-utanciyla-yuzlesin/15358/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

¹²⁹ Seferoğlu, a.g.e., s. 116-119.

¹³⁰ Ali Özoglu, *Şifre Çözüldü. Masonlardan Türkiye’ye Kanlı Hediye. ASALA PKK*, (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005), 358.

¹³¹ Rober Koptaş, “Gâvur Değil, Müslüman Ermeni!”, *Agos*, 26.09.2013.

okuyucularıyla paylaşmıştır. Koptaş, Ayşe Gül Altınay'ın Fethiye Çetin'le birlikte hazırladıkları 'Torunlar'¹³² isimli kitabın Ermenilerin Müslümanlaşmasını derinlemesine işleyen bir kitap olduğunu belirtmektedir. Koptaş, bu kitabın yazılması sürecinde Altınay'ın Ermenilerin din değiştirme sürecinin pek çok detayını araştırarak kayda geçirdiğini düşündüğü için kendisiyle özellikle görüşmüştür.

Rober Koptaş, bu yazısında 1915 olaylarında hayatta kalan Ermenilerin daha sonra Müslüman topluluklar –Türk, Kürt, Arap, Çerkes, Laz vb.– içinde asimile olarak varlıklarını sürdürdüklerini iddia etmektedir.

Koptaş, Müslümanlaştırılan Ermenilerin çoğunlukla kadınlar ve çocuklar olduğunu, bunların önemli bir kısmının Kürt ailelere dahil olarak hayatta kaldığını ima eden bir çerçeve sunmaktadır. Bu tespit, Kürtlerin yalnızca 1915 Ermeni olaylarının faili rolleriyle değil, aynı zamanda bu süreçteki 'sahiplenici' konumlarıyla da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar. Ermeni kadın ve çocukların Kürt ya da başka Müslüman ailelerin içinde kimliklerini gizleyerek yaşamaya devam etmeleri, Koptaş'a göre bu toplulukların da soykırımın dolaylı hafıza taşıyıcıları haline geldiğini göstermektedir.

Koptaş, Ermenilerde “din değiştirme” olgusuna karşı kesin bir peşin hükümle yaklaşmakta ve bunu kitlesel asimilasyonun bir uygulaması olarak değerlendirmektedir. Oysa diğer dinlerden özellikle de Hristiyanlıktan İslam dinine geçiş tarih boyunca süregelmiştir. Nitekim Cizrelizade Raif Efendi de bunun Anadolu'da eskiden beri yaygın bir durum olduğunu ifade etmektedir.¹³³ Esasında toplumsal ve teolojik özellikler dikkate alındığında bunun gayet normal olduğu anlaşılabılır. Zira İslam dini, Yahudiler gibi Hristiyanlıktaki Hazreti İsa ve Hazreti Meryem inancını büsbütün reddetmemektedir. Hazreti İsa, İslam dininde Allah'ın kulu ve resulüdür; Hazreti Meryem de İslam inancında yeryüzündeki kadınların en iffetlisidir. Ayrıca Kur'an Kerim'de insanlar içinde Müslümanlara sevgi ve şefkat bakımından en çok yakınlık duyanların Hristiyanlar olduğu şu ayetle ifade edilir: “İnsanlar içinde mü'minlere en şiddetli düşmanlık besleyenlerin Yahudiler ve

¹³² Ayşe Gül Altınay, Fethiye Çetin, *Torunlar*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2009).

¹³³ <https://belgeler.gov.tr/tam-metin/3/tur#fn9> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Allah’a şirk koşanların olduğunu görürsün. Yine insanlar içinde mü’minlere sevgi, şefkat ve alaka bakımından en çok yakınlık duyanların ise ‘Biz Hristiyanız’ diyenler olduğunu görürsün. Çünkü onların içinde ilim ve ibâdetle meşgul dürüst din âlimleri ve kendilerini Allah’a adanmış rahipler vardır. Onlar, gerçekler karşısında büyüklenmezler.”¹³⁴ Dolayısıyla diğer halklardan Müslüman olmayı tercih edenler olduğu gibi Ermenilerden de Müslüman olan pek çok insan olmuştur. Rober Koptaş’ın yaptığı gibi tamamını zorla Müslüman olmuş diye göstermek doğru değildir. Nitekim medyaya yeterince yansımaya da her dönemde Ermenilerden Müslüman olanlar vardır.¹³⁵

4.3. Ohannes Kılıçdağı

Agos gazetesinin 1915 olaylarını, Kürtlerle ilişkisi yönünden ele alan yazarlarından biri de Ohannes Kılıçdağı’dır. Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesinde sosyolojinin yanı sıra siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler alanında tamamlayan Ohannes Kılıçdağı, yüksek lisans eğitimini de 2005 yılında aynı üniversitede “1908 Devrimi Sonrası Anadolu Ermenilerinde Burjuva Dönüşümü ve Osmanlılık” başlıklı teziyle tamamlamıştır.¹³⁶ Kılıçdağı, daha sonra doktora çalışmasını da Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümünde yapmış ve 2014 yılında “1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce Ve Beklentileri: Umut Ve Umutsuzluk Arasında” başlıklı tez ile doktorasını tamamlamıştır.¹³⁷

¹³⁴ Kuranı Kerim, Maide Suresi 82. Ayet <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/751/82-86-ayet-tefsiri> [Erişim tarihi: 19.01.2024].

¹³⁵ <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ermeniler-islama-kosuyor-8010.html> [Erişim tarihi: 08.02.2024].

¹³⁶ Ohannes Kılıçdağı, “The Bourgeois Transformation And Ottomanism Among Anatolian Armenians After The 1908 Revolution / İkinci Meşrutiyet Sonrası Anadolu Ermenilerinde Burjuva Dönüşümü ve Osmancılık”, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005.

¹³⁷ Ohannes Kılıçdağı, “Socio-Political Reflections And Expectations Of The Ottoman Armenians After The 1908 Revolution: Between Hope And Despair / 1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce ve Beklentileri: Umut ve

1915 Ermeni olaylarının toplumsal etkisini ve yerel aktörlerin bu olaylardaki rolünü ele alan *Agos* yazarları arasında Ohannes Kılıçdağı, akademik birikimiyle önemli bir yer tutar. Kılıçdağı yazılarında, özellikle Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumunu incelerken meseleyi yalnızca fail-mağdur çatışmasına indirgmeden tarihsel bağlam ve sosyolojik dinamikler çerçevesinde değerlendirmeler yaptığını iddia etmektedir. Kılıçdağı'nın yazıları, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü eleştirel bir perspektifle ele alması bakımından dikkat çekicidir.

Ohannes Kılıçdağı, 30 Ocak 2014 tarihli “*Kürtler, Ermeniler*” başlıklı *Agos* yazısında, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumunu değerlendirirken hem tarihsel gerçeklikleri hem de güncel siyasi sorumlulukları dikkate alan bütüncül ve eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir.¹³⁸ Yazarın değerlendirmesi, suçun yalnızca belirli gruplara atfedilmesine karşı çıkarak, yapısal şiddet mekanizmalarını ön plana çıkarmaktadır.

Kılıçdağı'na göre, 1915 Ermeni olaylarının birçok yerde failleri, eşraf ve avamıyla Kürtlerdir ancak soykırım diye nitelediği 1915 olayları Osmanlı'nın devlet politikasıdır. Ona göre soykırımı yukarıdan planlayan bir merkezi akıl vardır, şayet bu devlet akli olmasaydı soykırım olmazdı. Dolayısıyla Kılıçdağı, bireysel ve yerel düzeydeki aktörlerin sorumluluğunu teslim etmekle birlikte, nihai belirleyicinin Osmanlı merkezî idaresi olduğunu iddia etmektedir. Bu yaklaşım sadece failleri değil, gerçekleştirilen fiilin hangi koşullarda ve hangi siyasal iklimde mümkün olduğunu da analiz etme iddiasındadır.

Kılıçdağı, Kürt hareketi diye nitelediği PKK yöneticilerin ve BDP'li siyasetçilerin 1915 olaylarıyla ilgili değerlendirmelerini geçmişle yüzleşme kabul etmektedir. Kılıçdağı, 1915 olayları konusunda duyarlı gördüğü PKK'lı yöneticileri ve BDP'li siyasetçileri takdir ederken toplumsal kazanım olarak değerlendirdiği bu tutumlarının zedelenmesine yol açabilecek söylemlere (PKK yöneticilerinden Bese Hozat'ın “İsrail lobisi, milliyetçi Ermeni ve Rum lobileri paralel devlettir.” söylemini

Umutsuzluk Arasında”, Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

¹³⁸ Ohannes Kılıçdağı, “Kürtler, Ermeniler”, *Agos*, 30.01.2014.

kastetmektedir.¹³⁹⁾ karşı uyarıda bulunmaktadır. Kılıçdağı'na göre, BDP (HDP/DEM) çizgisindeki Kürt siyasi hareketi ve onu destekleyenler, Ermenilerin başına gelenlerde Kürt sıfatını taşıyan faillerin rolüne dair ciddi bir bilinç ve vicdan muhasebesi geliştirmiştir. Kılıçdağı'na göre onların bu özellikleri takdir edilmeli ve başkaları için de örnek teşkil etmelidir. Öte yandan Kılıçdağı, “Kandırıldık” şeklindeki bir savunmaya da eleştirel yaklaşır: “Cinayet işlenirken yapılanın cinayet olduğu pekâlâ biliniyordu...” diyerek faili (Kürtleri) yalnızca pasif ve yönlendirilmiş bir konumda görmenin ahlaki açıdan yetersiz olduğunu ifade eder. Ayrıca Kılıçdağı'nın Ermenilerle Kürtler arasında tarihsel bir “manevi bağ” kurma çabası da dikkat çekicidir. Kılıçdağı, Osmanlı idaresindeki Ermeni komitalarının yaptıklarıyla PKK/BDP'nin Türkiye Cumhuriyeti'nde yaptıkları arasında ilişki kurmaktadır. Kurduğu ilişki doğrultusunda da PKK/BDP özelinde Kürt hareketinin, kendinden önce benzer idealler için uğraşmış ve bunun bedelini ödemiş Ermenilere karşı vefalı olması gerektiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla Kılıçdağı'na göre bu vefa, vicdani bir sahiplenmenin gereğidir. Bese Hozat'ın; milliyetçi Ermeni ve Rum lobilerinin İsrail lobisiyle beraber Türkiye'de Çözüm Süreci'nin başarıya ulaşmasını istemediğini söylemesine¹⁴⁰ sert tepki gösteren Kılıçdağı, Bese Hozat'ı Kürt Ermeni ilişkilerini hâlâ 1890'lardaki şartlarda değerlendirmekle suçlamaktadır. 1890'lardaki şartlar itibarıyla Kürtler ve Ermeniler arasında çatışma sebebi olan durumların olduğunu kabul eden Kılıçdağı, Bese Hozat gibi geçmişe takılıp kalmanın Kürtler için de zararlı olacağını söylemektedir. Kılıçdağı, Çözüm Süreci'nin başarılı olması hâlinde Türkler ve Kürtlerin tekrar tam manasıyla bir araya gelmesiyle birlikte bunun 1915 olaylarında olduğu gibi “kan mirası” ve “suç ortaklığı”na sebep olabileceğini iddia etmektedir. Dolayısıyla Kılıçdağı, Türklerin ve Kürtlerin 1915 olaylarında suç ortağı olduğunu ima etmektedir. Bununla beraber Kılıçdağı, Ermeni komitalarının Kürtlere yönelik terör ve tedhiş eylemlerini hiç dikkate almaması, şiddet sarmalının tek sorumlusu olarak Kürtleri ve Türkleri göstermesi Kılıçdağı'nın 1915 olaylarına sağduyulu ve objektif yaklaşmadığı göstermektedir.

¹³⁹⁾ <https://www.hdp.org.tr/tr/ermeni-ve-rum-kimlikleri-paralel-devlet-ile-ilintilendirilemez/344/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

¹⁴⁰⁾ <https://bianet.org/haber/kck-ermeni-rum-lobileri-paralel-devlettir-152698> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Ohannes Kılıçdağı'nın 5 Şubat 2014 tarihli *Agos* gazetesinde yayımlanan “*Sadece Lobiyle Olmaz*” başlıklı yazısı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü tarihsel ve toplumsal bağlamda ele alırken tek yönlü yaklaşımlardan uzak durma çabasıyla dikkat çekmektedir.¹⁴¹ Kılıçdağı, meseleyi yalnızca “dış güçler” veya “uluslararası lobi” gibi soyut aktörlerle açıklamanın yeterli olmadığını, asıl dikkatin Ermenilerle Kürtler arasındaki yerel sosyal ilişkilere yöneltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre soykırımın zeminini oluşturan hatta soykırıma giden yolun taşlarını döşeyen toplumsal yapıyı, bu anlamda yapılabilecek analizlerin merkezine koymadan fazla yol alınamaz.

Yazar, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Ermeni-Kürt ilişkilerinde belirgin bir gerginliğin ve yapısal eşitsizliğin ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu gerginliğin temelinde, çoğunlukla Kürt eşraf ve ağaların Ermeni köylülerden gasp ettikleri topraklar ile uyguladıkları şiddet bulunmaktadır. Kılıçdağı'na göre Kürt beyleri, Ermeni köylülerden topraklarını gasp etmiştir, bunun yanı sıra bazı Kürtler de on yıllarca Ermenileri soymuş ve kadınlarını kaçırmıştır. Bu durumun münferit bir şiddet biçimi olmadığını belirten Kılıçdağı, Osmanlı merkezi otoritesinin özellikle II. Abdülhamid döneminde bu türden şiddeti teşvik ettiğini ifade eder. Ona göre Hamidiye Alayları bu bağlamda işlevseldir ve Abdülhamid rejimi Kürtleri bu anlamda teşvik etmektedir; hatta Kürtler, Ermeniler üzerinde bir kırbaç gibi kullanılmıştır. Bununla birlikte, yazar tarihsel aktörleri mutlaklaştırmaktan kaçınır ve Kürt toplumunu tek bir fail kimliği altında değerlendirmeye karşı çıkmaktadır. Tarihte kimi Kürtlerin Ermenilerle dayanışma ilişkileri kurduğunu gösteren örnekleri de sunar. Örneğin, “Kürt Sinne köyü sakinlerinin” bir Ermeni partisi olan Taşnaklar aracılığıyla adalet arayışına girmelerinin bu çok katmanlı ilişkiyi yansıttığını ifade etmektedir

Kılıçdağı ayrıca 1915 Ermeni olaylarının bir “halklar savaşı” değil, sınıfsal ve siyasal çıkar ilişkileri içinde şekillendiğini de vurgular. Bu bağlamda Kürtler, Ermeniler ve Türklerin homojen yapılarıymış gibi düşünülmemesi gerektiğini belirtmektedir.

Genel itibarıyla Kılıçdağı'nın “*Sadece Lobiyle Olmaz*” başlıklı yazısındaki yaklaşımı, tarihsel değerlendirme açısından hem failin kimliğini doğru tespit etmeye hem de bugünkü siyasal mücadelelerin, özellikle Kürt hareketinin (BDP/HDP),

¹⁴¹ Ohannes Kılıçdağı, “*Sadece Lobiyle Olmaz*”, *Agos*, 05.02.2014.

geçmişle yüzleşme sorumluluğuna dikkat çekmek iddiasındadır. Ohannes Kılıçdağı'na göre 1915 olaylarında Kürt, Türk ve Ermeniler farklı roller üstlenmişlerdir ancak Ermenilerin tek farkı var, o da topluca kaybeden tek kesim olmalarıdır. Kılıçdağı bu yazısında, PKK kurucusu Abdullah Öcalan'ın yazdığı mektuptan hareketle çeşitli tespitlerde bulunmaktadır; yazar ilgili mektubun tam metnine yer vermediği gibi mektubun okunması için herhangi bir bağlantı da paylaşmamaktadır. Kılıçdağı söz konusu mektupta 1915 olayları hakkında soykırım iddialarının uluslararası lobi faaliyetlerinin bir sonucu olduğunun söylenmesine itiraz etmektedir. Kılıçdağı'na göre 1915 olaylarını sadece lobi faaliyetleriyle açıklamak tarihi ve bölgesel faktörlerin dikkate alınmamasından kaynaklanmaktadır. Kılıçdağı, 1915 olaylarının arka planında iki faktörün olduğunu iddia etmektedir: Birincisi, Kürt eşraf ve ağalarının Ermenilere yaptığı zulüm; ikincisi, Sultan Abdülhamd'in Hamidiye Alayları marifetiyle Kürtleri, Ermenilere karşı kırbaç olarak kullanmasıdır. Kılıçdağı bunu belirtirken Kürtlerin bundan dolayı bugün gocunmaması gerektiğini de Türkler ve İttihatçılar üzerinden ifade etmektedir. Ona göre nasıl ki bugün Türkler, İttihat Terakki'nin hatalarını savunmamalıysa Kürtler de Hamidiye Alaylarında görev alan Kürt dedelerini savunmamalı ve onların hatalarından dolayı gocunmamalıdır. Kılıçdağı, "Sadece Lobiyle Olmaz" yazısında genel itibarıyla Kürtleri, 1915 olaylarında sorumluluğu inkar edilemez fail olarak görmektedir. Bunun kabul edilmemesini de tarihi gerçeklerle yüzleşmemek olarak değerlendirmektedir.

Kılıçdağı, bu yazısında 1890'lardan 1915'e kadar Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan olumsuz olayların tamamını etnik ve dini bir ayrışmanın sonucu olarak görmektedir. Oysa Kürtlerin kendi içinde asayiş ihlal eden pek çok hadise yaşanmıştır. Kürt aşiretlerinden Hasenan, Sipkan ve Hayderan aşiretleri arasında onlarca kişinin ölümüne sebep olan kanlı olaylar yaşanmış, kimi olaylar da etkisi yıllarca sürecektir şekilde kan davasına dönüşmüştür.¹⁴² Bunun yanı sıra Kürt aşiretlerinin mevsime bağlı otlak arayışları sebebiyle yer değiştirmeleri, aşiretler arasında çeşitli sorunlara sebep olduğu gibi Osmanlı Devleti ile İran'ı karşı karşıya getirdiği zamanlar olmuştur. Kimi Kürt aşiretlerinin diğer Kürt aşiretlerine karşı talan, insan kaçırma, öldürme ve yaralama amaçlı yaptıkları yüzünden iki devlet

¹⁴² Said Nursi, *Mektubat*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2007), 269.

kendi içinde de çeşitli sorunlar yaşamıştır.¹⁴³ Dolayısıyla aynı coğrafyada bulunan Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan olumsuzlukları, Kılıçdağı'nın yaptığı gibi tamamen dini ve etnik farklılığın sonucu olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır.

Kılıçdağı'nın bu yazısında Kürtlere yönelik bir diğer ithamı ise Hamidiye Alayları marifetiyle “Abdülhamid'in kırbağı” olmaktır. Oysa Hamidiye Alaylarının kurulmasına dair hazırlanan nizamnamede belirtildiği üzere öncelikli hedef orduya hafif süvari birlikler temin etmektir.¹⁴⁴ Bununla beraber hem Müslümanlara hem de kendileriyle beraber hareket etmeyen Ermenilere karşı terör ve tedhiş eylemlerine başvuran Ermeni komitacılara karşı Sultan Abdülhamid tarafından Hamidiye Alaylarının harekete geçirildiği de tarihî bir realitedir.¹⁴⁵ Nitekim silahsız Kürt ve Ermenilere karşı gayet cüretkâr davranan Ermeni komitacılar, Hamidiye Alaylarının kurulmasından sonra Kürt yerleşim yerlerine kolay kolay saldıramadığı gibi bu alaylardan ciddi anlamda korkmuştur.¹⁴⁶ Dolayısıyla Kılıçdağı'nın iddia ettiği gibi Kürtlerin Ermenilere karşı kırbaç olarak kullanılması değil aksine Kürtlerin kendilerini korumaları söz konusudur.

¹⁴³ BOA., Y.. A... HUS., D. No: 191, G. No: 28; bkz. Fehminaz Çabuk, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı – İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, (Ankara: İktisad Yayınevi, 2019), 146.

¹⁴⁴ 1891 Hamidiye Alayları Nizamnamesinin 1. Maddesi: “Memleketin ta‘addiyât ve tecâvüzât-ı ecânibden muhâfazası zımında tertîbi muktezî olan hey‘et-i askerîyenin terkîbi ol memleket ahâlisinin nüfûs-ı umûmiyesine âid mükellefiyet cümlesinden olup bu mükellefiyyetden ahâliden bir kısmının istisnâsı kuvve-i umûmiyenin noksanını icâb edeceği derkâr bulunduğu ve bu kâ‘ide-i meşrû‘anın memâlik-i mahrûse-i şâhâned bi hakkın mer‘î tutulmasıyla kuvve-i Osmaniye’nin tezyîd ve teksîr olunması maksad-ı meşrû‘una binâ‘en husûsiyet-i hâlleri şimdiye kadar tamâmıyla intizâm-ı askerî altında olarak hizmet-i askerîyede bulunamayan ve cündîlik ile meşhûr ve me‘lûf oldukları halde Haymenişin olan efrâd-ı aşâyirden müceddeden “Asâkir-i Hamîdiye” nâm-ı celîliyle süvârî aşâyir alayları teşkîli muktezây-ı irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhîdendir” .*Tensikat-ı Hamidiye*, 1891, s.1.

¹⁴⁵ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 441.

¹⁴⁶ BOA. Y.PRK. ASK. 081.16. Leff. 2, 6 Nisan 1308; bkz. İbrahim Özcoşar, Abdusselam Ertekin, Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid’i Ziyareti, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 2019/4 (2), 23-38.

Ohannes Kılıçdağı'nın 6 Mayıs 2015 tarihli *Agos* gazetesinde yayımlanan “Soykırıma Nereden Bakmalı?” başlıklı yazısı ise 1915 Ermeni olaylarının analizinde bireysel tarih anlatılarının önemini vurgularken bu anlatıların merkezî planlama ve organizasyon yapısını görünmez kılma tehlikesine karşı da dikkatli olunması gerektiğini ileri sürer.¹⁴⁷ Kılıçdağı'nın bu yaklaşımı, özellikle Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumunun değerlendirilmesinde belirleyici bir çerçeve sunma çabasında olduğunu göstermektedir.

Yazar, yerel düzeyde Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına katılımını ısrarla iddia etmektedir. Kılıçdağı'na göre Kürt olarak tarif edilebilecek pek çok kişi, avamından havâssına kadar soykırımın hem faili hem nemalananı pozisyonundadır. Ancak bu tespitin, Kürtlerin kolektif bir fail olarak kodlanmasına zemin teşkil etmemesi gerektiğini özellikle vurgular. Ona göre, yerel düzeydeki aktörlere aşırı odaklanmak, soykırımın asıl karar verici resmî aktörlerini unutturabilmektedir. Bu bağlamda Kılıçdağı, 1915 Ermeni olayları gibi büyük ölçekli bir şiddet ikliminin yalnızca yerel inisiyatiflerle gerçekleştirilemeyeceğinin altını çizmektedir.

Kılıçdağı'nın, *Agos*'un diğer yazarları gibi, dikkat çektiği bir diğer önemli husus da Kürtlerin bu süreçte “kandırılmış” ya da “kullanılmış” olduklarına dair savların ikna edicilikten uzak oluşudur. Yazara göre 1915 Ermeni olaylarına bulaşan herkes ne yaptığının ve bunun sonunda ne elde edeceğinin farkındadır. Dolayısıyla Kılıçdağı, yerel faillerin iradi sorumluluklarını göz ardı eden yaklaşımları reddeder. Ancak bu sorumluluğun merkezî planlayıcının rolünü perdelememesi gerektiğini de hatırlatır. Ohannes Kılıçdağı'nın bu yazıdaki yaklaşımı, 1915 Ermeni olaylarının çok katmanlı doğasını göz önünde bulundurarak hem yerel katılımı görünür kılmakta hem de olayın “merkezî organizasyon boyutunu” ima etmektedir.

Kılıçdağı'nın üzerinde durduğu bir diğer husus da 1915 Ermeni olaylarında mağdur pozisyonunda olan Ermenilerin bireysel anlatılarının önemidir. Kılıçdağı'na göre kimi bireysel anlatılar, bir kitap ya da bir konferanstan çok daha fazla etkili olabilir. Dolayısıyla alternatif tarih anlatımı olarak gördüğü Ermeni hatıra anlatımlarının mutlaka literatüre kazandırılması gerektiğini savunur.

¹⁴⁷ Ohannes Kılıçdağı, “Soykırıma Nereden Bakmalı?”, *Agos*, 06.05.2015.

Kılıçdağı yazısında, Kürtleri merkezî otoritenin kullanışlı bir iş birlikçisi olarak göstermekte ve “kullanıldık” gibi bir savunmanın Kürtleri masumlaştırmadığını vurgulamaktadır ancak Ermenilerin “Çarlık Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından pek çok vaat verilerek kandırıldık.” şeklindeki kendi söylemlerini tamamıyla görmezden gelmektedir.¹⁴⁸

Kılıçdağı, bireysel Ermeni anlatımlarının Ermeni soykırımının en gerçekçi ispatı olduğunu savunmaktadır ancak Müslüman Kürtlerin ve Türklerin yaşadıklarını anlatan bireysel tarih anlatımlarından hiç bahsetmemektedir. Oysa gerek Kürtçe¹⁴⁹ gerek Türkçe¹⁵⁰ söylenen türkülerde dahi Ermeni ve Rusların beraberce işledikleri cinayetler, yaptıkları kötülükler çok hazin bir şekilde ifade edilmiştir. Bilindiği gibi türküler siyasi ve resmi kaygılardan arınmış halk edebiyatı ürünleridir. Bunun yanı sıra Rusların ve Ermenilerin Müslümanlara yaptıklarına dair yaşayanların dilinden kaleme alınan eserler de vardır.¹⁵¹ Dolayısıyla Ohannes Kılıçdağı, bireysel tarih anlatımları konusunda da objektiflikten uzak bir tutum içerisindedir.

Ohannes Kılıçdağı’nın *Agos* gazetesinde 27.05.2015 tarihinde yayımlanan “*Bir Oyalama Aracı Olarak Arşiv ve Komisyon*” başlıklı yazısı ise 1915 Ermeni olaylarının üzerine sürdürülen tartışmaların araçsallaştırılma biçimlerine dikkat çekerken Kürtlerin bu süreçteki rolüne ilişkin de tespitler içermektedir.¹⁵² Kılıçdağı, tarihsel anlatının politik çıkarlar doğrultusunda yeniden inşa edilmesine yönelik eleştirisini, özellikle Kürtlerin tarihsel pozisyonuna ilişkin geliştirilen söylemler bağlamında somutlaştırmaktadır.

Yazar, dönemin (İttihad Terakkî Dönemini kastederek) siyasi söylemlerinin günümüzde benzer biçimlerde tekrarlandığını belirtir. Ohannes Kılıçdağı; Başbakan Ahmet Davutoğlu ve Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı’nı (İbrahim Melih

¹⁴⁸ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), 36.

¹⁴⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=xUYz6zGgD1E> (İbo Begê Parsîné TRT Kurdi) [Erişim tarihi: 10.06.2024].

¹⁵⁰ <http://www.bitlis.gov.tr/bitliste-bes-minare-efsanesi> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

¹⁵¹ Gürsoy Solmaz, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti Bir Sözlü Tarih Denemesi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001).

¹⁵² Ohannes Kılıçdağı, “Bir Oyalama Aracı Olarak Arşiv ve Komisyon”, *Agos*, 27.05.2015.

Gökçek) HDP'yi hedef alırken kullandıkları “Ermenilerle işbirliği” söylemini eleştirirken bu dili, İttihat Terakki Cemiyeti'nin bir yüzyıl önce Kürtleri, cinayetlerinin tetikçisi haline getirmek için kullandıkları söyleme benzediğini iddia etmektedir. Kılıçdağı'na göre bu ifade, Kürtlerin 1915 Ermeni olayları sürecindeki yerinin yalnızca fail ya da nemalananı olmakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda dönemin Türk-İslam sentezli devlet aklının araçsallaştırdığı bir özne konumunda olduğunu ortaya koymaktadır.

Kılıçdağı'nın dikkat çektiği bir diğer husus, günümüzde bazı siyasi aktörlerin geçmişte olduğu gibi İslam kimliği üzerinden “dindar Kürtleri” 1915 Ermeni olaylarının siyasi mirası doğrultusunda yönlendirmeye çalışmalarıdır. Bu çabanın, Kürtleri bir kez daha “suç ortaklığına” davet ettiğini iddia eden yazar, buna karşılık Kürtler arasında aynı hatayı ikinci kez yapacak kimselerin olmadığını iddia etmektedir.

Kılıçdağı, bu yazısında 1915 olaylarıyla Kürtleri ilişkilendirirken İttihatçılar ile Ermenilerin Sultan Abdülhamid'e karşı iş birliklerini¹⁵³ görmezden gelmektedir. Kürtler, Sultan Abdülhamid hakkında “Bave Kurdan” derken İttihatçıların Abdülhamid'e karşı Ermenilerle iş birliği yapması Kılıçdağı'nın “İttihatçılar, Kürtleri kullandı.” iddiasını sorgulatmaktadır.

Ohannes Kılıçdağı, *Agos* gazetesinde 9 Mart 2016 tarihinde yayımlanan “*Kürtler Ektiklerini mi Biçiyor?*” başlıklı yazısında ise Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü, tarihsel ve sosyolojik bir bağlama oturarak analiz etmektedir.¹⁵⁴ Yazıda, geçmişin toplumsal yapıları ile günümüz siyasi gerçeklikleri arasında ilişki kurulmaktadır.

Kılıçdağı, 1915 Ermeni olaylarının faillerinden biri olarak Kürtleri doğrudan hedef göstermemekle birlikte, onların bu süreçte Ermenileri soykırıma uğratarak kendi tarihsel geleceklerini de olumsuz biçimde etkilediklerini öne sürmektedir. Bu bağlamda, Ermenilerin Anodulu'da varlıklarını sürdürmeleri hâlinde Kürtlerin

¹⁵³ Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, (İstanbul: Vatan Yayınları, 2007), 12.

¹⁵⁴ Ohannes Kılıçdağı, “Kürtler Ektiklerini Mi Biçiyor?”, *Agos*, 09.03.2016.

merkezî hükümete karşı yalnız kalmayacaklarını ve sosyal ya da sınıfsal ittifak ihtimalleri yakalayabileceklerini iddia ederek Ermenilerin yokluğunun Kürtlerin toplumsal-siyasal manevra alanını daralttığına ileri sürmektedir.

Kılıçdağı, “Ermeniler... şehirli, modern eğitim almış, küresel ilişkileri olan... orta sınıfın belkemiğini oluşturunuyordu.” diyerek Ermenilerin yalnızca demografik değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel açıdan da bölge için kritik bir işlev gördüğünü belirtmektedir. Kılıçdağı, bu işlevin ortadan kalkmasıyla birlikte, merkezî devletin bölgede daha rahat hareket edebildiğini, adem-i merkeziyetçi (yerinden yönetimci) taleplerin zayıfladığını ve dolayısıyla Kürtlerin daha savunmasız hale geldiğini savunmaktadır.

Kılıçdağı’nın yaklaşımı, bir “ilahi adalet” anlayışına karşı eleştirel bir duruş sergilemekte ve seküler bir yaklaşımla siyasi ve sosyolojik olmayan ‘uhrevî’ yorumlara karşı çıkmaktadır. Kılıçdağı, tarihsel olayların rasyonel temellere dayanarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece geçmişin ahlaki sorgulamasını değil, toplumsal sonuçlarını öne çıkaran seküler bir analiz sunmaktadır.

Kılıçdağı önceki yazılarında olduğu gibi Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerinden hiç söz etmemektedir. Ayrıca Kürtlerin millet anlayışı bağlamında Osmanlıya duyduğu sadakati de sağlıklı değerlendirememektedir. Kürtleri tamamen seküler bir yaklaşımla değerlendiren Kılıçdağı, Cumhuriyet Türkiye’sinde yaşanan olumsuzlukları da bu çerçevede değerlendirmekte ve Kürtlerin muhtemel müttefikleri olabilecek Ermenileri kendi elleriyle devre dışı bıraktığını iddia etmektedir. Ancak 1923 sonrasında Türkiye’de yaşanan siyasi ve sosyal kırılmaların tek mağduru Kürtler değildir. 27 Mayıs 1960 darbesinden¹⁵⁵ 28 Şubat sürecine¹⁵⁶ kadar yaşanan darbelerin mağduru olan pek çok toplumsal kesim vardır. Prof. Dr. Nevzat Tarhan¹⁵⁷ ve Prof. Dr. İskender Pala¹⁵⁸ bu mağduriyetlerin müşahhas örnekleri

¹⁵⁵<https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-demokrasi-tarihinin-kara-lekesi-27-mayis-darbesi/3230703> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

¹⁵⁶<https://www.tihek.gov.tr/28-subat-darbesinin-neden-oldugu-insan-haklari-ihlalleri-ve-devam-eden-magduriyetler-konulu-basin-aciklamasi> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

¹⁵⁷ <https://uskudar.edu.tr/haber/prof-dr-nevzat-tarhan-silahl-kuvvetler-icerisinde-her-zaman-darbeci-bir-ideoloji-vardi/3744> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

olarak gösterilebilir. Ancak Kılıçdağı, bu mağduriyetlerin sadece Kürtlerle sınırlı olduğunu iddia etmektedir ki bu siyasi ve sosyolojik gerçeklikten uzaktır.

Ohannes Kılıçdağı, 02.11.2018 tarihinde kaleme aldığı “*Soykırım Sonrası ‘Millî Rehabilitasyon’*” başlıklı yazısında, doğrudan Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne eğilmese de 1915 olayları sonrası Ermeni toplumunun içinde bulunduğu şartlara ışık tutmaktadır.¹⁵⁹ Yazarın, Ermeni toplumunun kadın bedeni ve aile üzerinden yeniden inşa edilme sürecine dair sunduğu veriler, dolaylı olarak 1915 Ermeni olaylarının yerel faillik boyutunu, yani Kürtlerin de içinde yer aldığı sosyopolitik aktörlerin etkisini tartışmaya açmaktadır.

Ohannes Kılıçdağı, özellikle kadınların ve çocukların “geri toplanması”nı bir tür “millî iyileşme hamlesi” olarak ele almaktadır. Kılıçdağı’na göre Kürtler ve diğer Müslüman unsurlarca kaçırılan, tecavüze uğrayan Ermeni kadınlarının yanı sıra kimsesi kalmadığı için Müslümanların yanında kalan dul, öksüz ve yetimlerin tekrar Ermeni toplumuna kazandırılması toplumsal bir iyileşme çabasıdır.

Ohannes Kılıçdağı, bu tespit ve değerlendirmelerini Lerna Ekmekçioğlu’nun ‘*Recovering Armenia: The Limits of Belonging in post-Genocide Turkey*’ isimli kitabından hareketle yapmaktadır. Kılıçdağı, normal şartlarda bu duruma itiraz etme ihtimalinin çok yüksek olduğu feministlerin dahi çocuk doğurmaya zorlanan kadınları “Ermeni ulusal rehabilitasyonu” adına desteklediklerini belirtmektedir. Kılıçdağı, 1915 olaylarıyla yaşanan tahribatın tamiri ve yeniden inşa sürecinin bir gereği olarak Ermeni kadınların yaşadıkları üzerinde durmaktadır. Bunu yaparken de Ekmekçioğlu’nun ilgili kitabına atıfla tecavüz sonucu hamile kalan Ermeni kadınların çocuklarını doğurmalarına izin verildiği hatta yeniden inşa sürecinin gereği olarak buna teşvik edildiklerini belirtmektedir.

Kılıçdağı’nın yazısı bu bağlamda, Kürtleri doğrudan fail olarak göstermese de Ermeni toplumunun “yeniden toparlanma”sı sürecinin sorumlusu olan gruplar arasında gördüğünü ima eder. Kılıçdağı’na göre özellikle tecavüz sonucu doğan çocukların bile “millî rehabilitasyon aracı”na dönüştürülmesi, hem 1915 Ermeni

¹⁵⁸ <https://www.haber7.com/guncel/haber/479622-iskender-palayi-ordudan-attiran-o-soz> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

¹⁵⁹ Ohannes Kılıçdağı, “Soykırım Sonrası Millî Rehabilitasyon”, *Agos*, 02.11.2018.

olaylarının yerel düzeydeki şiddetini hem de Kürtler gibi yerel toplulukların bu süreçteki sorumluluğunu üstü örtülü biçimde yansıtır.

Kılıçdağı'nın kadınları merkeze alarak kaleme aldığı yazısında Kürt kadınlarının Erzurum, Bayburt, Van gibi yerlerde Ermeni komitacılarından gördüğü kötü muamelelerden hiç bahsetmemesi kendisinin objektifliğine gölge düşürmektedir. Bayburt İffet Anıtı'na konu olan yaşanmışlıklar, bu muamelelerin küçük bir örneğidir.¹⁶⁰

Ohannes Kılıçdağı, 15.05.2020 tarihinde kaleme aldığı “*Kürtler ve Ermeniler, Tırnak İçinde*” başlıklı yazısında, 1915 Ermeni olaylarında Kürtlerin rolünü analiz ederken konuya dair diğer yazılarında olduğu gibi indirgemeci genellemelerden kaçınarak çoğulcu ve katmanlı bir faillik anlayışı benimsemektedir.¹⁶¹ Yazar hem tarihî hadiselerle dikkat çekmekte hem de günümüz siyasi tartışmalarla ilgili yorum yapmaktadır.

Kılıçdağı'nın yaklaşımı, öncelikle “Kürtler”, “Ermeniler”, “Türkler” gibi kolektif kategorilerin eleştirisine dayanmaktadır. Bu ifadelerin, özünde birer genelleme içerdiğini belirtmektedir. Buna bağlı olarak da 1915 Ermeni olaylarında kimi Kürt birey ve topluluklarının rol aldığını ancak soykırım iddialarının bir toptancılıkla Kürtlere yüklenemeyeceğini vurgulamaktadır. Böylece Kılıçdağı, etnik kimlikler üzerinden genellemeyle suç üretmenin tarihsel gerçekliği saptırdığına işaret eder.

Kılıçdağı, faillik meselesine çok katmanlı bir açıdan yaklaşır. Ona göre, soykırım yalnızca “tepedeki” karar alıcıların değil, halktan bazı unsurların da katılımıyla mümkün olmuştur: “Soykırıma halk düzeyinde dolaylı veya doğrudan, aktif veya pasif [...] katılım olmuş mudur? Evet. Hem de çokça.” Ancak bu katılımın homojen olmadığını ve her birey ya da grubun gerekçelerinin farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Bu noktada yazar, fail konumundaki Kürt aktörlerin Kürtlük, İslamiyet veya şahsi çıkar sağlama anlamında hareket etmelerini tartışmakta ve aralarında kesin bir ayrım olmadığını vurgulamaktadır.

¹⁶⁰ <http://bayburt.gov.tr/yukari-kirzili-sehit-kadinlari-iffet-anitinda-anildi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁶¹ Ohannes Kılıçdağı, “Kürtler ve Ermeniler, Tırnak İçinde”, *Agos*, 15.05.2020.

Kılıçdağı, Kürt toplumunun bugünkü yüzleşme pratiklerini de ele alır ve genel itibarıyla sol seküler siyaset anlayışını benimseyen HDP etkisindeki Kürtlerin, 1915 Ermeni olaylarını değerlendirme konusunda Türkiye'nin diğer toplumsal kesimlerine kıyasla daha ileri bir noktada olduklarını ifade etmektedir. Ona göre söz konusu Kürtler; Ermenilere yapılanları bilen, bunları anlatan ve konuşan, hatta dedelerinin sorumluluğunu açıkça itiraf eden ileri bir anlayışa sahiptir. Kılıçdağı günümüzde HDP tabanı ile sağ muhafazakâr anlayıştaki Kürtler arasında 1915 olayları konusunda görüş farkı olduğunu belirtmektedir. Kılıçdağı günümüzde sağ muhafazakâr Kürtlerin “Biz öldürmesek onlar bizi öldürecek.” gibi bir söylem geliştirdiğini ve bunun Kürt Ermeni ilişkileri açısından hem şevk kırıcı hem de yorucu bir söylem olduğunu ifade etmektedir. Kılıçdağı'na göre muhafazakâr Kürtlerin bu söylemleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin tezleriyle aynı anlama gelmektedir.

Kılıçdağı'nın günümüzde sağ muhafazakâr Kürtlere mal ettiği “Biz öldürmesek onlar bizi öldürecek.” sözü tarihi bir tutarsızlık içermektedir. Çünkü Ermeni komitacılar 1915 olaylarından önce zaten terör ve tedhiş eylemleriyle Müslüman Kürtleri öldürmüştür. Ermenilerin Kürtlere yönelik tedhiş eylemlerine Sason Talori'de yaşananlar örnek gösterilebilir. 1894 yılında Sason Talori'de Hınçak Ermenileri, Behran ve Zadyan isimli Kürt aşiretlerine saldırmış ve bir katliama sebep olmuşlardır. Ermenilerin, Behran ve Zadyan aşiretlerinin küçük baş sürülerini yağmalamasıyla başlayan bu katliam, 23 Ağustos 1894'te düzenli Osmanlı askerî birliklerinin bölgeye ulaşmasına kadar sürmüştür.¹⁶²

Ohannes Kılıçdağı, 22.05.2021 tarihinde kaleme aldığı “*Soykırımlara Halk Katılımı*” başlıklı yazısının giriş kısmında Taner Akçam'ın iddia ettiği “ilk gece hakkı”¹⁶³ konusunda görüşlerini ifade etmektedir. Kılıçdağı'na göre “ilk gece hakkı”

¹⁶² Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerin Araştırmalar*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001, s.18.

¹⁶³ Taner Akçam'ın Kürt ağaların -İngiliz lordların İskoçlara yaptığı gibi (Walker, David M (1988). *A Legal History of Scotland*, vol 1. Edinburgh: T & T Clarke. s. 328.)- Ermeni köylülerin düğünlerinde gerdek gecesini damattan önce gelinle geçirme ‘hak’kı olduğunu iddia etmesi.

konusunda yeterli belge ve bilgi yoktur. Dolayısıyla bunu gerçek kabul edebilmenin zor olduğunu söylemektedir. Kılıçdağı, gerçek bile olsa bunun Ermeniler ve Kürtler için genellenemeyeceğini, dolayısıyla her iki halkın da böyle bir durumdan gocunmaması gerektiğini belirttikten sonra 1915 Ermeni olaylarının yalnızca merkezî bir organizasyonla değil, halktan gelen yerel destekle mümkün kılındığını iddia etmektedir ve bu bağlamda Kürtlerin rolünü sınıfsal, toplumsal ve tarihsel dinamikler çerçevesinde ele almaktadır.¹⁶⁴ Yazar, 1915 Ermeni olaylarının failleri arasında Kürtlerin de yer aldığına işaret ederken bu katılımın tüm Kürt halkına mal edilemeyeceğini de vurgulamaktadır.

Ohannes Kılıçdağı'nın bu yazısındaki en temel tezi, 1915 Ermeni olaylarına halkın kesinlikle katılım sağladığıdır. Bu tezi açarken yazar, söz konusu halkın içinde yerine göre Türk, Kürt, Çerkes ve Arap gibi farklı etnik gruplar olduğuna ve bu gruplar eliyle yerel katılımın yaygınlığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, halkı homojen ve tümüyle bir fail olarak görmenin yanlışlığını da vurgulamaktadır. Kılıçdağı'na göre 1915 Ermeni olaylarına binlerce Türk, Kürt, Çerkes, Arap katıldığı gibi bu suça iştirak etmeyen binlerce Türk, Kürt, Çerkes, Arap da vardır. Bu yaklaşım, etnik kimlik üzerinden genelleyici bir suç atfının yerine bireysel ve yerel düzeydeki dinamikleri ortaya koymaya dönük bir yaklaşımın ürünüdür.

Kılıçdağı bu yazısında, 1915 Ermeni olaylarına katılımı yalnızca bireysel ahlaki zaafılarla açıklamak yerine, bunun ardındaki sosyokültürel ve ideolojik zeminlere de işaret eder. 1915 Ermeni olaylarının gerçekleşmesinde Ermenilik ile Türklük, Kürtlük, Müslümanlık arasında öteden beri süregelen sosyoekonomik, kültürel, ideolojik çekişmelere, çıkar ilişkilerine, rekabetlere ve husumetlere dikkat çekmektedir. Kılıçdağı söz konusu yazısında, Kürtler başta olmak üzere yerel aktörlerin 1915 olaylarına katılımını belirtmekle beraber asıl sorumlu olarak İttihat Terakki'yi dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni göstermektedir. 1915 yılında yaşananları soykırım kabul eden Kılıçdağı, yaşanan olumsuzlukların sorumluları arasında hiçbir şekilde Ermeni komitelerini ve misyoner okullarını saymamakta ve onların rolüne dair bir söylem geliştirmemektedir.

¹⁶⁴ Ohannes Kılıçdağı, “Soykırımlara Halk Katılımı”, *Agos*, 22.05.2021.

4.4. Yetvart Danzikyan

Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarıyla ilişkisini yazılarında ele alan *Agos* gazetesinin bir diğer yazarı ise gazetenin genel yayın yönetmenliğini de yapmış olan Yetvart Danzikyan'dır.¹⁶⁵ Danzikyan, *Agos* gazetesinde kaleme aldığı çeşitli yazılarında Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü tarihsel, siyasal ve kültürel boyutlarıyla ele almaktadır. Danzikyan, soykırım iddialarının Kürtlerle ilişkisini hem geçmişle yüzleşme hem de günümüz kimlik tartışmaları açısından değerlendirmektedir.

Yetvart Danzikyan, Kanada'nın Toronto şehrinde ikâmet eden inşaat mühendisi, yazar ve piyanist Raffi Bedrosyan ile Türkçeye çevrilen kitabıyla alakalı yaptığı söyleşiyi 8 Ağustos 2020 tarihli *Agos* gazetesinde “*Müslümanlaşmış Ermenilerin Travması ve Direnci*” başlığıyla yayımlamıştır.¹⁶⁶ Raffi Bedrosyan'ın orijinal ismi “*Trauma and Resilience, Armenians in Turkey: Hidden, not Hidden and No Longer Hidden*” olan kitabı, “*Travma ve Direnç, Türkiye'deki Ermeniler: Kimliklerini Gizleyenler, Gizlemeyenler ve Artık Gizlemeyenler*”¹⁶⁷ ismiyle Türkçeye çevrilmiştir. Danzikyan, bu yazısında Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler'den başlayıp Türkiye Ermenistan ilişkilerine, İstanbul Ermenileri'nin durumuna ve aile hikâyesine kadar pek çok konuya dair Bedrosyan'a yönelttiği sorulara ve Bedrosyan'ın verdiği cevaplara yer vermiştir.

Bedrosyan, söz konusu söyleşide doğrudan Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü tartışmasa da Müslümanlaştırılmış Ermenilerin hikâyeleri ve bu sürecin tarihsel bağlamı üzerinden Kürt aktörlerin dolaylı olarak içinde yer aldığı çerçeve bir sunmaktadır. Bedrosyan'ın temel yaklaşımı, bireysel anlatılar ve kolektif hafızayı bir araya getirerek Müslümanlaştırılmış Ermenilerin yaşadıklarına odaklanmaktır.

¹⁶⁵ Yetvart Danzikyan, 1969'da İstanbul'da doğmuştur. Özel Pangaltı Ermeni Lisesi'nde (Mihitaryan) okumuştur. *Agos*'un kuruluşuna katkıda bulunmuş, yayın kurulunda yer almıştır. İletişim Yayınları'nda editör olarak çalışmıştır. NTV ve CNBC-e kanallarında haber müdürlüğü yapmıştır. 2008'den bu yana *Agos*'ta yazmaktadır.

<https://www.perspektif.online/author/yetvart-danzikyan/> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁶⁶ Yetvart Danzikyan, “Müslümanlaşmış Ermeniler'in Travması ve Direnci”, *Agos*, 08.08.2020.

¹⁶⁷ Raffi Bedrosyan, *Travma ve Direnç Türkiye'deki Ermeniler: Kimliklerini Gizleyenler Gizlemeyenler ve Artık Gizlemeyenler*, (İstanbul: Pırğıç Yayınları, 2020).

Bedrosyan bunu yaparken de Müslümanlaştırılmış Ermenilerin Kürtler başta olmak üzere Osmanlının diğer unsurları tarafından asimilasyona tabi tutulduğunu iddia etmektedir. Bedrosyan, 1915 Ermeni olayları sürecinde birçok Ermeni çocuğun “Türk ve Kürt ailelerin evlerinde Müslümanlaştırıldığını” belirtmektedir. Bedrosyan’a göre Kürt aktörler de tıpkı devlet destekli Türk yapıları gibi 1915 Ermeni olayları sonrası dönemde Ermenileri asimilasyona tabi tutma sürecine dahil olmuştur.

Bedrosyan’ın söz konusu söyleşide dikkat çektiği bir diğer husus, 2010’lu yıllarda Kürt meselesinde yaşanan “Çözüm Süreci”¹⁶⁸ döneminin, Müslümanlaştırılmış Ermeniler açısından da bir ifade ve görünürlük alanı oluşturduğudur. Kürt meselesine yönelik gerçekleşen Çözüm Süreci sayesinde Türkiye’nin birçok konuda demokratikleştiğini iddia eden Danzikyan da bu sürecin Ermeni kimliğini yeniden kurmak isteyen bireyler açısından imkânlar sunduğunu vurgulamaktadır. Danzikyan’a göre Çözüm Süreci’yle birlikte Kürt aktörler, tarihsel fail konumundan bugünün demokratik öznelerine dönüşebilmiştir. Bedrosyan, Çözüm Süreciyle birlikte Diyarbakır gibi merkezlerdeki kültürel faaliyetlerin (örneğin, Surp Giragos Kilisesi’nin restorasyonu) bu görünürlüğe katkı sunduğunu belirtmektedir. Bu söyleşide dikkat çeken bir nokta ise Kürtleri 1915 olaylarının yerel faileri arasında gösteren Bedrosyan’ın Diyarbakır’da PKK’nın başlattığı hendek olayları diye adlandırılan çatışmalardan bahsederken “Çarpışmalar sırasında kilise devlet güçleri tarafından operasyon merkezi gibi kullanıldı ve kilise epey zarar gördü.” ifadesini kullanmasıdır. Bu söylem açıkça Türkiye Cumhuriyeti devletine yönelik suçlayıcı bir üslubun yansımasıdır. Zira hendek operasyonları, PKK terör örgütünün Hakkari/Merkez-Yüksekova, Şırnak/Merkez-Beytüşşebap, Diyarbakır/Sur-Silvan, Mardin/Nusaybin, Ağrı/Doğubeyazıt, Muş/Bulanık-Varto, Van/Merkez-Tuşba-Başkale-Erciş, Bitlis/Hizan, Siirt/Eruh, Adana/Seyhan, Batman/Bağlar ve Tunceli/Merkez’de “sözde öz yönetim” ilanlarına karşı başlatılan operasyonlardır.¹⁶⁹ Bu operasyonlar esnasında TSK sivillere zarar gelmemesi adına meskun mahal

¹⁶⁸ <https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/ormerpers5.pdf> (Erişim tarihi: 10.01.2024).

¹⁶⁹ <https://www.icisleri.gov.tr/uluslararasi-af-orgutunun-raporuna-iliskin-basin-aciklamasi> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

çatışmalarında çok sayıda asker şehit vermiştir.¹⁷⁰ PKK şiddetini görmezden gelen Bedrosyan, soykırım iddialarını savunan Ermeniler gibi, geçmişteki PKK ile ASALA arasındaki ilişki ve işbirliğinin etkisinde kaldığı izlenimini vermektedir.¹⁷¹

Yetvart Danzikyan, 02.05.2021 tarihinde *Agos* gazetesinde "*İnkârın Nedeni Bilgi Eksikliği Değil, Bu Politik Bir Karar*" başlığıyla yayımlanan yazısını ise Taner Akçam ile yaptığı söyleşiye ayırmıştır. Soykırım iddialarını açık bir şekilde savunan Taner Akçam, "Ermeni Soykırımı'nın Kısa Bir Tarihi" başlıklı çalışmasında Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumuna dair çeşitli tespitlerde bulunmaktadır.¹⁷² Akçam, Osmanlı vilayetlerinden İstanbul'a gönderilen şifreli telgraflarda, Kürt aşiretlerinin ve milis alaylarının Hristiyan köylere saldırımlarının valilerce rapor edildiğini belirtmektedir. Bu belgeler aracılığıyla, Kürt grupların bazı bölgelerde 1915 Ermeni olaylarına doğrudan katıldığı iddia edilmektedir.

Akçam'ın vurguladığı bir diğer önemli husus, Kürt aşiretlerinin eylemlerinin merkezi politikalarla her zaman örtüşmediğidir. Söyleşide aktarıldığı üzere valiler, İttihatçıların Ermenilere yönelik uyguladığı müspet politikaların Kürtler tarafından anlaşılamadığından ve Kürtlerin yağmacı olmasından şikâyet etmektedir. Bu şikâyetler, Kürt unsurların eylemlerinin yerel dinamikler ve çıkarlar üzerinden şekillendiğini göstermektedir.

Danzikyan'ın tespitlerine yer verdiği Taner Akçam'ın Kürt aşiretlerine dair iddiaları doğru kabul edilecek olursa 1915 olaylarını soykırım olarak kabul edenlerin iddiaları iki hususta boşa çıkacaktır. Birincisi, İttihatçıların Kürtleri soykırımda taşeron olarak kullandıkları iddiası; ikincisi de İttihad Terakki Hükûmeti'nin "soykırımı bile isteye yaptığı" iddiası boşa çıkmaktadır. Çünkü Akçam'ın iddialarına göre "Erzurum, Bitlis, Van, Elâzığ ve Diyarbekir Valileri tarafından İstanbul'a gönderilmiş 7-8 adet şifreli telgraf" bulunmaktadır. Bu telgraflarda, yine Akçam'ın iddialarına göre, Kürt aşiretlerinden şikâyet edilmektedir dolayısıyla Ermenilere karşı bir iş birliği söz

¹⁷⁰ <https://www.milliyet.com.tr/gundem/surda-operasyonlar-sona-erdi-2206903> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁷¹İsmail Özçelik, *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2005), 347.

¹⁷²Yetvart Danzikyan, "İnkârın Nedeni Bilgi Eksikliği Değil, Bu Politik Bir Karar", *Agos*, 02.05.2021.

konusu değildir. Ayrıca soykırım kastıyla bir halk imha edilmek istenseydi elbette ki aşiretler devlet tarafından çok daha farklı yönlendirilirdi.

Yetvart Danzikyan'ın Taner Akçam'la yaptığı söyleşisinde dikkat çeken bir başka husus da Akçam'ın *Agos* gazetesinin kurucularından olan Hrant Dink hakkındaki varsayımdır. Akçam, ABD Kongresinin ve Joe Biden'in soykırımı tanıma kararına, yaşasaydı Hrant Dink'in de olumlu bakacağını iddia etmektedir. Oysa Hrant Dink, hayatı boyunca yabancı devletlerin meclislerinde alınan “soykırım kararlarını” tanımadığını ve kendisi için bir anlam ifade etmediğini vurguladığı gibi Diaspora Ermenilerinin de 1915'te yaşananlardan maddi menfaat devşirmesini de eleştirmiştir.¹⁷³ Dolayısıyla Dink hakkında yapılan varsayım, tutarlı bir varsayım değildir.

4.5. Karin Karakaşlı

Agos gazetesinde Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisine dair yazan gazetecilerden biri de Karin Karakaşlı'dır.¹⁷⁴ Karakaşlı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarıyla ilişkilerine değindiği üç yazısında çeşitli tespitlerde bulunmaktadır. Karin Karakaşlı'nın 8 Şubat 2013 tarihinde *Agos* gazetesinde yayımlanan “*Ekmekçiyan Ailesi Yasına Saygı Bekliyor*” başlıklı yazısı, ASALA militanı Levon

¹⁷³ <https://www.yenisafak.com/roportaj/acimizi-kullanan-ermenilere-kiziyorum-10440> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁷⁴ Karin Karakaşlı, 1972'de İstanbul'da doğmuştur. 1998'de öykü dalında Varlık dergisinin Yaşar Nabi Nayır Gençlik Ödülü'nü kazanmıştır. Uzun yıllar *Agos* gazetesinde çalışmıştır. *Radikal 2, Kültür Sanat Servisi, Gazete Duvar*'da düzenli olarak yazmıştır. Öykü, roman, araştırma, deneme, çocuk ve gençlik edebiyatı ile şiir alanındaki eserleri şunlardır: *Başka Dillerin Şarkısı, Can Kırıkları, Müsait Bir Yerde İnebilir Miyim?, Ay Denizle Buluşunca, Benim Gönlüm Gümüş, Cumba, Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş* (inceleme, Günay Göksu Özdoğan, Füsun Üstel ve Ferhat Kentel ile), *Gece Güneşi, Her Kimsen Sana, Dört Kozalak, Yetersiz Bakiye, İrtifa Kaybı, Asiyi Kabahat'ten Şarkılar Dinlediniz, Konaktakiler, İyi Geceler Luna, Uçan Kız Volante*. Halen P24'te yazmaktadır. <https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/karin-karakasli/> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Ekmekçiyan'ın¹⁷⁵ ailesinin cenaze talebi vesilesiyle 1915 Ermeni olaylarına ve bu bağlamda Kürtlerin tarihsel sorumluluğuna dair iddialar içermektedir.¹⁷⁶ Karakaşlı'nın Levon Ekmekçiyan'ın ailesinin avukatlığını üstlenen Eren Keskin'le yaptığı söyleşiye dayanan yazısı, yalnızca bireysel bir yasin tanınma mücadelesini değil, aynı zamanda tarihsel gerçekliğin sosyolojik ve siyasi boyutunu da açığa çıkarmak iddiasındadır.

Karakaşlı, söyleşiden hareketle Eren Keskin'in¹⁷⁷ 1915 olayları konusunda Kürtlerin kendi rollerini sorgulama gerekliliğini yazısında öne çıkarmaktadır. Keskin'e göre Kürtler, devletten ayrı olarak her zaman özür borçlarını dile getirmeli ve kendi paylarını sorgulamalıdır. Keskin'e göre Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerini kabul etmesi, Kürtler için çok onurlu bir davranış olacaktır. Bu yaklaşım, Karin Karakaşlı'nın da benimsediği açık çağırışı yansıtmaktadır. ASALA militanı Ekmekçiyan'ın ailesinin avukatlığını üstlenen Keskin, 1915 olayları konusunda Kürtlerin devletin resmi ideolojisine eklemlenmeden kendi tarihsel sorumluluklarını itiraf etmeleri gerektiğine inanmaktadır.

Eren Keskin, 1915 olaylarını yalnızca politik bir bağlamda değil, kişisel deneyimleriyle de örerek aktarır. Karakaşlı'nın yaptığı söyleşide Keskin, 1915 olaylarına dair kişisel bir anekdot da paylaşarak hayatındaki etkisini anlatmaktadır. Keskin, Ermeni meselesini kendisi için politik değil, kişisel bir mesele kabul etmektedir. Zira baba tarafından Kürt bir aileden geldiğini ifade eden Karakaşlı bir gün Ermeni yengesine pat diye 'Soykırımda sizin aileniz neler yaşadı?' diye sorduğunu ifade etmektedir. Bu anlatı, Karakaşlı'nın bireysel hafızanın kolektif

¹⁷⁵<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19761/101307/ermeni-teror-orgutu-asala-nin-turkiye-deki-ilk-eylemi-ankara-esenboga-baskini> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁷⁶ Karin Karakaşlı, "Ekmekçiyan Ailesi Yasına Saygı Bekliyor", *Agos*, 08.02.2013.

¹⁷⁷ Eren Keskin, 1959'da Bursa'da doğmuştur. Babası Kürt, annesi Çerkes'tir. Ailesinin de etkisiyle sol ideolojiyi benimsemiştir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra çoğunlukla siyasi davalara bakmaya başlamıştır. 1989'da üye olduğu İnsan Hakları Derneği'ne uzun yıllar yöneticilik yapmıştır. 1997'de Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukuki Yardım Bürosu'nu kurmuştur. (<https://hrantdink.org/tr/uluslararası-hrant-dink-odulu/odul-sahipleri/gecmis-yilların-odul-sahipleri/2017-odul-sahipleri-1/2566-eren-keski-n>) [Erişim tarihi: 15.01.2024].

tarihsel olaylarla nasıl kesiştiğini ve Kürt kimliği ile 1915 Ermeni olayları arasındaki ilişkinin nasıl içselleştirilebileceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Karin Karakaşlı ve Eren Keskin'in söz konusu söyleşide kullandıkları dil dikkat çekicidir. Zira söyleşide Levon Ekmekçiyan hakkında "Esenboğa Havalimanında yaşanan çatışmada yaralanan ve daha sonra da idam edilen" denilmektedir. Oysa Levon Ekmekçiyan ve ölü ele geçirilen diğer ASALA militanı, 7 Ağustos 1982'de Ankara Esenboğa Havalimanında uzun namlulu silahlar ve bombalarla terör eylemi gerçekleştirmiştir. Saldırıda aralarında yabancıların da olduğu 9 kişi hayatını kaybetmiş, 72 kişi de yaralanmıştır. Bu eylem sonrasında Milliyet gazetesinden Savaş Ay, Levon Ekmekçiyan'ın 52 yaşındaki babası Hacj Ekmekçiyan ile Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta bir röportaj yapmıştır. Hacj Ekmekçiyan bu röportajda sivil ve silahsız masum insanların oğlu tarafından bu şekilde öldürülmesini asla tasvip etmediğini, kendisinin de Hatay İskenderun doğumlu olduğunu ve Türkiye'yi vatani olarak gördüğünü, oğlu mahkemede pişman olduğunu ifade etse de onu asla affetmeyeceğini söylemiştir. Esenboğa'daki terör eyleminin ardından Türkiye Ermenileri Dini Lideri Şinork Kulutsyan da saldırıyı telin eden bir açıklama yapmıştır. Kulutsyan yaptığı açıklamada, "Teröristlerin bu işi bu kadar ileri götüreceklerini tahmin etmiyorduk. Bu gibi cinayetleri işleyenler insan değildir. Olayı üstlenen ASALA örgütü üyelerinin iddia ettiği gibi, biz Türkiye'de baskı altında yaşamıyoruz. Türkiye'de yaşayan Ermeniler Türk devletinin güvencesi altındadır. Biz Türk Ermenileri olarak olayı nefretle kınıyoruz. Bu vesile ile tüm dünya Ermenilerine sesleniyoruz: Bu gibi cinayetleri işleyenleri mahkûm ediniz ve bu gibi olayları önleyiniz. Bu canilerin bizim aramızda yeri yoktur." Levon Ekmekçiyan'ın gerçekleştirdiği terör eylemi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ermeniler tarafından da telin edilmiştir. Bu bağlamda Artin Penik isimli Ermeni uyruklu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı, Taksim Meydanı'nda kendini yakmıştır. Ağır yaralı bir şekilde Cerrahpaşa Hastanesine kaldırılmıştır. Yapılan müdahaleler sırasında zorlukla konuşabilen Artin Penik, "ASALA katillerini protesto ediyorum." demiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁸<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19761/101307/ermeni-teror-orgutu-asala-nin-turkiye-deki-ilk-eylemi-ankara-esenboga-baskini> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Eren Keskin'in ASALA'nın Türkiye'deki kanlı bir eyleminin faili hakkında kullandığı "masumlaştırıcı" dilin yanı sıra Kürtler hakkında da 1915 olaylarındaki sorumluluklarını kabul edip özür dilemesinin Kürtler için "onurlu" olacağını iddia etmesi, kendisinin objektifliğini sorgulatmaktadır. Zira terörist Levon Ekmekçiyan'ın yaptıklarını, babası dahil pek çok Ermeni telin ediyorken Eren Keskin tamamen Türkiye Cumhuriyeti devletini suçlayan bir dil kullanmaktadır. Benzer bir tavrı 1915 olaylarıyla Kürtleri ilişkilendirirken de yapmaktadır. Erzurum'da, Van'da, Bitlis'te yaşayan Kürtlerin Ermeni komiteler tarafından uğradıkları kötülükleri görmezden gelerek Kürtleri özür dilemeleri gereken taraf olarak göstermesi bunun ispatı niteliğindedir.

Karin Karakaşlı'nın 22.02.2013'te *Agos* gazetesinde yayımlanan "*Diaspora'nın 2015'e Hazırlanmış Doğru Değil*" başlıklı yazısı ise tarihçi Ara Sarafian ile yapılan söyleşi temelinde, 1915 Ermeni olaylarının Türkiye kamuoyunda tartışılması gerekliliğine dikkat çekerken Kürtlerin bu tarihsel sürece dair sorumlulukları üzerine de çeşitli tespitler barındırmaktadır.¹⁷⁹ Karakaşlı'nın sorularına verdiği yanıtlarla Sarafian, özellikle Kürt siyasetçilerinin (BDP/HDP/DEM çizgisi) 1915 olayları konusundaki girişimlerini olumlu ve yapıcı bir perspektiften değerlendirmektedir.

Söyleşide Sarafian, Kürt siyasetçilerin Ermeni halkına yönelik geçmişteki eylemlerle yüzleşmeye dönük özür beyanlarını "ön açıcı söylemler" olarak tanımlamaktadır. Özellikle Ahmet Türk ve Osman Baydemir'in açıklamalarının bu bağlamda "önemli" olduğunu vurgulayan Sarafian, bu tür jestlerin karşılıksız kalmasının "bir fırsatın daha kaçırılması" anlamına geldiğini belirtir. Sarafian'a göre Diyarbakır Belediye Başkanı Osman Baydemir'in, Ermenilerin geri dönüşlerinden mutluluk duyacağını söylemesi çok olumlu ve ön açıcı bir söylemdir, bu söyleme karşılık olarak diaspora gençlerinden bir heyetin Diyarbakır'a gitmesi ve Kürt gençlerle bir köprü oluşturması gerekirdi. Bu tespitiyle Sarafian, Kürt aktörlerin özürlerini yalnızca sembolik değil, diyalog kurucu bir zemin olarak da okumakta; ancak bu çabanın Ermeni tarafınca yeterince sahiplenilmediğine işaret etmektedir.

Sarafian söyleşide ayrıca Kürt toplumunun, 1915 Ermeni olaylarındaki tarihsel rollerine ilişkin sorumluluk almasının önemine değinmektedir. Ona göre BDP'den

¹⁷⁹ Karin Karakaşlı, "Diaspora'nın 2015'e Hazırlanmış Doğru Değil", *Agos*, 22.02.2013.

gelen söylem, diğer Kürtlere örnek teşkil etmelidir ve diğer Kürtlerde de ‘Ermenilere bir özür borçluyuz.’ anlayışının oluşması çok önemlidir.

Karakaşlı’nın bu söyleşisinde yer verilen görüşler, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne ilişkin iki yönlü bir iddiasındadır: İlk olarak Ahmet Türk ve Osman Baydemir gibi Kürt siyasal aktörlerin son yıllarda sergiledikleri özür beyanları tarihî muhasebe açısından kıymetli birer adım olarak görülmektedir. İkinci olarak ise bu tür jestlerin Ermeni diasporasında karşılık bulmaması, potansiyel diyalog ve iyileşme zeminlerinin zayıflamasına yol açmaktadır.

Karakaşlı’nın bu söyleşisinde, Ara Sarafian’ın zamanın tanıklıklarına dayanan kitap diye tarif ettiği “Mavi Kitap” ile alakalı söylem ve teşebbüsleri üzerinden 1915 olayları hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Soykırım iddialarını tartışmasız doğru kabul eden Gomidas Enstitüsünün direktörü olan Sarafian, bu kitabı PTT vasıtasıyla TBMM’ye bizzat göndermiştir. Burada şunu belirtmek gerekir ki son baskısını Sarafian’ın da direktörü olduğu Londra’daki Gomidas Enstitüsünün yaptığı söz konusu kitap, Lord Bryce ve Arnold Toynbee tarafından yazılmış olan “The Treatment of Armenians in the Otoman Empire, 1915- 1916” isimli kitaptır. Ara Sarafian’ın tarihi belge niteliğinde gösterdiği ve TBMM’ye gönderdiği bu kitap, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz Dışişleri Bakanlığının tamamen propaganda amaçlı yazdırdığı ve düzmece belgelere dayandırdığı bir kitaptır.¹⁸⁰ İngilizlerin Almanları Avrupa kamuoyunda yalnızlaştırmak için hazırladığı bir kitaptan hareketle soykırım iddialarını savunan Sarafian, takındığı subjektif tavrı Kürtleri 1915 olaylarıyla ilişkilendirirken de göstermektedir. Ermeni komitalarının Rusların desteğiyle Kürtlere yönelik terör ve tedhiş eylemlerini hiçbir şekilde belirtmeyen Sarafian, Kürtlerin “özür dileyen fail” olabildiği sürece muteber ve mutemed olabileceğini söylemiş olmaktadır. Ermenilerden özür dileyen Kürtleri, özür dilemeyen Kürtlere örnek göstermektedir. Özür dileyen Kürtler, BDP üyesi Ahmet Türk ve Osman Baydemir’dir. Şunu belirtmek gerekir ki Türkiye’de sol, seküler ya da liberal dünya görüşüne sahip olup 1915 Ermeni olayları konusunda Ermeni tezlerini savunan Türk, Çerkes, Kürt orijinli siyasetçiler vardır. Ancak Kürtler dahil toplumun ciddi bir kesiminin Ermenilerin 1915 olaylarına dair tezlerini kabul ettiğine dair elde herhangi bir veri yoktur. Dolayısıyla Sarafian’ın Osman Baydemir ve

¹⁸⁰ Esat Uras, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1985), 47-53.

Ahmet Türk üzerinden Kürtler hakkında bir kanaate varması ve bunu diğer Kürtlere örnek göstermesi sosyolojik anlamda sağlam verilere dayanmamaktadır.

Karin Karakaşlı'nın 07.08.2014 tarihinde Agos gazetesinde yayımlanmış olduğu HDP Eş Genel Başkanı Selahattin Demirtaş'la gerçekleştirdiği söyleşi, Türkiye'de resmî tarih anlatısının sorgulanması ve özellikle 1915 Ermeni olaylarına yönelik alternatif yaklaşımlar açısından dikkate değerdir.¹⁸¹ Kürt kimliğiyle ön plana çıkan ve Kürt halkı adına siyaset yapma iddiasında olan Demirtaş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun "kanlı bir tarih üzerine inşa edildiğini" belirterek, bu devletin "bütün halkların feda edilmesi üzerine kurulduğunu" iddia etmektedir. Bu çerçevede yalnızca Ermenilerin değil, geçmişte zulme uğramış tüm kimliklerin "bu toprakların asli unsurları" olarak tanınması gerektiğini vurgular.

Halkların Demokrasi Partisi Eş Genel Başkanı olarak cumhurbaşkanlığı seçiminde partisinin adayı olan Demirtaş'ın "soykırım" kavramını açıkça kullanması, özellikle Türk siyaset sahnesinde nadir görülen bir tutumdur.¹⁸² HDP Eş Genel Başkanı Demirtaş, 1915'te Ermeni halkına yapılan "soykırım" olarak tanımlayarak bu görüşünü hem kişisel hem siyasal kimliğiyle sahiplenmektedir. Ayrıca, bu tanımlamanın yalnızca bir etik tutum değil, devletin resmî olarak da yüzleşmesi gereken bir sorumluluk olduğunu ifade etmektedir.

Kürtlerin bu tarihsel bağlamdaki rolüne ilişkin olarak ise Demirtaş, Kürt siyasal hareketinin doğrudan bir egemenlik pozisyonunda bulunmadığını vurgulamaktadır. Ona göre Kürt siyasi hareketi, ne bugün ne de 1915'te egemen iktidar gücü değildir. Dolayısıyla, Kürt aşiretlerinin işlediği fiillerin kolektif bir Kürt iradesiyle değil, yerel ve bireysel aktörler eliyle gerçekleştiğini ima etmektedir. Bununla birlikte, bu durumun yüzleşmeyi dışlamadığına işaret etmektedir. Demirtaş, o dönemki Kürt aşiretlerinin 1915 Ermeni olaylarındaki paylarını, suçlarını, günahlarını ifade ederek hesaplaşma ve yüzleşmenin yaşanması gerektiğini söylemektedir. Demirtaş,

¹⁸¹ Karin Karakaşlı, "Devleti Bu Şekliyle Kabul Ederek Cumhurbaşkanı Adayı Olamazdım", Agos, 07.08.2014.

¹⁸² HDP 2017-2023 arasında her sene 24 Nisan'da ilan ettiği bildirilerle soykırım iddialarını kabul ettiğini açıkça beyan etmiştir. <https://www.hdp.org.tr/tr/ermen-soykirimi-utanciyla-yuzlesin/15358/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

yüzleşmenin bir halkı suçlamak değil, kolektif hafızayı adalet temelinde onarmak yönünde olması gerektiğini iddia etmektedir.

Selahattin Demirtaş, 1915 olaylarında Kürt aşiretlerni özür dilemesi gereken failer olarak göstermektedir. Bununla beraber Demirtaş da diğer HDP’li siyasetçiler gibi Ermeni komitalarının Kürtlere yönelik terör ve tedhiş eylemlerini tamamıyla görmezden gelmektedir. Ermenilerin Ruslarla iş birliği yaparak Kürtler dahil Doğu Anadolu’daki Müslümanları katletmelerini, hiçbir şekilde dikkate almamaktadır. Demirtaş ve diğer HDP’li siyasetçiler 1915 olayları konusunda Ermenilerin yaptıklarını görmezden geldiği gibi 90’lı yıllarda Karabağ bölgesinde Laçın ve Kelbecer şehirlerinde Kürtlerin maruz kaldığı kötülükleri de görmezden gelmektedir. Oysa Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Kürsüsü öğretim üyesi Mehrdad R. Izady bunu Ermenilerin Kürtlere uyguladığı bir soykırım olarak adlandırmaktadır.¹⁸³ Izady, Karabağ Kürtlerinin yaşadıkları konusunda sessizliğe bürünen Kürt siyasetçi ve örgütlerin Batıdaki Ermeni lobilerinden çekindiği ve onların desteğini kaybetmek istemediği için tepki göstermediklerini iddia etmektedir. Demirtaş da Karakaşlı ile yaptığı söyleşide Ermeni lobilerinin varlığını ve etkisini kabul ediyor ancak bunu doğrudan söylemek yerine KCK yöneticilerinden Bese Hozat’ın Rum, Yahudi ve Ermeni lobileri çıkışı üzerinden söyleyebilmektedir.

4.6. Ferda Balancar

Ferda Balancar’ın¹⁸⁴ *Agos* gazetesinde yayımlanan ve farklı isimlerle gerçekleştirdiği röportaj ve söyleşiler, 1915 Ermeni olaylarının toplumsal hafızadaki izlerini olduğu kadar, bu olaylarda Kürtlerin oynadığı role dair farklı perspektifleri de gözler önüne sermektedir. Balancar, hem bireysel tanıklıkları hem de araştırmacıların yorumlarını merkeze alarak, Kürt topluluklarının dönemin koşullarındaki konumlarını, 1915 Ermeni olaylarındaki rollerini ve sonrasındaki beyanlarını irdelemektedir. Bu

¹⁸³https://www.insamer.com/tr/ermeniler-ve-kurtler-gercekten-kardes-mi-_3384.html [Erişim tarihi: 10.03.2024].

¹⁸⁴ Ferda Balancar, 1967 İstanbul doğumludur. 2014 yılından beri yazdığı *Agos* gazetesinde yazı işleri müdürlüğü de yapmıştır. Kitap eki Kirk’in editörlüğü yanı sıra güncel politika, dini akımlar, tarihle ilgili güncel tartışmalar ve yeni çıkan kitaplar hakkında haberler yapmıştır. (<https://www.agos.com.tr/tr/yazar/28/ferda-balancar> [Erişim tarihi: 10.03.2024])

söyleşiler, tarihsel olaylara dair tekil bir anlatının ötesine geçerek Kürtlerin hem faillik hem de tanıklık düzeyindeki deneyimlerine ışık tutmaktadır. Söz konusu söyleşilerde dile getirilen değerlendirmelere yakından bakmak, bu çok katmanlı anlatıları daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır.

Agos gazetesinde Ferda Balancar tarafından gerçekleştirilen ve Yaşar Güven ile Fuat Uğur'un görüşlerini içeren 25 Mart 2011 tarihli söyleşi, 1915 Ermeni olaylarında Çerkeslerin rolü üzerine odaklansa da bu bağlamda Kürtlerin konumu hakkında da önemli çıkarımlar içermektedir. *"1915'i Çerkesler Yaptı Demek, Yüzleşme Değil İnkârdır"*¹⁸⁵ başlığıyla yayımlanan söyleşide dile getirilen görüşler hem bireysel hem de toplumsal sorumluluk bağlamında etnik grupların konumunu tartışmaya açmakta ve yüzleşme kavramının sınırlarını sorgulamaktadır.

Yaşar Güven, 1915'te bu ülkede İttihat ve Terakki iktidarda olduğunu ve iktidardaki güç planladığı katliamları ordusu üstünden gerçekleştirdiğini söylemektedir. Geçmişte yapılanın Cumhuriyet Türkiye'sinde Kürt sorunu çerçevesinde yaşanan çatışmalarla benzerlik taşıdığını belirtmektedir. 1915 olaylarını devletin merkezî politikasıyla ilişkilendirerek etnik grupların bireysel ya da yerel katılımlarını bu bağlam içinde değerlendirme gerekliliğine işaret etmektedir. Güven'e göre, Kürtler ve Çerkesler gibi grupların ordu içindeki temsilcileri bu süreçte yer almış olsa da, bu durumun bütün bir etnik gruba kolektif bir suç atfetmeye gerekçe olamayacağı açıktır. Nitekim Yaşar Güven, 1915 olaylarında subay olarak görev alan Çerkeslerin yanı sıra bu katliamlara karşı çıkan Çerkeslerin olduğunu vurgulamaktadır. Benzer bir durumun Kürtler için de geçerli olduğunu ima etmektedir. Bu yaklaşım, bireysel eylem ve direniş biçimlerinin homojenleştirici tarih anlatılarına karşı nasıl işlevsel kılınabileceğini göstermektedir.

Fuat Uğur'un şu ifadesi ise muhasebe ve inkâr arasındaki ayrımı açık biçimde ortaya koymaktadır: "1915'in sorumluluğunu değerlendireceksek... o zaman Çerkes subaylardan yola çıkıp 'Bu işi Çerkesler yaptı.' demek dürüst bir yüzleşme olmaz... yaşananları inkâr etmek anlamına geliyor." Bu bakış açısı, Kürtler için de geçerlidir; zira onları tümüyle suçlayıcı bir yaklaşımla konumlandırmak, aslında devlet merkezli sorumluluğu görünmez kılmak anlamına gelir.

¹⁸⁵ Ferda Balancar, "1915'i Çerkesler Yaptı Demek, Yüzleşme Değil İnkârdır", Agos, 21.03.2011.

Söyleşideki en dikkat çekici ifadelerden biri de şu cümlede ortaya çıkar: “Şimdi bu durumu bugün gündeme getirenler aslında şunu demek istiyor: ‘Ermenileri Kürtler ve Çerkesler katletti. Beyaz Türkler masum.’ Bu dürüst bir yaklaşım değil.” Yaşar Güven’e göre bu ifade, Kürtlerin ve Çerkeslerin hedef haline getirilmesiyle, asıl sorumluların, yani İttihat ve Terakki’nin politikalarının gölgede bırakıldığını ileri sürmektedir.

Balancar’ın Fuat Uğur ve Yaşar Güven ile yaptığı bu söyleşide, 1915 Ermeni olayları konusunda Çerkeslerin de Kürtler gibi fail olduğu ancak karar alıcıların İttihat Terakki Hükûmeti olduğu vurgulanmaktadır. Bu söyleşide Fuat Uğur ve Yaşar Güven tüm Çerkeslerin temsilcisi olamamakla beraber onlar adına hüküm vermektedir. Osmanlı ordusundaki Çerkeslerin Ermenileri öldürdüğünü iddia eden Uğur ve Güven, Çarlık Rusya’nın Çerkes topraklarını ele geçirirken kullandığı Ermeni subayları hiçbir şekilde dikkate almamaktadır.

Çarlık Rusya, Çerkes topraklarını işgal ettiğinde Çerkesler büyük katliamlara maruz bırakılmıştır.¹⁸⁶ Ayrıca sayıları yüzbinleri bulan Çerkesler yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, Hristiyan Çarlık Rusya’sının zulmünden kaçarak kendisine sığınan Çerkeslerin iskânını tanzim etmek için 1860 yılında İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirûn Komisyonu’nu kurmuştur.¹⁸⁷ Bu komisyon beşeri ve coğrafi şartlara göre Çerkesleri, Osmanlı topraklarına dağıtmıştır. Bu dağıtım sırasında Ermenilerle komşu olunan bölgelerde Çerkesler, Ruslar tarafından uğradıkları katliamlarda pek çok Ermeni asker ve generalin Rusların saflarında yer alması¹⁸⁸ sebebiyle Anadolu’da komşu oldukları Ermenilere de düşmanlık beslemiştir. Fuat Uğur ve Yaşar Güven, Ruslarla iş birliği içinde olan Ermenilerin yaptıklarını hiç

¹⁸⁶ Semen Esadze, *Çerkesya’nın Ruslar Tarafından İşgali*, (Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999), s. 80.

¹⁸⁷ Mehmet Demirtaş, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, 2009, s.215-238.

¹⁸⁸ Alkhazian Akop Kaikhosrovich, “Çarlık Rusyasında Ermeni Generaller”, *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 178.

nazara almadan Kürtleri ve Çerkesleri 1915 olaylarının failleri arasında göstermekte ve Ermenilerden özür dilenmesi gerektiğini iddia etmektedir.

“Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi” kitabının da yazarı olan Alişan Akpınar’ın 08.02.2013 *Agos* gazetesinde Ferda Balancar’a verdiği röportaj da Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerine dair güncel tartışmalara farklı açılardan yaklaşmaktadır.¹⁸⁹ Akpınar’ın yaklaşımı, Kürtlerin edilgen bir şekilde “kullanılmış” aktörler olduğu tezini sorgulamakta; bunun yerine belli Kürt gruplarının Osmanlı Devleti ile rasyonel ve karşılıklı çıkarlara dayalı bir ittifak kurduklarını öne çıkarmaktadır.

Akpınar, “bir kullanılmadan çok bir iş birliği görüyorum” diyerek özellikle Hamidiye Alaylarına bağlı Kürt aşiretlerinin Osmanlıyla birlikte hareket etmesini bir irade beyanı olarak yorumlamaktadır. Akpınar’a göre Hamidiye Alaylarına bağlı aşiretler kullanılmamış, aksine devletle ortak çıkarları bağlamında bir ittifak gerçekleştirmiştir. Akpınar, tarihsel sorumluluğu sadece devlete yüklemeyip Kürt aktörleri de tarihsel bağlam içinde sorumluluk sahibi kılan bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Akpınar ayrıca, Kürtlerin homojen bir yapı olmadığını vurgulayarak tekil bir Kürt tutumundan söz edilemeyeceğinin altını çizer. Şöyle der: “Kürtler derken hangi Kürtlerden bahsediyorsunuz?... Dersim bölgesinde yaşayan Alevi Kürtleri mi... yoksa Kürdistan’ın orta ve güney bölgelerinde yaşayan Sünni Kürt aşiretlerini mi?” Bu sorular, tarihsel analizin yerel ve sınıfsal farklılıkları hesaba katarak yapılması gerektiğini gösterir.

Öte yandan Akpınar, Kürt kamuoyunun Ermenilere yönelik geçmişteki şiddet olaylarına dair inkârcı bir pozisyonda olmadığını, ancak bu meseleye dair derinlikli bir tartışmanın da eksik olduğunu belirtir. Akpınar’a göre Kürt aydınları, bu konuda ciddi bir araştırma, inceleme ve canlı bir tartışma sürecine ihtiyaç duymaktadır. Bu yaklaşıma göre gerçek anlamda yüzleşme ancak düşünsel çaba ve tarihsel sorumluluk bilinciyle mümkün olabilecektir.

¹⁸⁹ Ferda Balancar, “Osmanlı ile Bazı Kürt Aşiretlerinin İttifakı 1923’e Kadar Sürdü”, *Agos*, 08.02.2013.

Alişan Akpınar'ın ilgili röportajdaki değerlendirmesi, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne dair kolaycı açıklamalara karşı tarihsel karmaşıklığı vurgulayan, aktörlerin çeşitliliğini ve iradesini öne çıkaran bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, ne tüm Kürtleri suçlayan ne de tamamen aklayan bir pozisyona yaslanmaktadır.

Akpınar 2000'li yılların başından itibaren ortaya çıkan "1915 olaylarında katliamları Kürtler yaptı." söylemine karşı Ahmet Türk gibi BDP'li siyasetçilerin soykırım iddialarını tanımaya ve özür dilemeye yönelik bir tutum geliştirdiklerini iddia etmektedir.

Kendisi de Kürt olan Alişan Akpınar, Balancar ile yaptığı söyleşide 1915 olaylarını ele alırken Ermeni komitalarının sivil ve silahsız Kürtlere ve Ermeni komitalarla beraber hareket etmeyen Ermenilere karşı giriştikleri terör ve tedhiş eylemlerini hiçbir surette nazara vermemektedir. Bunun dışında Akpınar, Ermenilerin Ruslarla iş birliğinden de hiçbir şekilde bahsetmemektedir. Akpınar'ın gözden kaçırdığı bir diğer husus da Şeyh Ubeydullah'ın Sünni Şafii bir kanaat önderi olarak Şii İran'ın içlerine yönelik silahlı hareketini Osmanlıya yönelik ayrılıkçı bir eylem olarak göstermesidir. Şeyh Ubeydullah Şii İran'a karşı Sünni Osmanlıya sadakat içerisinde olduğu gibi kurulması muhtemel bağımsız bir Hristiyan Ermeni devletine de "kadınları silahlandırmak pahasına" Osmanlıyla beraber hareket edeceğini ve buna asla izin vermeyeceğini bizzat ifade etmiştir.¹⁹⁰

KCK Eş Başkanı Bese Hozat'ın "Milliyetçi Ermeni ve Rum lobileri"nin Türkiye'nin demokratikleşmesini istemediğini ve bu anlamda Türkiye'deki Kürt sorununun çözülmemesinde çıkar birliği içinde olduklarına dair iddiaları üzerine *Agos* gazetesi yazarları buna ciddi tepki vermiştir.¹⁹¹ Ferda Balancar da bu anlamda başlayan tartışmalar ve gösterilen tepkiler bağlamında Ermeni soykırımı iddialarının en hararetli savunucularından biri olduğu konusunda hemen hemen herkesin hemfikir olduğu Taner Akçam ile bir röportaj yapmıştır.¹⁹² Taner Akçam, Balancar vesilesiyle

¹⁹⁰ Sabri Ateş, (2013b). "Millet ve Halife Yolunda: Şeyh Ubeydullah İsyanı II" *Kürt Tarihi Dergisi*, S. 8, (Ağustos-Eylül 2013):10.

¹⁹¹<https://bianet.org/haber/kck-ermeni-rum-lobileri-paralel-devlettir-152698> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

¹⁹²Ferda Balancar, "Kürtlerin Özgürlüğü, Ermeniler ve Süryaniler İçin Adaletin Garantisi Değildir", *Agos*, 23.01.2014.

23 Ocak 2014 tarihinde *Agos* gazetesinde yayımlanan röportajında, Kürt siyasi hareketlerinin 1915 Ermeni olayları karşısındaki konumunu tarihsel ve güncel bağlamlarla ele alırken bu tutumların yalnızca taktiksel değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel açılardan da değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Akçam, röportaj boyunca, özellikle PKK ve onun lideri Abdullah Öcalan'ın 1915 Ermeni olaylarına yaklaşımının, Kürt hareketinin demokrasiyle olan imtihanının bir göstergesi olduğunu ifade eder.

Akçam'a göre, Öcalan'ın Ermeni meselesine yönelik açıklamaları, Kürt hareketinin köklü politik duruşundan çok, Türkiye devletiyle özellikle AKP iktidarıyla geliştirilen “stratejik yakınlaşmanın” bir ürünüdür: “Öcalan, AKP'ye ve Türk devletine, 2015 yaklaşırken ‘soykırım işleri nedeniyle başını ağrıtmayacağım, hatta senin yanındayım’ mesajı veriyor” demektedir. Bu bağlamda, Kürt siyasetinin, özellikle barış süreci çerçevesinde, geçmişle yüzleşme konusunda demokratik ilkeler yerine reel politik çıkarlarla hareket ettiğini vurgular.

Akçam, Öcalan'ın tutumunun Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli'ye bağlı politikalarıyla benzerlik taşıdığını ve soykırım meselesinin PKK için “alt ve önemsiz bir parça” olduğunu belirtir. Bu yaklaşım, Kürt siyasi hareketinde samimi bir yüzleşmeden ziyade, araçsallaştırılmış bir soykırım söyleminin var olduğunu iddia etmektedir. Röportajda dikkat çeken bir başka nokta da Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin inkâr edilmesi meselesidir. Akçam, “Kürtlerin iradesi yoktu” veya “kullanıldık” argümanlarının tarihsel olarak geçersiz olduğunu vurgular ve bu tezlerin Kürt milliyetçiliği tarafından sorumluluktan kaçmak için üretildiğini söylemektedir.

Akçam, tarihsel belgeler ışığında, 1894-96'dan 1915'e kadar Kürtlerin birçok bölgede Ermenilere yönelik şiddetin öznesi olduğunu iddia etmektedir. Hatta Berlin Antlaşması'ndan itibaren, Ermeni meselesinin Kürtlerle Ermeniler arasındaki bir sorun olarak tanımlandığını ve büyük devletlerin Osmanlı'dan Ermenileri Kürt saldırılarına karşı koruma yükümlülüğü talep ettiğini ifade eder. Dolayısıyla, Akçam'a göre, Kürtler hem Abdülhamid döneminde hem de İttihat ve Terakki sürecinde “edilgen” değil, “etken” bir unsurdur.

Akçam, verdiği röportajda, PKK'nın “demokratikleşme” iddiasına da mesafeli yaklaşmaktadır. Ona göre PKK, yapısal olarak “Kürt Kemalizmini” temsil eden bir

harekettir: “PKK, elbette Kürt İttihat ve Terakki Partisidir.” Bu tespit, Akçam tarafından hareketin lider kültürüne dayalı yapısı ve eleştiriye kapalı siyasi kültürüne yapılan göndermelerle temellendirilir.

Akçam’ın üzerinde durduğu bir diğer nokta, Süryanilerle ilgili meseledir. Ona göre, Kürtlerin tarihsel yüzleşme sınavı Ermenilerden ziyade Süryanilerle olacak, çünkü 1915’teki Süryani soykırımı büyük ölçüde “Kürt yapımıdır” ve bugün bile Mardin bölgesinde Süryani arazileri BDP’liler dahil olmak üzere Kürt aktörler tarafından işgal edilmektedir.

Taner Akçam 1915 Ermeni olaylarını tartışmasız bir şekilde “soykırım” olarak değerlendirmektedir. BDP/HDP de siyasi gelenek olarak “soykırım” iddialarını kabul etmektedir ancak KCK yöneticilerinden Bese Hozat’ın “Ermeni lobileri” çıkışı Taner Akçam ve “soykırım” iddialarını benimseyen diğer kesimlerce sert eleştirilerle karşılık bulmuştur. Öyle görülüyor ki “Ermeni lobileri” ifadesi, Taner Akçam gibilerine BDP/HDP kesimini dahi geçmişte Abdülhamid ile beraber hareket eden Kürtlerle aynı karakterde olma izlenimi vermektedir.

Ferda Balancar, Sebastian James’in “Beklenen Uyanış” adlı kitabına ilişkin *Agos* gazetesinde 31.07.2014 tarihinde yayımlanan söyleşisi, Türkiye’nin tarihsel hafızasına yönelik eleştirel bir yüzleşme çağrısını içerdiği kadar Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumuna dair dikkat çekici tespitlerde de bulunmaktadır.¹⁹³ Aynı zamanda misyoner olan ve Kürtçeyi de öğrenen James’in yaklaşımı, yalnızca geçmişte yaşanan şiddet eylemlerinin altını çizmekle kalmaz; aynı zamanda bugünkü Kürt toplumunun bu tarihsel mirasla kurduğu ilişkiye dair gözlemler sunar.

James’in ifadesine göre, özellikle Türkiye’nin doğusunda yaşayan Kürtler, “yaşananlarla yüzleşmek ve itiraf etmek konusunda Türkiye’nin batısında yaşayanlardan daha iyi durumdadır”. Bu tespit, tarihsel sorumluluğun inkârı ya da mutlak bir suç yüklemesi yerine, Kürt toplumunda geçmişle yüzleşmeye yönelik bir eğilimin altını çizer. James’e göre bu tutumun nedeni, “o bölgelerde Hristiyan nüfusun çok daha fazla olması ve Hristiyanılaşma süreci sonrasında bölge halkının hiç de iyi günler yaşamamış olmasıdır.” Bu bağlamda yazar, Kürtlerin tarihsel

¹⁹³ Ferda Balancar, “Türkiye Ermeni Soykırımı ile Yüzleşmeden Huzura Kavuşamaz”, *Agos*, 31.07.2014.

şiddetin hem faili hem de dolaylı mağduru olabileceği yönünde dolaylı bir imada bulunmaktadır. Bununla birlikte, James'in yaklaşımında Kürtlere yönelik kolektif bir suç isnadı söz konusu değildir. Aksine, Kürt Hristiyanların da geçmişle yüzleşmesi gerektiğini belirten yazar, bu sürecin "Türklerin ve Kürtlerin çoğunlukta olduğu kiliseler" aracılığıyla yürütülmesini önerir. James, "Kiliseler bu yüzleşmeyi yapmazsa, Ermeni, Rum, Süryani kardeşlerinden af dilemezse toplumun genelinden ne bekleyebiliriz ki?" diyerek sorumluluğu Hristiyan dini cemaatlerin kolektif bilincine yükler.

Sebastian James, Osmanlı Anadolu'sunda yaşayan Hristiyanlar ve 1915 Ermeni olayları hakkında tespit ve temennilerde bulunurken Rusya başta olmak üzere Hristiyan devletlerin Ermenileri nasıl kullandığı hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra James, Birinci Dünya Savaşı öncesinde kendisi gibi misyoner olanların hem Ermeni cemaatine karşı hem de Osmanlı Müslümanlarına karşı nasıl bir yıkıcı etkiye sahip olduğu üzerinde hiç durmamaktadır.¹⁹⁴

Ferda Balancar, 15.04.2016 tarihinde Agos'ta, IMC TV'deki programlarıyla tanınan Namık Kemal Dinç ile İletişim Yayınları'ndan çıkan "Onlar Gittiler, Biz Barışı Yitirdik: Ermeni Soykırımı ve Kürtler" kitabı hakkında yaptığı söyleşiyi yayımlamıştır.¹⁹⁵ Namık Kemal Dinç'in "Onlar Gittiler, Biz Barışı Yitirdik: Ermeni Soykırımı ve Kürtler" isimli bu eseri, 1915 Ermeni olaylarının Kürt kamuoyundaki yankılarını ve bu trajedide Kürtlerin rolüne dair üç kuşaktan aktörlerin perspektiflerini kapsamlı bir biçimde ele alır. Ferda Balancar'a göre Dinç ile yapılan söyleşi, bu çalışmanın temel tartışmalarını ortaya koymakta ve Kürt toplumu içerisinde 1915'e dair giderek olgunlaşan bir yüzleşme eğilimini gözler önüne sermektedir. Namık Kemal Dinç'in kitabında Tarık Ziya Ekinci, Naci Kutlay, Ahmet Türk, Osman Baydemir, Altan Tan, Mehmet Bayrak, Şeyhmus Diken, Eren Keskin, Gülten Kaya, Seda Altuğ gibi isimlerle yapılan söyleşilerle 1915 Ermeni Tehciri ve Kürtler arasındaki ilişki ele alınmıştır.

¹⁹⁴ Tuncer Günay, *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan Provokatör Kolları*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2002), s.188.

¹⁹⁵ Ferda Balancar, "Ermeniler Gitti, Biz Barışı Yitirdik", Agos, 15.04.2016.

Namık Kemal Dinç'in kitabında yer alan söyleşiler, kuşaklar arasında 1915 Ermeni olaylarına dair temel bir görüş birliği olduğunu ortaya koyar. En yaşlı kuşaktan Tarık Ziya Ekinci'ye göre Kürtler, İttihat ve Terakki'nin havasına kapılarak ve fanatik Müslümanlığın etkisinde kalarak Ermenilere yönelik cinayetler işlemiştir; Kürtler bunu kabul etmeli ve Ermenilerden özür dilemelidir. Namık Kemal Dinç'e göre bu yaklaşım bireysel düzeyde tarihsel bir sorumluluk duygusunu yansıtmaktadır. Benzer şekilde Ahmet Türk'e göre de Kürtler, devletin yürüttüğü politikaya alet olmuştur ve Ermenilere karşı Kürtlerin bir özür borcu bulunmaktadır. Balancar'a göre bu söylemler, Kürt yurtseverliği ile soykırımı tanımanın nasıl iç içe geçtiğini de göstermektedir. Dinç'e göre, 1915'te yaşananları soykırım olarak tanımak, güncel Kürt hareketi tarafından şekillenen Kürt yurtseverliğinin önemli bir parçasıdır. Bu durum, Kürt hareketinin enternasyonalist çizgisine paralel olarak, farklı halklarla barışçıl bir gelecek kurma idealiyle de örtüşmektedir. Dolayısıyla soykırımı tanımak, sadece geçmişle yüzleşme değil, aynı zamanda geleceğe dair bir toplumsal vizyonun da parçasıdır. Kürtlerin 1915'teki pozisyonuna dair sorumluluk tartışmalarında da bir gelişime dikkat çeker. Önceleri "Kürtlerin iradesi yoktu" savı öne çıkarken Dinç ve söyleşilere katılan isimler bunun yetersiz bir açıklama olduğunu vurgulamaktadır. Dinç'in şu sözleri bu dönüşümü çarpıcı biçimde ortaya koyar: "Kürtler 1915'te elbette bir nesne değildi... Her şeye rağmen Kürtler o coğrafyanın hâkim gücüydü." Bu tespit, Kürtlerin edilgen değil, belirli ölçüde etkin ve sorumlu aktörler olarak tarih sahnesinde yer aldıklarını kabul etme anlamına gelmektedir.

Öte yandan, bu yüzleşmenin Kürt toplumunun geçirdiği tarihsel acılarla da bağlantılı olduğu belirtilmektedir. Şeyhmus Diken'e göre, "Kürtler böyle bir mağduriyeti benzer bir mantıkla yaşadıkları için Ermenilerle kendilerini özdeşleştirerek yaşananları değerlendirdiler." Diken'e göre bu özdeşleşme, Kürtlerin soykırım gerçeğine dair daha duyarlı bir yaklaşım geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

Namık Kemal Dinç'in kitabında söyleşi yaptığı kişilerin ortak özelliği 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelendirmesidir. Kitapta söyleşi yapılan isimler arasında Altan Tan dışındakilerin tamamı sol seküler dünya görüşünü benimsemiş kişilerdir. Altan Tan 1915 olaylarını "zulüm" kavramıyla açıklamakta ve bir Müslümanın zulme taraftar olamayacağını dolayısıyla kendisinin de bu olayları "soykırım" olarak değerlendirdiğini ifade etmektedir. Tan dışındaki isimler ise Kürtleri, Osmanlı Devleti'nin emellerine alet olmakla itham etmektedir. Şunu da

ifade etmek gerekir ki Balancar ile yapılan bu söyleşide ne Namık Kemal Dinç ne de Dinç'in kitabında ismi geçenler Ermeni komitalarının Kürtlere ve ayrılıkçı olmayan Ermenilere yönelik yaptıkları terör ve tedhiş eylemlerinden kesinlikle bahsetmemektedir. Dinç'in kitabında ismi geçenlerin tamamı Kürt olmakla beraber hiçbir Ruslar ve Ermeniler tarafından Kürtlere yapılan katliamlara¹⁹⁶ değinmemektedir. Dolayısıyla Balancar'ın Dinç ile yaptığı söyleşide genel itibarıyla sübjektif bir yaklaşım söz konusudur.

Müslüm Üzülmaz'in "*Ergani Tarihinin Saklı Sayfası Ermeniler*"¹⁹⁷ adlı çalışmasına dayanan ve Ferda Balancar'ın 13.05.2016 tarihinde *Agos* gazetesindeki röportajında aktarılan anlatılar, 1915 Ermeni olaylarına dair bireysel hafızaların Kürt coğrafyasındaki yansımalarına ışık tutmaktadır. "*Ergani Tarihinin Saklı Sayfası*" başlığıyla yayımlanan röportajda Üzülmaz, yerel toplumsal hafızanın günümüzde hâlâ tedirginlik, çekingenlik ve sessizlik içinde şekillendiğini, bir yandan da geçmişle yüzleşme yönünde zayıf da olsa umut veren eğilimleri ortaya konduğunu iddia etmektedir. Üzülmaz'ın iddialarında biri de Ermeni meselesinin Diyarbakır'a bağlı Ergani'de hâlâ bir tür "tedirginlik alanı" olarak kalmaya devam ettiğidir. "Ermeni meselesi konuşulurken yabancı insanların ya da güven duyulmayan insanların olduğu ortamlarda bu konuşmalar sonlandırılır." ifadesi, Üzülmaz'e göre bu konuda toplumsal bellekte süren korku ve bastırılmışlığın bir göstergesidir. Buna karşın, Üzülmaz yine de "az da olsa artık Ermeni meselesi konuşuluyor" diyerek, sessizliğin bütünüyle mutlak olmadığını ve kırılmaya başladığını vurgular.

Üzülmaz, Ergani Kürtlerinin geçmişten bugüne sahip olduğu ilerici gelenekler, okuma yazma oranı ve komünist devrimci hareketlerle kurduğu ilişkiler üzerinden "Ergani'nin Ermeni Soykırımı ile yüzleşmeye Türkiye'nin diğer il ve ilçelerinin bazılarında nazaran daha açık olduğunu" iddia eder. Bu değerlendirme, Kürt toplumunun homojen olmayan yapısına işaret etmekle birlikte, belli bölgelerde tarihî olayları değerlendirme konusuna dair görece bir açıklığın varlığına işaret eder.

¹⁹⁶ Güzin Çaykırın, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, (Ankara: Hece Yayınları, 2021), s. 88.

¹⁹⁷ Ferda Balancar, "Ergani'nin Saklı Sayfası", *Agos*, 13.05.2016.

Müslüm Üzülmöz, Kürtlerin 1915 Ermeni olayları sürecine dolaylı ya da doğrudan katılımını açıkça dile getirir. Aile büyüklerinden aktardığına göre 1915'te Ermeniler “Devegeçidi'ne götürölüp kurşuna dizilir”, “çoğu hançer, kılıç ya da süngüyle öldürölür”, “kadınlar ve çocuklara el konur.” Üzülmöz'e göre bu anlatı, Ermeni tehcir ve katliamlarında yerel halkın da etkin roller üstlendiğine dair yerel bellekteki tanıklıkların bir yansımasıdır.

Ermeni mülklerine el konulması meselesi üzerinden Üzülmöz, yüzleşme konusundaki dirençle maddi çıkarlar arasındaki bağlantı olduğunu da iddia etmektedir. Görüştüğü bir kişinin dedesinin Ermeni mülklerine el koyduğunu anlatmasına rağmen, isminin yazılmasını istememesi Üzülmöz'e göre bu konudaki utancı ya da toplumsal mahcubiyeti yansıtmaktadır. Üzülmöz, bu anlatıyı “kendi kuralımın dışına çıkarak” anonim şekilde kitaba aldığını belirtir. Üzülmöz'e göre bu durum, suskunluğun yalnızca korkudan değil, zaman zaman suç ortaklığı bilincinden de beslendiğini göstermektedir.

Müslüm Üzülmöz'in söyleşideki iddialarına göre bilhassa üç kesim 1915 olayları konusunda konuşmak istemiyor. Bu üç kesim devletle ilişki içerisinde olanlar, dinsel bağnazlığın içinde olanlar ve Ermeni mülklerine sahip olanların yakın akrabalarıdır.

Müslüm Üzülmöz'in Balancar ile yaptığı söyleşideki değerlendirmesinin dikkat çekici bir başka yönü de yüzleşme çağrısıdır: “Sağlıklı bireyler olmamız için, toplumsal demokratikleşme için... yalan tarihin esaretinden kurtulmalıyız... Geçmişimizle yüzleşerek, 1915'te işlenen soykırım suçundan kurtulmalıyız.” Bu ifadeler, yazarın sadece tespit yapan değil, aynı zamanda yüzleşme çağrısında bulunan bir vaziyette yer aldığını gösterir. Ferda Balancar'a göre Üzülmöz'in anlatımı, bireysel tanıklıkların ve yerel tarihin, resmi tarihle çelişen hakikatleri gün yüzüne çıkarabileceğini gösteren önemli bir örnektir.

Balancar'ın Müslüm Üzülmöz ile yaptığı söyleşisinde Ergani özelinde 1915 olaylarında Ermeniler mağdur, Kürtler ise faildir. Üzülmöz, sol seküler dünya görüşünü benimseyen Kürtlerin 1915 olaylarını soykırım olarak değerlendirdiğini ifade etmektedir. Üzülmöz'e göre bu yönüyle Kürtler, Türkiye'deki diğer toplumsal kesimlerden çok daha ileri seviyededir. Agos gazetesinin 1915 olaylarına bakışını destekleyen tarzda tezler ileri süren Üzülmöz, Kürtlerin diğer Müslüman unsurlarla beraber nüfus bakımından çoğunlukta olduğu Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır gibi

şehirlerde, Ermenilerin Hristiyan devletlerin de desteğiyle devlet kurma emellerini ve Ermeni komitalarının Müslümanlara yönelik terör ve tedhiş eylemlerini hiçbir şekilde nazara vermemektedir. Oysa sadece Diyarbakır özelinde örnek vermek gerekirse vilayet merkezinde 1 Kasım 1895 Cuma günü, Müslümanlar Cuma namazındayken o zamana kadar hiç olmadığı şekilde çanların çalınmasıyla harekete geçen Ermeniler, Diyarbakır’da Şeyh Matar, Ulu Cami, Behram Paşa, Arap Şeyh, Fatih Paşa, Sin, Sultan Sasaa ve Ali Paşa camilerine silahlı saldırıda bulunmuştur. Bu saldırılar sırasında pek çok Müslüman hem camilerde hem de cami avlularında can vermiştir.¹⁹⁸

Ferda Balancar, 10.05.2020 tarihinde ise Kürtler ve Ermeniler üzerine önemli çalışmalar ortaya koyan Fırat Aydınkaya ile yaptığı röportajını “*Kürtler Arasındaki Sessizlik Suikasti Önemli Ölçüde Kırıldı*” başlığıyla yayımlamıştır.¹⁹⁹ Söz konusu röportaj, Almanya merkezli yayın yapan nupel.net sitesindeki yazı üzerinedir.²⁰⁰

Fırat Aydınkaya’nın nupel.net sitesinde yayımlanan “8 Soruda Kürtler ve Ermeni Soykırımı” başlıklı yazısı ve Ferda Balancar’a verdiği röportaj, Balancar’a göre Kürt kamuoyunda uzun süredir devam eden sessizliği kırmaya yönelik cesur bir müdahale niteliği taşımaktadır. Aydınkaya, Marx’ın "sessizlik suikasti" metaforunu ödünç alarak, bu yazının 1915’e dair Kürtler arasındaki suskunluğu önemli ölçüde sarstığını belirtir. Bu tespit, 1915 Ermeni olaylarının yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda toplumsal hafızadaki yansımalarını da gündeme taşır.

Aydınkaya’nın temel argümanı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarında karar mekanizmasında yer almamakla birlikte, icrasında önemli ölçüde “iştirak” ettikleridir. Aydınkaya, iştirak kavramını teknik bir terim olarak kullanır; ona göre bu “iştirak” devlet katında alınmış bir karara, sonradan dahil olunma hâlini ifade eder.

¹⁹⁸ Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: Anda Dağıtım, 1976), s. 234-235.

¹⁹⁹ Ferda Balancar, “Kürtler Arasındaki Sessizlik Suikasti Önemli Ölçüde Kırıldı”, Agos, 10.05.2020.

²⁰⁰ Bu siteye Türkiye’de erişim engeli getirilmiştir. <https://bianet.org/etiket/nupel-net-80673> (İlgili yazı için: <https://www.norzarionk.org/firat-aydinkaya-8-soruda-kurtler-ve-ermeni-soykirimi/>) [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Bu bağlamda Kürtlerin, özellikle taşra bölgelerinde, Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihatçı bürokratlar tarafından organize edilen katliamlarda aktif rol üstlendiğini, Ermenilerin dağlara sığınma girişimlerini engellediğini ve birçok durumda infazlara doğrudan katıldığını öne sürer.

Aydinkaya, 1915 Ermeni olaylarında karar mekanizmasında Kürtlerin olmadığını iddia etmektedir. Ona göre o dönemki Kürt siyasetçileri, aydınları ya da aşiret reisleri hiçbir surette soykırım şeklindeki bir tahayyül ya da tasarıya sahip değildir. Balancar’a göre bu tespit, Kürt toplumunun merkezî devlet kararlarıyla arasındaki mesafeyi vurgularken katliamın bürokratik ve örgütlü yönünü de gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede Aydinkaya’nın “soykırım bürokrasisi” ve “distribütörlük” kavramları dikkat çekicidir.

Aydinkaya’nın üzerinde durduğu diğer önemli husus, Kürt kamuoyunun son yıllarda geçirdiği sosyolojik dönüşümdür. Ona göre Kürt toplumu, geçmişte daha çoğulcu ve demokratik değerlere açıkken günümüzde sağ-muhafazakâr bir ideolojik kuşatma altındadır. Bu dönüşüm, 1915 Ermeni olayları gibi “rahatsız edici” konularla yüzleşme kapasitesini zayıflatmakta, hatta inkârcı ve savunmacı refleksleri güçlendirmektedir. Aydinkaya’nın ifadesiyle, “Kürt sağının kötü bir Türk sağı fotokopisine” dönüşmesi, bu meselelerdeki demokratik duyarlılığı zedelemektedir. Aydinkaya’ya göre Kürtler arasında AKP’ye yakın kesimler, 1915 olayları konusunda inkarcı ve savunmacıdır. Bu kesim arasında “yine olsa yine yaparız” diyen, “ama onların hiç mi suçu yoktu” diyen, “biz kesmeseydik, onlar kesecekti” diyenlerin olduğunu söyleyen Aydinkaya, Kürtler arasında “nobran” bir kitle olduğunu iddia etmektedir.

Aydinkaya’nın dikkat çekici ifadelerinden biri de şudur: “Eğer Kürdistan’da soykırıma Kürt iştiraki olmasaydı... bugün bambaşka bir şey konuşurduk.” Bu değerlendirme, Kürtlerin pasif kalması halinde dahi Ermeni toplumunun bir bölümünün hayatta kalabileceğini iddia etmektedir. Osmanlı devletinin pek çok cephede savaştığını hatırlatan Aydinkaya; Osmanlı nüfusunun genç, dinamik ve vurucu gücünün cephede olduğunu dolayısıyla 1915 olayları sırasında Kürdistan dağlarına sığınan Ermenilerin ordu tarafından ele geçirilemeyeceğini, bunun Kürtler tarafından yapıldığını iddia etmektedir.

Son olarak, Aydınkaya, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü inkâr etmenin, kolektif yüzleşmeyi ve gelecek kuşaklar için sahici bir tarihsel bilinç inşasını engellediğini iddia etmektedir. Ona göre, suça karışan kesimlerin “Kürt” kimliğiyle yüzleşilmeden “Kürtlerin Cumhuriyetin kurucu unsurlarından biri” olduğu savunusunun da tutarlılığı sorgulanmalıdır.

Fırat Aydınkaya, “soykırım” olarak nitelendirdiği 1915 olaylarının tartışmasız failleri olarak Kürtleri görmektedir. Bu olaylara sonradan iştirak etse de Aydınkaya’ya göre Kürtler kesinlikle faildir. Bu iddiaların doğruluğunu da Taner Akçam, Vahakn Dadrian ve Raymond Kevorkian gibi isimlere dayandırmaktadır. Oysa bu isimlerin tamamı 1915 olaylarını Ermeni diasporası gözüyle değerlendirmektedir. Dolayısıyla dönemin gerçeklikleri sağlam bir şekilde değerlendirilememektedir. Örnek vermek gerekirse Ermeni din adamları dahi Hristiyanlık fanatizmiyle ayrılıkçı bir tutum içine girmişlerdir ki din adamları da Ermeni komitaları kadar bağımsız bir Ermenistan için çaba göstermişlerdir. Kendisi Kilikya Piskoposu olan Kevod Kendigyan Efendi’nin Ermeni Patriği Zaven Efendi’ye yazdığı mektup bu açıdan Fırat Aydınkaya’nın da iddialarını sorgulamasına sebep olacak kadar maksadı belli bir mektuptur. Kevod Kendigyan bu mektupta:

*Diyarbakır’da kilisenin ilerisinde Zeyd mevkiinde dört komite birleşti. Adana ve Mersin’de kurulan cemiyetimizin şubesini burada açmayı başardık. Malum dört kişi buraya geldi. Çok memnun olduk. Perşembe gecesi saat sekizde kilisede çan çalındı. Sevgili Süryani ve Ermeni milletimiz geldiler. Görüşmeler yapıldı. Cumartesi günü akşam saat 11.00’de görüşmeler tamamlandı. Müttefikimiz Fransız generalinin yeri hazırlandı. Burada bulunan iki papaz da görüşmelerde bulundu. Halep’teki kuvvetli çetelerimiz Diyarbakır’a gelince size başarılarımızı bildireceğim. Önceki Taşnaklar gibi değil, bunların sözü ve özü birdir. Bundan böyle Osmanlıların fenerleri yani ışıkları baş aşağı oldu. Bizim ışıklarımızı, başarılarımızı yakında size yazacağım. Oraların ışıklarından çok memnun olduk. Şerefimize sevinç gösterileri yapıyoruz.*²⁰¹

²⁰¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. SYS. 2543-10/35-37; bkz. Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878–1920), Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 389.

Görüldüğü gibi Ermeni diasporasının “soykırım” diye nitelendirdiği ve Aydınkaya’nın da aynı şekilde adlandırdığı 1915 olayları süreci sadece İttihat Terakki’nin organize edip Kürtlerin iştirak ettiği bir süreç değildir.

Ferda Balancar’ın 27.04.2015 tarihinde de Fırat Aydınkaya ile 1915 olayları ve Kürtlere dair bir söyleşi daha yapmıştır. “*Bir Başka Açıdan Kürtlerin Ermeni Soykırımı’ndaki Rolü*”²⁰² başlığıyla yayımlanan röportaj, doğrudan bu çalışmanın konusuyla ilgilidir.

Balancar’a göre Fırat Aydınkaya’nın son dönemde yayımladığı iki önemli makale, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne dair literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki Ferda Balancar gibi Agos yazarları, 1915 olaylarını “soykırım” olarak nitelendiren isimlerin çalışmalarını çok hızlı bir şekilde sayfalarına taşımakta ve bu çalışmaların Türkiye toplumunda bilinirliğini arttırmaya azamigayret göstermektedir. Ferda Balancar’ın Agos gazetesinde gerçekleştirdiği söyleşiyle Aydınkaya’nın bu tezlerini, daha anlaşılır bir biçimde kamuoyuna ulaştırmak istediği görülmektedir.

Aydınkaya’nın temel argümanı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına yalnızca merkezi otoritenin araçları olarak değil, aynı zamanda bazı yerel ve gündelik çıkarlar doğrultusunda “sıradan failler” olarak da katıldığı yönündedir. Bu tespit, özellikle Almanya merkezli “sıradan failler” literatürünün²⁰³ Osmanlı Ermenilerinin yaşadıklarına uyarlanması açısından önemlidir. Aydınkaya, bu bağlamda “sıradan Kürtler”in 1915 Ermeni olaylarına doğrudan veya dolaylı iştirakini analiz ederken failliği yalnızca elitler ya da aşiret reisleriyle sınırlamamakta, geniş halk kesimlerinin de sürece dâhil olduğunu savunmaktadır. Nitekim söyleşide bu mesele şöyle dile getirilir: “Sıradan insanlar, imparatorluğun periferisinde (kıyı, çevre) kendi hayatlarını kurarken, soykırımı iştirak edebildiler. Bu, bir yönüyle onların

²⁰² Ferda Balancar, “Bir Başka Açıdan Kürtlerin Ermeni Soykırımı’ndaki Rolü”, Agos, 27.04.2015.

²⁰³ Agos gazetesinde de yazarlık yapan Emre Can Dağlıoğlu tarafından yayına hazırlanan Christopher Browning’in Türkçeye, “Sıradan Adamlar” diye çevrilen kitabına atıftır. Kitabın konusu sıradan insanların Nazi Almanya’sında Yahudi soykırımına nasıl bir katılım sağladığıdır. (<http://heretik.com.tr/kitap/siradan-adamlar/>) [Erişim tarihi: 10.06.2024].

edilgenliğini değil, failliğini gösteriyor.” Bu ifade, 1915 Ermeni olaylarına dair yapılan çalışmalarda sıkça başvurulanan “fail-edilgen” ikiliğini sorgulamakta ve Kürt toplumunun iç dinamiklerini daha karmaşık bir şekilde ele alma gerekliliğini vurgulamaktadır.

Aydinkaya’nın dikkat çektiği bir diğer husus, Kürtlerin bu iştirakine yol açan tarihsel, ekonomik ve sosyal arka planın göz ardı edilmemesi gerektiğidir. Aydınkaya, 1880’lerden itibaren gelişen Kürt-Ermeni ilişkilerinin çatışmalı doğasının ve yerel tahakküm mücadelelerinin bu iştirak zemininin oluşmasına katkı sunduğunu iddia etmektedir. Yazar bu çerçevede, “Soykırıma iştirak eden Kürtler, çoğu zaman Osmanlının Kürtlere tanıdığı mükâfat vaatleriyle değil, Ermenilerin boşalttığı alanlara doğrudan el koyma dürtüsüyle hareket ettiler.” diyerek failliği sadece ideolojik değil, aynı zamanda maddi motivasyonlara da dayandırır.

Söyleşi, yalnızca tarihsel bir analiz sunmakla kalmaz, siyasi sorumluluk çağrısında da bulunur. Aydınkaya, “Kürt hareketi kendi tarihine dönüp bakmadıkça yüzleşme tamamlanmış sayılmaz.” diyerek günümüz Kürt siyasi hareketine yönelik eleştirel bir hat çizer.

Fırat Aydınkaya, soykırım iddialarını tartışmasız doğru kabul ederken Kürtlerle alakalı ileri sürülen dört yaklaşımın dördünde de Kürtleri soykırımın faili olarak göstermektedir. Aydınkaya’ya göre ister Talat Paşa’dan TTK eski Başkanı Yusuf Halaçoğlu’na kadar değişik kesimlerin dediği gibi “Biz tehciri insani ve steril bir organizasyon olarak düşünmüştük fakat Kürtler içine girince işi sabote ettiler ve soykırımı onlar yaptılar.” denilsin, ister dönemin Kürt aydınlarından Nuri Dersimi’nin öncülük ettiği kesimin dediği gibi “karşılıklı mukatele” yani “Bu işi Ermeniler başlattı, Kürtler de karşılık verdi.” denilsin, ister “Kullanıldık...Aldatıldık.. Cahilliğimizden yaptık...” denilsin, ister “Soykırımda Kürt aşiretlerinin yanı sıra önemli bir kitleye tekabül eden sıradan Kürtlerin bir kısmı da rol aldı. Hem de proaktif bir rol. Üstelik bazı Kürt aşiretleri bu işler için ta 1890’lardan bu yana idman yapmaktaydı zaten.” denilsin; her halükârda Kürtler “soykırımın” faillerindendir. Aydınkaya makalelerinde özellikle de “sıradan Kürtler”in 1915 olaylarında çeşitli gerekçelerle aktif bir şekilde rol aldığını iddia etmektedir. Bu iddiasına delil olarak söylemlerine yer verdiği isimler de dikkat çekicidir. Aydınkaya, sıradan Kürtlerin ne kadar “zalim” olabileceğini Ermenilerin meşhur komitacısı Antranik’in sözleriyle

desteklemektedir. Antranik'in "Söz konusu Ermeniler olduğunda tarımla uğraşan ova sakini reaya Kürt kesimlerin, Kürtlerin en zalimi olur." dediğine dikkat çeken Aydıncaya, bir hususu gözden kaçırmaktadır. O da Antranik'in Kürtler başta olmak üzere pek çok Müslümanın öldürülmesinde parmağı olduğu gerçeğidir. Üstelik Antranik'in öldürdükleri sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Müslümanlar değildir. Antranik, emrindeki Ermenilerle beraber Balkan Savaşları'nda pek çok Müslüman öldürmüştür.²⁰⁴ Antranik'in bizzat gerçekleştirdiği eylemlerle en çok Müslüman öldürdüğü bölgeler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dur. Pek çok kanlı eyleme imza atan Antranik yeri geldiğinde kendisiyle beraber hareket etmeyen Ermenileri de öldürmekten geri durmamıştır.²⁰⁵ Fırat Aydıncaya'nın Antranik gibi bir isimle "sıradan Kürtlerin" 1915 olaylarına iştirakini ispatlamaya çalışması doğal olarak akıllarda soru işareti doğurmaktadır. Diaspora Ermenilerinin tezlerini tamamıyla doğru kabul eden Aydıncaya, Kürtlerin 1915 olaylarının öncesi ve sonrasında yaşadıkları olumsuzluklara dair hiçbir şey söylememektedir; Kürtleri, ya dinî yobazlık ya cehalet ya da talan ve yağma içinde olan bir halk olarak göstermektedir. Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerinin Kürtleri kışkırtabileceğini dahi söylememektedir.

4.7. Emre Can Dağlıoğlu

Agos gazetesinin 1915 olaylarıyla Kürtlerin ilişkisine dair yazılar kaleme alan bir başka yazarı da Emre Can Dağlıoğlu'dur.²⁰⁶ Dağlıoğlu'nun özellikle tarih alanında yaptığı çalışmalarla ön plana çıkan isimlerle yapmış olduğu söyleşiler bu çalışma açısından dikkate değerdir. Bu söyleşilerden biri de Laurence Ritter'in *Agos*

²⁰⁴ İliya İliev, "Çedata na Armenskiya Narod za Svobodata na Bılgariya", *Bılgari i Armentsi Zaed no Prez Vekovete*, Sofya 2001 s. 367. (Aktaran: İbrahim Kamil, I. Balkan Savaşı Ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüğü, *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2016 Sayı 51, S.1-18.)

²⁰⁵ Haluk Selvi, "Hangi Antranik", *2023 Dergisi*, S. 12, Ankara Nisan 2002, s. 30-35.

²⁰⁶ 1986 doğumlu olan Emre Can Dağlıoğlu, doktoraasını Stanford Üniversitesi Tarih Bölümünde, lisansüstü öğrenimini İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Bölümü ve Clark Üniversitesi Holokost ve Soykırım Çalışmaları Bölümünde yapmıştır. Dağlıoğlu, geç dönem Osmanlı ve Türkiye tarihinde egemen olmayan gruplar üzerinde çeşitli yayınlar yapmıştır. (<https://iletisim.com.tr/kisi/emre-can-daglioglu>) [Erişim tarihi: 10.05.2024].

gazetesine verdiği söyleşidir. Laurence Ritter ile yapılan söyleşi Emre Can Dağlıoğlu tarafından “*Aynı Ailede Hem Hristiyan Hem De Müslüman Ermeni Var*”²⁰⁷ başlığıyla 11.11.2013 tarihinde yayımlanmıştır. Bu söyleşi doğrudan Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerini konu edinmese de Müslümanlaştırılmış ve gizli Ermenilerin hikâyeleri üzerinden bu rolün bazı yönlerine ışık tutmaktadır. Ritter’in tanıklıklara dayanan anlatımları, 1915’te yaşananların yalnızca fiziksel olumsuzluklar ile sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kimlik silinmesine yönelik çok katmanlı bir süreci içerdiğini iddia etmektedir. Bu bağlamda, Kürtlerin bu süreçteki konumları da dolaylı olarak şekillenmektedir.

Ritter’in sahadan aktardığı bazı anlatılar, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki köylerde yaşayan Müslümanlaştırılmış Ermenilerin “birlikte yaşadıkları insanlardan korktuklarını” ifade etmeleriyle dikkat çeker. Bu korkunun altında yerel halkın – büyük ölçüde Kürtlerin – tutumu da bulunduğu ima edilmektedir. Ritter’e göre, Anadolu’nun doğusunda yaşayanlar en başta komşularından korkmaktadır; dışlanmaktan çekinmektedirler ancak asıl gerçek şu ki 1915’i asla unutmadılar. Bu tespit, Müslümanlaştırılmış Ermenilerin kimliklerini açıklamada yaşadıkları tereddütlerin sosyal çevrelerinden kaynaklandığını gösterirken, bölgedeki Kürt toplumunun da bu korku atmosferini yeniden üreten aktörlerden biri olabileceğini ima etmektedir.

Söyleşide geçen, Sason’daki biri Hristiyan ve diğeri dindar Müslüman iki kardeş örneği, 1915 Ermeni olaylarından sağ kurtulan bireylerin torunlarının farklı kimlik yolları izleyebildiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu farklılaşma Ritter’e göre Kürt coğrafyasında Ermenilere yönelik dönüştürücü müdahalelerin (zorla evlendirme, asimilasyon, kimlik inkârı) varlığına da işaret etmektedir. Özellikle “Soykırımında neler yaşandığını ve soykırımın ne demek olduğunu bildikleri için hâlen o korkuyla yaşıyorlar.” cümlesi, bellekte yer etmiş şiddet deneyimlerinin aktarımında Kürt aktörlerin yerini sorgulama iddasındadır.

Ritter’in söyleşisinde aktardığı Müslümanlaştırılmış ve gizli Ermenilere dair sosyolojik gözlemler, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü ağırlıklı olarak olumsuz şekilde ele almaktadır. Din değiştirme olgusunu bütünüyle zorla ve baskıyla

²⁰⁷Emre Can Dağlıoğlu, “Aynı Ailede Hem Hristiyan Hem De Müslüman Ermeni Var”, *Agos*, 11.11.2013.

gerçekleşen bir olgu gibi göstermektedir. Oysa İsa, Meryem ve İncil'in İslam inancında da mukaddes ve muazzez kabul edildiği göz önüne alınırsa Ermenilerin Müslüman olması Ritter'in iddia ettiği gibi zorlama ve baskıyla değil ; gönüllü ve hayatın doğal akışı içinde olabilecek bir durumdur. Nitekim daha önce değindiğimiz gibi Cizrelizade Raif Efendi de bunu lahikasında ifade etmektedir.²⁰⁸ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Ermenilerden Müslümanlığa geçişin örnekleri epeyce fazladır. Hatta Anadolu'nun Müslümanlaşmasında çok önemli payı olan ve Anadolu'daki ilk medresenin (Yağıbasan Medresesi) banileri olan Danişmendlilerin kurucusu Melik Danişmend Gazi'nin de Ermeni olup sonradan Müslümanlığa geçtiğine dair iddialar vardır.²⁰⁹ Genel olarak Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçişin günümüzde de pek çok örneği olduğu gibi Hristiyan Ermenilerden Müslüman olanların 2000'li yıllarda da örnekleri vardır. Dağlıoğlu'nun Ritter ile söyleşi yaptığı 2013 yılında da Müslüman olan Ermeniler vardır, hatta Ermenice Kuran-ı Kerim'in yayımlanması da aynı bağlamda ortaya çıkan gelişmelerdendir.²¹⁰ Ermeni diasporasının tezleriyle “soykırım” iddialarını hararetle bir şekilde savunan isimlerden Ermeni asıllı dünyaca meşhur Fransız şarkıcı Charles Aznavour'un kızı Katia Aznavour'un da Müslüman olduğuna dair pek çok haber yapılmıştır.²¹¹ Katia Aznavour'un da Müslüman olduğu iddiaları²¹² da gösteriyor ki her dönemde Hristiyanlıktan İslam'a geçişler olmuştur. Dolayısıyla din değiştirmeye olumsuz anlam yükleyerek genelde Müslümanların, özelde ise Kürtlerin Ermenileri zorla Müslüman yaptığını iddia etmek her zaman için doğru değildir. Nitekim Ritter de İslamı benimseyen ve İslam'dan ayrılmayacağını ifade eden dindar Müslüman Ermenilerin olduğuna dair Batman Sason'dan örnek vermektedir. Ritter'in Dağlıoğlu ile yaptığı söyleşide kitabına verdiği isim

²⁰⁸ TTK Kütüphanesi: B/3971, Cizrelizâde Raif, Sadaret Makamına Lâyiha, (3 Saferü'l-hayr 1330/9 Kânûnisânî 1327), s. 1.

²⁰⁹ Vekayiname, Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (tre. Hrant D. Andreasyan), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), s. 225.

²¹⁰ <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ermeniler-islama-kosuyor-8010.html> [Erişim tarihi: 08.02.2024].

²¹¹ <https://old.ermenihaber.am/tr/news/2013/01/28/Charles-Aznavour%E2%80%99un-k%C4%B1z%C4%B1-%C4%B0slam%E2%80%99un%C4%B1-kabul-etti/16712> [Erişim tarihi: 15.10.2024].

²¹² <https://www.yenisafak.com/dunya/aznavourun-kizi-musulman-oldu-463096> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

bağlamında söyledikleri de tartışmaya açıktır. Zira Anadolu'nun her tarafında, özellikle de Kürtler arasında Ermeniler hakkında “Kılıç Artığı” gibi dışlayıcı ve rencide edici bir ifadenin kullanıldığına dair elde kesin bir delil veya akademik bir çalışma yoktur. Böyle bir ifade olsa bile bunu bugün “soykırım” iddialarıyla ilişkilendirmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü Anadolu’da pek çok il, ilçe ve topluluk vardır ki Ermeni, Rum olmadıkları hâlde “olumsuz” sayılabilecek adlandırmalara maruz kalmıştır. Örneğin, Erzurum’da halk arasında Erzurum ilçelerinden Pasinlerliler (diğer ismi Hasankale) için kör anlamında “Kor Qalali”, Tortumlular için “eşek”, İspirililer için “şeytan” benzetmesinin yapıldığı yerel anlamda sosyolojik bir realitedir. Benzer şekilde bazı illerin komşu illerle yaşadığı yerel düzeyde gerginlikler, sonrasında söylem düzeyinde “tahkir” ifadesine dönüşebilmiştir ancak bu herhangi bir şekilde ırkçı bir üsluba dönüşmemiştir. Erzurum Kars, Bayburt Gümüşhane, Malatya Elazığ illeri arasındaki yaşanmışlıklar buna örnek olarak verilebilir. Dolayısıyla Müslümanlar kendi içinde de olan bazı söylemler varken Anadolu’nun tamamında veya Kürtler arasında Ermeniler için “Kılıç Artığı” ifadesinin kullanıldığı iddiası tartışmaya açıktır.

Emre Can Dağlıoğlu’nun bu çalışmaya veri sağlayacak söyleşilerinden biri de Diyarbakır civarındaki Kürtlerle 1915 olayları hakkında sözlü tarih çalışması yapan Namık Kemal Dinç ve Adnan Çelik’le yaptığı söyleşidir. Söz konusu söyleşi 25.04.2014 tarihinde “1915, Kürtler Açısından Daha Temel ve Kurucu Bir Yere Sahip”²¹³ başlığıyla Agos gazetesinde yayımlanmıştır.

Emre Can Dağlıoğlu’nun Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç’le yaptığı röportaj, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına dair hafızalarının derinliği, karmaşıklığı ve günümüzle kurduğu bağ açısından önemli bir sözlü tarih çalışmasını gündeme taşımaktadır. “Yüzyıllık Ah” adlı araştırmaları, bu tarihsel olayın Kürt toplumu üzerindeki etkisini, bireysel vicdanlar ve kolektif hafıza düzeyinde sorgularken aynı zamanda Kürtlerin faillik ve tanıklık pozisyonlarına dair kapsamlı bir yüzleşme arayışını da temsil etmektedir.

Çalışmanın temel motivasyonu, Kürtler arasında 1915’e dair anlatıların artan şekilde kamusal alana taşınmasıyla ilgilidir. Namık Kemal Dinç’in ifadesiyle, “Kürtler bu

²¹³Emre Can Dağlıoğlu, “1915, Kürtler Açısından Daha Temel ve Kurucu Bir Yere Sahip”, Agos, 25.04.2014.

konuda konuşmak istiyor, anlatmak istedikleri çok şey var.” Dinç’e göre bu vurgu, sessizleştirilmiş hafızanın açığa çıkma ihtiyacını iddia etmekten ziyade çalışmanın dayandığı sözlü tarih yöntemi bu ihtiyacı karşılamada sosyolojik bir araçtır. Röportajda sıkça vurgulanan “mekânsal hafıza”, yani olayların geçtiği yerlerin bireylerin anlatılarında canlı bir şekilde hatırlanması, 1915 Ermeni olaylarının fiziksel izlerinin bugüne nasıl taşındığını göstermektedir.

Yazara göre çalışmanın ismindeki “Yüzyıllık Ah” kavramı, 1915 Ermeni olaylarına katılmış ya da tanıklık etmiş Kürtlerin yaşadığı pişmanlık ve vicdani rahatsızlıkların sembolik ifadesidir. Adnan Çelik, bu kavramla, “hakkın yerini bulduğu”, “ocağı sönen” ya da “işleri ters giden” faillerin yaşadığı travmatik anlatılara işaret ettiğini ifade etmektedir. Bu anlatılar, sözlü tarihin yalnızca bilgi toplamakla kalmayıp aynı zamanda vicdani bir muhasebe sunduğunu da iddia etmektedir.

Sahada derlenen anlatılar, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerini tek boyutlu şekilde değerlendirmeye imkân vermemektedir. Aksine, hem fail hem de kurban olarak Kürtlerin çeşitli pozisyonlarda yer aldığını ortaya koymaktadır. Kürtçe yapılan görüşmelerde dile getirilen “firxûnê Armenîyan” (Ermenilerin sürgün edilmesi), “qirkirina fillehan” (kâfirlerin kökünü kurutmak) gibi ifadeler, şiddetin ve yok etmenin Kürt hafızasında canlı bir şekilde sürdüğünü gösterir. Namık Kemal Dinç’e göre bu dilsel veriler, yaşananların bir soykırım olduğu yönündeki anlatının yalnızca akademik değil, halk anlatılarında da karşılığı olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte, Kürt hareketi (BDP/HDP siyasi çizgisi kastedilmektedir.) ile tabanı arasındaki ilişkiler açısından da Dinç şu tespiti yapar: Kürt siyasi hareketi, soykırımı tanımada ileri bir tutum sergilerken bu tarihsel olayın Kürt toplumunda bıraktığı etkiler konusunda hâlâ yeterli derinliğe sahip değildir. Dinç, 1915’in Kürtler açısından “daha temel ve kurucu bir yere sahip” olduğunu vurgularken bu olayın bir tür tarihsel milat olarak kavramsallaştırılmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Adnan Çelik’e göre bu röportaj ve dayandığı sözlü tarih çalışması, 1915 Ermeni olaylarına dair Kürt hafızasında yaşanan dönüşümü anlamak açısından önemli bir kaynaktır. Dinç ve Çelik, adalet ve yüzleşme taleplerinin yerel hafızalarla nasıl iç içe geçtiğini gösterirken Kürtlerin yalnızca faillik değil, aynı zamanda bu faillikle hesaplaşma arzusunu da barındıran bir toplumsal dinamik içinde olduklarını da iddia etmektedir.

Namık Kemal Dinç ve Adnan Çelik, Dağlıoğlu'na verdiği röportajda Kürtlerin 1915 olayları hakkında konuşmak istemeleri sebebiyle “*Yüzyıllık Ah, Kürtlerin 1915 Ermeni Soykırımı'na Dair Sözlü Tarih Anlatılarında Sembolik Yüzleşme ve Vicdan Hikâyeleri*”²¹⁴ isimli çalışmalarını yaptıklarını söylemektedir. Buna mukabil çalışmalarındaki anlatımların tamamı Ermeni diasporasının “soykırım” iddialarını teyit eden anlatımlardır. Anlatımların yanı sıra Dinç'in ifadesine göre romanlarda da benzer bir durum vardır ve Kürtler 1915 olaylarında Ermenilerin başına gelen sıkıntıların bizatihi faillerindendir. Oysa kendileri de Kürt olan Şakıro²¹⁵ gibi dengbejler kılamlarında ve Yaşar Kemal²¹⁶ gibi yazarlar kendi ailesi üzerinden Ermenilerin Kürtlere yaptıklarını doğrudan ya da dolaylı olarak anlatmışlardır.

1915 olaylarını tamamen Ermeni tezleri üzerinden aktaran Dinç ve Çelik, alan çalışması için seçtikleri Diyarbakır'daki Ermeni komita ve çetelerinin Meşrutiyet ilanı sonrasında, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki sorunların çözülmesi ve toplumsal birlik beraberliğin tekrar tesisine yönelik çalışmaları sabote etmesine hiçbir şekilde değinmemektedir.²¹⁷ Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemleri için kendi üyelerine ettirdiği yemin metninde “...*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü koşullar altında vur! Mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al!*” sözleriyle kendileriyle iş birliği yapmayacak Ermenileri dahi öldürme talimatı vermesi ve Türklerle Kürtlere duyulan kin ve nefretin boyutlarının anlaşılması ve neler yapabileceklerini anlamak açısından önemlidir.²¹⁸ Dağlıoğlu'na verdikleri röportajda Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerini neredeyse

²¹⁴ Bu çalışma daha sonra “1915 Diyarbakır! Yüz Yıllık Ah: Toplumsal Hafızanın İzinde” ismiyle İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları tarafından yayımlanmıştır. (<https://www.pirtukakurdi.com/urun/1915-diyarbakir-yuz-yillik-ah-toplumsal-hafizanın-izinde>) [Erişim tarihi: 16.03.2024].

²¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=xUYz6zGgD1E> (Îbo Begê Parsîné TRT Kurdi) [Erişim tarihi: 10.06.2024].

²¹⁶ https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/Ece-Onural-_E_-YASAR-KEMALIN-HIKAYESI_-8.pdf [Erişim tarihi: 15.01.2024].

²¹⁷ Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 258.

²¹⁸ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 87–93.

tamamen gözden kaçıran Dinç ve Çelik; Kürtlerin, Kürt siyasi hareketi tarafından 1915 olayları konusunda yaşananların “soykırım” olduğuna ikna edildiğini de belirtmektedir. Ancak 1915 olaylarına dair Kürtlerin toplumsal hafızasında yeterince gündeme getirilmese de “*Cevdet Paşa et temâşa / Gelinlerin oldu matuşka (fahişe)!*” ifadeleri de varlığını korumaktadır.²¹⁹ Ermeni komitacılar, tutsak aldıkları Kürt kadınlarına koro halinde söyledikleri bu sözlerle Van Valisi Cevdet Paşa’nın da onları kurtaramayacağını ifade etmişlerdir. Kürt kadınlarına yaşatılan bu onur kırıcı durum, ne Dinç ve Çelik gibi araştırmacılar ne de kendilerine Kürt siyasi hareketi diyen DTP, BDP ve HDP çizgisindeki siyasetçiler tarafından dikkate alınmaktadır. Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç tarafından Emre Can Dağlıoğlu’na verilen röportajda 1915 olaylarını Kürtlerle ilişkilendirirken takınılan tek taraflı tavır, söz konusu isimlerin tarafsızlığını tartışmaya açmaktadır.

Agos gazetesinde 29.05.2014 tarihinde “1915’in Ayak Sesleri” başlığıyla yayımlanan bir başka söyleşide ise Emre Can Dağlıoğlu, Edip Gölbaşı ile 1915 Ermeni olaylarını farklı bir yönüyle ele almıştır.²²⁰ Dağlıoğlu, “1894’te Sason’da, 1895’te Trabzon’dan başlayarak Orta ve Doğu Anadolu vilayetlerine, Halep ve Kilikya’ya yayılan; 1896’da ise Van, Eğin ve İstanbul’da yaşanan katliamları, bu alanda çalışmalar yürüten Simon Fraser Üniversitesi’nden Edip Gölbaşı ile ele aldık.” ifadeleriyle okurlarına söyleşinin içeriğini belirtmiştir.

Emre Can Dağlıoğlu’nun Agos gazetesinde yayımlanan söyleşisinde tarihçi Edip Gölbaşı’nın aktardıklarına göre Kürtlerin 1894-96 ve dolaylı olarak 1915 Ermeni olayları sürecindeki yerini anlamaya dönük çeşitli ipuçları sunmaktadır. Gölbaşı’nın değerlendirmelerinde, Kürt aşiretlerinin bu dönemde yalnızca failler olarak değil, aynı zamanda Osmanlı merkezi idaresi ile kurdukları ittifak ilişkisi çerçevesinde anlamlandırılması gerektiği vurgulanır.

Gölbaşı, II. Abdülhamid’in Ermeni nüfusu bir güvenlik tehdidi olarak gördüğünü ve doğu vilayetlerinde Kürtlerin sadakatini kazanma politikası uyguladığını iddia

²¹⁹ <https://hrantdink.org/attachments/article/1867/14022019-van-sesi.pdf> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

²²⁰ Emre Can Dağlıoğlu, “1915’in Ayak Sesleri”, Agos, 29.05.2014.

etmektedir. Bu yaklaşıma göre Kürtlerin devletle kurdukları ilişki pragmatiktir ve aynı zamanda Kürt aşiretleri yerel iktidar mücadelelerinde devletle kurduğu ilişki sayesinde güç kazanabilmiştir. Bu doğrultuda Gölbaşı, Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırılarda “iktidar ve ekonomik kaynaklar için verdiği mücadele” üzerinden bir rol üstlendiklerini iddia etmektedir.

Söyleşide sıkça tartışılan Hamidiye Alaylarının rolü ise literatürdeki yaygın kanaatlerin aksine sınırlandırılmaktadır. Gölbaşı’na göre Ermenilerin 1890’larda yaşadıklarında Hamidiye Alaylarının aktif olarak yer alması ancak üç, dört yerle sınırlıdır. Bu tespit, Kürt aşiretlerinin tamamının topyekûn bir fail kategorisine yerleştirilmesinin sakıncalı olabileceğini, fail oluşun yerel farklılıklar gösterdiğini ortaya koyar. Yine de Gölbaşı, Hamidiye Alaylarının bölge için rolünü sadece katliamlarla test etmemek gerektiğini zira bölgedeki arazi gaspı, yağma ve benzeri suiistimallerin de Hamidiye Alaylarından kaynaklandığını iddia etmektedir. Bu yaklaşım, Hamidiye Alaylarının yapısal şiddetin parçası olduklarını iddia etmektedir.

1890’larda yaşananların faillerine dair Gölbaşı’nın açıklamaları, sadece Hamidiye Alaylarıyla sınırlı kalmayıp Kürtçe ve Türkçe konuşan sivil halkı da içeren daha geniş bir toplumsal iş birliğine işaret etmektedir. Ona göre Hamidiye Alaylarıyla birlikte bölgenin Türkçe ve Kürtçe konuşan sivil halkı, şeyhler ve aşiret liderleri de katliamların faillerindendir. Bu bağlamda, Kürtlerin fail oluşunun sadece merkezi emirle değil, yerel aktörlerin inisiyatifiyle de şekillendiği iddia edilmektedir.

Gölbaşı’nın analizleri, Kürtlerin 1894-96 arasında yaşanan Ermeni olaylarındaki rolünü; Osmanlının güvenlikçi politikaları, yerel iktidar mücadeleleri ve ekonomik çıkar ilişkileri çerçevesinde çok katmanlı bir şekilde değerlendirmektedir. Edip Gölbaşı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumunu anlamak için 1890’lardaki şiddet olaylarının analiz edilmesi gerektiğine inanmaktadır.

Gölbaşı’nın tam bir Ermeni düşmanı diye tarif ettiği Sultan Abdülhamid devrinde Agop Ohannes Kazazyan, Mikail Portakalyan ve Ohannes Sakız Paşa gibi Ermeniler, devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmişlerdir.²²¹ Sultan Abdülhamid’in gerçek bir Ermeni düşmanı olması hâlinde devlet yönetiminde bu isimlere herhangi bir

²²¹ Saro Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2011), 312-321.

görev vermeyeceği açık bir gerçektir. Oysa Gölbaşı, Abdülhamid'in Ermenileri tam bir tehdit olarak gördüğünü iddia etmektedir. Abdülhamid'i evhamlı bir Ermeni düşmanı olarak gösteren Gölbaşı, Ermenilerin Ruslar başta olmak üzere Batılı devletlerin teşvik ve tahrikiyle silahlanmasına hiç değinmemektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ermeni Patrik Mıgırdiç Kırımian'ın Berlin Antlaşması'nın imzalandığı yıl İstanbul Kumkapı Kilisesinde Ermenilere hitap ederken sarf ettiği şu sözler Abdülhamid'in endişelerinin büsbütün yersiz olmadığını göstermektedir: "Ermeni Halkı, elbette sizler silahın neler yaptığını ve neler yapabileceğini çok iyi anladınız. Ve bundan dolayı, değerli ve kutlu Ermeniler, sizler vatanlarınıza, akrabalarınıza ve arkadaşlarınıza döndüğünüz zaman silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar, her şeyin üstünde bağımsızlık ümidini ilk önce kendi içinize yerleştirin. Aklınızı ve yumruğunuzu kullanın! İnsan kendi kurtuluşu için mücadele etmeli." Berlin Kongresi sonrasında Ermeni komitalarının artan terör ve tedhiş eylemleri sonrasında Osmanlı Devleti zorunlu bir tedbir kapsamında Hamidiye Alaylarını kurmuştur. Bunun yanı sıra şunu da belirtmek gerekir ki Hamidiye Alayları sadece Ermenilere karşı kurulmamıştır. Doğu Anadolu'da asayiş ve düzenin sağlanması ve Rus tehlikesine karşı savunma hattı kurulması da Hamidiye Alaylarının teşkil edilme sebeplerindendir.²²² Gölbaşı'nın bunları hiç dikkate almadan 1890'lı yıllarda yaşananları 1915 olaylarının işaret fişeği göstermesi sübjektif bir yaklaşım olmaktadır.

Emre Can Dağlıoğlu, 23 Ocak 2015 tarihinde Yektan Türkyılmaz ile Türkyılmaz'ın Tarih Vakfı'nda gerçekleştirdiği "Ermeni Soykırımı'na 'Giden Yolu' Yeniden Düşünmek: Temmuz 1913 - Ağustos 1914" başlıklı sunumuna dair bir röportaj yapmıştır. *Agos* gazetesinde "*Türk Milliyetçiliği Olmasaydı Da Ermeni Soykırımı Yapılabilirdi*"²²³ başlığıyla yayımlanan bu röportajda, Kürtler ve soykırım iddiaları çeşitli yönleriyle tartışılmıştır.

²²² BOA. Y.PRK. ASK. 081.16. Leff. 2, 6 Nisan 1308; bkz. İbrahim Özcoşar, Abdusselam Ertekin, Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid'i Ziyareti, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 2019/4 (2), 23-38.

²²³ Emre Can Dağlıoğlu, "Türk Milliyetçiliği Olmasaydı Da Ermeni Soykırımı Yapılabilirdi", *Agos*, 23.01.2015.

Yektan Türkyılmaz, Emre Can Dağlıoğlu'yla yaptığı söyleşide 1915 Ermeni olaylarının nedenlerini değerlendirirken olayların karmaşık doğasına ve tek bir nedene indirgenemezliğine vurgu yapmaktadır. Bu perspektiften hareketle, Kürtlerin bu süreçteki rolünü doğrudan hedef tahtasına koymak yerine, onları şekillendiren tarihsel, politik ve yapısal koşulların anlaşılması gerektiği mesajını vermektedir.

Türkyılmaz'a göre, savaş ortamı siyasi aktörlere daha önce mümkün olmayan pozisyonlar alma fırsatı sunmuştur ve bu kapsamda İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaşın getirdiği olağanüstü koşullardan faydalanarak Ermenilere yönelik soykırımcı politikaları hayata geçirmiştir. Aynı dönemde Kürtler, özellikle yerel düzeyde, bu politikaların bir parçası veya uygulayıcısı haline gelmiş olabilir. Türkyılmaz'a göre bu katılım, Kürtlerin değil Müslümanların katılımı diye açıklanabilir çünkü 1915 olaylarında Kürtler; Kürtlük bilinciyle hareket etmemiş, Müslümanlık refleksiyle hareket etmiştir. Türkyılmaz bu yönüyle özgün bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Türkyılmaz da Agos'ta söyleşi yapan pek çok isim gibi Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerinin 1915 olaylarındaki rolünü görmezden gelmektedir. Türkyılmaz'a göre İttihat Terakki'nin Tehcir kararını almasında en önemli etken, II. Abdülhamid'e karşı beraber hareket ettikleri Taşnaksütyun'un kendilerine ihanet ettiklerine inanmasıdır. Türkyılmaz'a göre Van'da yaşanan olaylar, tamamıyla Vali Cevdet Bey yüzünden yaşanmış bu da 1915 olaylarının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Daha önce belirtildiği gibi Ermeni komitalarının Van'da tutsak aldıkları Müslüman kadınlara koro hâlinde "*Cevdet Paşa et temâşa / Gelinlerin oldu matuşka (fahişe)*!"²²⁴ Türkyılmaz'ın Van'da yaşananların tüm sorumluluğunu Vali Cevdet Bey'e yüklemesinin çok da doğru olmadığını göstermektedir.

Türkyılmaz'ın 1915 Ermeni olaylarıyla Kürtleri ilişkilendirirken ortaya koyduğu bir diğer iddiası da Kürtlerin Ermeni soykırımı sayesinde Kürdistan hayaline kavuşabildiğidir. Türkyılmaz'a göre Ermeniler, Kürtlerle beraber yaşadıkları bölgeden 1915 olayları vesilesiyle çıkarılınca söz konusu bölge "Kürdistan" vasfını kazanabilmiştir. Türkyılmaz'ın 1915 olaylarında Müslümanlık refleksiyle hareket ettiklerini söylediği Kürtler için "Kürdistan hayali" iddiası da bir çelişki izlenimi vermektedir. Kürtleri "soykırımın" sivil katılımcıları olarak gösteren Türkyılmaz'ın

²²⁴ <https://hrantdink.org/attachments/article/1867/14022019-van-sesi.pdf> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

Ermeni komitalarının Kürtlere yönelik terör ve tedhiş eylemlerini hiçbir şekilde dile getirmemesi Kürtler hakkındaki tespitlerinin doğruluğu hakkında akıllarda soru işareti bırakmaktadır.

Daha önce Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç ile 2014’te bir söyleşi yapan Emre Can Dağlıoğlu 30.01.2015 tarihinde de yeni çıkan kitapları ve Tarih Vakfında yaptığı ‘Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir ve Kürtler’ sunumu üzerine Namık Kemal Dinç ile bir söyleşi yapmıştır. Bu söyleşi Agos gazetesinde “*Kürt Hareketi 1915 Konusunda Resmî Tarihin Şablonculuğundan Sıyrılamadı*”²²⁵ başlığıyla yayımlanmıştır.

Emre Can Dağlıoğlu’na göre Namık Kemal Dinç’in yaptığı sunum, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına dair toplumsal hafızalarının derinliğini ve bu hafızanın siyasal yüzleşmeye etkisini ortaya koyan önemli bir sunumdur. Dinç, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına dair anlatılarında belirgin biçimde merkezi devletin rolüne işaret etmektedir. “Ferman” kavramının halk arasında yaygın biçimde kullanıldığını belirten Dinç’e göre, Kürtlerin hafızasında 1915 olayları doğrudan devletin iradesiyle ferman kelimesi ilişkilendirilmekte, dolayısıyla bireysel eylemler bu çerçevede meşrulaştırılmaktadır. Dinç, devlet faktörünün yanı sıra din faktörünün de etkili olduğu iddiasındadır. Bu anlamda 1915 olaylarında bazı Kürtler üzerinde İslamiyet’in cennet vaadi gibi semboller aracılığıyla hem rıza hem de korkunun birlikte üretildiği bir atmosferin oluşturulduğunu iddia etmektedir.

Dinç’e göre, 1915’i “Kürtlerin rolü” üzerinden tartışmak, ancak yerel aktörlerin farklı pozisyonlarını dikkate alarak anlam kazanabilir. Katliamlara katılanların bir kısmı ağalar, beyler ve şeyhler gibi yerel elitlerdir; fakat bu gruplar arasında Ermenileri koruyanlar da olmuştur. Dinç, Şeyh Said gibi isimlerin karşı fetvalar yayımladığını iddia etmektedir.

Dinç’in tespitlerinden biri ise Kürtlerin 1915’e dair hafızalarının canlılığıdır. Ona göre, bu sürekliliğin üç temel nedeni vardır: hafızanın mekâna mündemiç yani bir nevi iç içe geçmiş olması, şiddet anlatılarının travmatik gücü ve Ermenilerle

²²⁵Emre Can Dağlıoğlu, “Kürt Hareketi 1915 Konusunda Resmî Tarihin Şablonculuğundan Sıyrılamadı”, Agos, 30.01.2015.

paylaşılan ortak yaşam geçmişi. Dinç'e göre bu hafıza, sadece tanıklığa değil, aynı zamanda suç ortaklığına dair bir vicdan muhasebesine de işaret eder.

Siyasal yüzleşme açısından ise Dinç, Kürt siyasi hareketinin bu hafızanın gerisinde kaldığını iddia etmektedir. "Kürt hareketi 1915 Soykırımı konusunda resmî tarihin şablonculuğundan sıyrılamadı." ifadesi DTP, BDP, HDP siyasi çizgisinin bu meseledeki çekingenliğini ve tarihsel sorumlulukla yüzleşme konusundaki yetersiz kaldığını iddia etmektedir. Dinç, 1915 olayları konusunda Kürt toplumun insani duygularla ve maliyet hesabı yapmadan tutum geliştirdiğini ancak siyasi aktörlerin politik hesapları olduğu için resmî tarihin şablonlarına sıkıştığını iddia etmektedir.

Namık Kemal Dinç'in bu söyleşideki değerlendirmelerine bakıldığında Ermeni diasporasının tüm iddialarının doğru kabul edildiği, Kürtlerin de bu çerçevede 1915 olaylarıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Dinç "soykırım" iddiaları konusunda o kadar ısrarcıdır ki sol seküler anlayışla "soykırım" iddialarını savunan DTP/BDP/HDP çizgisini dahi yetersiz görmektedir. Dinç, Kürt toplumunun 1915 olayları konusunda canlı hafızaya sahip olduğunu sadece Ermenilere yapılanlar üzerinden ifade etmektedir. Kürtlerin Ermenilerden gördüğü kötülöklere hiç değinmemektedir. Oysa Kürtler arasında Ermenilerin yaptıklarına dair de çok canlı bir hafıza vardır. Örneğin Van'ın Molla Kasım köyünden 95 yaşındaki Ema Hanım Ermeniler marifetiyle yaşadığı faciayı şöyle anlatmıştır:

Ermeniler, Molla Kasım köyünü yerle bir ettikten sonra Zeve'ye gittim. Zeve çayını geçemedim, beni atla gelip aldılar. Zeve'de toplu halde bulunan kadınların tamamını Ermeniler bir dama koyduktan sonra, yere oturulmasını diye su ile doldurdular. Yarı belimize kadar su içinde kaldık. Sonra erkekleri ayırıp götördüler. Onları başka bir damda diri diri yakmışlar. Ermeniler, 15 yaşından küçük çocukları da bir tarafa ayırdıktan sonra süngüleyerek katlettiler. Kadınları da gruplar halinde Van'a götördüler. Bir çocuğumu, gözümün önünde koyun boğazlar gibi boğazladılar. Bir Ermeni, komşumuz Firdevs hanımın oğlunu ayağının altına alıp, iki bacağından ayırarak iki parça edip şehid etti. Ermeniler o kadar çok müslüman boğazladılar ki, akan kanlar koskoca tandırları doldurdu. En son Rus ordusunda vazifeli bir Tatar bu korkunç faciaya son verdi. Ermeniler, esir ettikleri müslüman kadınları iki sıra halinde aralarına alıp türkü söyleyerek, tef çalarak götürüyorlar; ikide bir; "Korkmayın sizi Van

valisi Cevdet Paşa'ya götürüyoruz Cevdet paşa size pilâv ikram edecek!" diyorlardı. Sonra koro halinde: "Cevdet Paşa et temâşa / Gelinlerin oldu matuşka! (fahişe demek)" diyorlardı. Molla Kasım köyünden Şeyh Selim Efendinin gözlerini oyduktan sonra şehid ettiler. Gene Molla Kasım köyünden Müslim amcayı öldürdükten sonra, cesedini namaz kılıyor gibi bir duruma soktular, İslâmın dini ve imânına küfür ettiler, alaya aldılar. Ermeniler, bir taraftan erkekleri öldürüyorlar, sonra da: "Korkmayın, size bir şey yok! Onları Rusya'ya para kazanmaya gönderiyoruz." yalanını gözümüzün içine bakarak söylüyorlardı.²²⁶

Dinç'in Dağlıoğlu'yla yaptığı söyleşide belirttiği bir başka husus da 1960'lara kadar Kürtler arasında 1915 olaylarının farklı bir şekilde anlatıldığıdır. Anlaşılmaktadır ki 1960'lar sonrasında Kürt solunun Kürtler üzerinde etkisi artmış ve muhafazakar Kürtlerin söylemi arka planda kalmıştır. Dinç'in söylemiyle "Kürt hareketi, genel olarak enternasyonalizmi ön plana" çıkarmıştır. Buna bağlı olarak 1915 olayları hakkında, 1960'lar sonrasında söylem düzeyinde "Kürtlerin fail olduğu" söylemi ön plana çıkarılmıştır.

Dinç, 1915 olaylarına Kürtlerin katılımına dair yerel bir örnek olarak Ismanê Mûso ile Mele Evdilkerîm arasında yaşananları anlatmaktadır. 1974 yılında Mele Evdilkerîm'e evine misafir olarak gelen Ismanê Mûso, masum bir Ermeni çocuğunu nasıl vahşice öldürdüğünü anlatmıştır. Bunun üzerine Mele Evdilkerîm, Ismanê Mûso'yu dövmüş ve yaptığıının namussuzluk olduğunu, söylemiştir. Dinç'in aktardığı bu olayın doğru olduğunu kabul edersek bile Kürtler arasında Mele Evdilkerîm refleksi gösterebilecek insanlar marifetiyle "Kürtlerin soykırım yapmaktan" alıkonulabileceğini söylemek muhtemeldir. Dinç, bu anlatımından Kürtlerin haksızlıklara karşı çıkacağı varsayımı yerine Kürtlerin yerel fail olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Namık Kemal Dinç'in yaptığı çalışmalar, verdiği röportajlar kelimenin tam manasıyla Ermeni diasporasının tezlerini savunduğunu ve bu tezleri ispatlamaya çalıştığını göstermektedir.

Said Nursi, Kürtler açısından geçmişte olduğu gibi günümüzde de son derece önemli bir isim olarak görülmektedir. Nursi'nin kendine has tespit ve tatbikatı geçmişten

²²⁶ Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, (İstanbul: Anda Dağıtım, 1976), s. 733-734.

günümüze pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Bu çalışmalardan biri de Ali Bedir'e aittir. Söz konusu çalışma Bedir'in Etkileşim Yayınları'ndan çıkan 'Bediüzzaman Teolojisinde Gündelik Hayat' isimli kitabıdır. Emre Can Dağlıoğlu, Ali Bedir'le Bediüzzaman'ın din anlayışını ve bu anlayışta genel itibarıyla Hristiyanların, bunun içinde de Ermenilerin yerine dair bir söyleşi yapmıştır. Bu söyleşi, Agos gazetesinde *"Said Nursi 1915'i Öngördü ve Müslümanları Uyardı"*²²⁷ başlığıyla 02.02.2015 tarihinde yayımlanmıştır.

1915 yılında Ermenilerle alakalı yaşananlar, Osmanlı coğrafyasındaki birçok aktörün farklı pozisyonlarda yer aldığı karmaşık bir süreçtir. Bu bağlamda, dönemin önemli İslam âlimlerinden biri olan Said Nursi'nin yaklaşımı, özellikle Kürt toplumu ve Müslümanlar bağlamında dikkate değerdir. Emre Can Dağlıoğlu'nun Ali Bedir ile yaptığı söyleşi, Nursi'nin 1915 öncesi ve sonrasındaki tespitlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Said Nursi'nin, henüz 1915 olayları vuku bulmadan önce, Müslüman toplumlar içerisindeki düşmanlıklara karşı uyarıda bulunduğu görülmektedir. Bedir'in ifadesiyle, Nursi'nin Münazarat adlı eserinde "yoksulluğu, cehaleti ve dâhildeki düşmanlığı Müslüman cemaatin temel problemleri olarak teşhis etmesi" ve bu eleştirileri Kürt aşiretleriyle yaptığı görüşmeler üzerinden kaleme alması oldukça anlamlıdır. Zira bu görüşmelerin 1909-1910 yıllarında gerçekleşmiş olması, Nursi'nin "meş'um 1915 olayları" öncesinde bölgesel çatışmaların potansiyel sonuçlarını öngörebildiğini göstermektedir.

Bedir'in ifadesiyle, "Burada daha, 'meş'um (uğursuz)' 1915 olayları, 'medz yeğhern' (Ermenice büyük felaket, demektir.) gerçekleşmeden Said Nursi'nin Osmanlı coğrafyasındaki düşmanlıklara dikkat çekmesi gayet manidardır." Bu tespit, Nursi'nin sadece dinî değil, aynı zamanda sosyolojik bir öngörüye de sahip olduğunu ve Müslümanlar arasında (bu bağlamda özellikle Kürtler arasında) şekillenen ayrışmaların ileride ciddi sonuçlar doğurabileceğini fark ettiğini göstermektedir.

Nursi'nin teolojik yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirildiğinde önemlidir. Nursi, her şeyin Allah tarafından yaratıldığını ve Allah dışında başka ilah bulunmadığını

²²⁷ Emre Can Dağlıoğlu, "Said Nursi 1915'i Öngördü ve Müslümanları Uyardı", Agos, 02.02.2015.

vurgulayan “tevhid” merkezli bir anlayışla hareket eder. Bedir’in vurguladığı gibi “Nursî’nin tevhid anlayışına göre mahlûkat, mabudiyetten (ibadet edilmekten) uzaklık noktasında müsavi (eşit) oldukları gibi, mahlûkiyet nisbetinde de birdirler.” düşüncesi, Ermeniler dâhil olmak üzere, gayrimüslimlerin yaratılmışlık bakımından Müslümanlardan üstün ya da aşağı sayılamayacağını gösterir. Bedir’e göre bu yaklaşım, dönemin dinsel temelli ayrımcılığına karşı alternatif bir etik öneri sunar.

Said Nursi’nin Hristiyanlara ve özelde Ermenilere yönelik yaklaşımı da dikkate değerdir. Bedir’in aktardığı üzere Nursi, “Hristiyanların hakikî dindar ruhanîleri ile dahi [...] müşterek düşmanları olan mütecaviz dinsizlere karşı ittifaka muhtaçtırlar.” diyerek inanç farklılıklarına rağmen ortak bir ahlaki ve sosyal dayanışma zemini önermektedir. Bedir’e göre bu yaklaşım, özellikle 1915’te Kürt aşiretlerinin bir kısmının yer aldığı saldırılara karşı, İslamî bir dayanışma ve barış çağrısı olarak okunabilir; Said Nursi’nin yaklaşımı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü doğrudan açıklamaktan ziyade, bu rolün ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sosyo-politik ve ahlaki bozulmalara karşı bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Emre Can Dağlıoğlu, 1915’te Ermenilerin yaşadıklarında Kürtlerin rolünü sorgularken, Said Nursi’nin aldığı pozisyonunu 4 Aralık 2015 tarihinde “*Said Nursi Ermeni Soykırımı’na Katıldı mı?*”²²⁸ başlığıyla yazdığı yazısında tekrar ele almaktadır. Dağlıoğlu, bu yazısında dünya görüşü itibarıyla sol seküler ideolojiyi benimseyen Emrah Cilasun’un Patika Kitap’tan yayımlanan *Yeni Paradigmanın Eşiğinde ‘Bediüzzaman’ Efsanesi ve Said Nursî Gerçeği* kitabı üzerinden kendisi de bir Kürt kanaat önderi ve âlimi olan Said Nursi’nin 1915 olaylarındaki rolünü sorgulamaktadır.

Emre Can Dağlıoğlu, *Agos* gazetesindeki bu yazısında, Kürtlerin 1915 olaylarına iştirakine dair genel tarih yazımında eksik kalan bazı yönleri gündeme getirerek önemli bir katkı sunmak iddiasındadır. Yazar, özellikle Kürt şeyhlerinin ve dini otoritelerin sivil Kürt nüfusun seferber edilmesinde oynadığı ideolojik ve pratik rollere dikkat çeker. Bu bağlamda, Said Nursi örneği üzerinden yürüttüğü tartışma hem tarihsel tanıklıkları hem de ikincil literatürü birlikte değerlendirerek Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolüne dair karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır.

²²⁸ Emre Can Dağlıoğlu, “Said Nursi Ermeni Soykırımı’na katıldı mı?”, *Agos*, 02.02.2015.

Dağlıoğlu, Kürtlerin katılımını daha önce incelemiş olan bazı araştırmacılara atıfla “Namık Kemal Dinç, Adnan Çelik, Fırat Aydınkaya ve Ramazan Aras’ın araştırmaları, Kürt şeyhlerinin sivil nüfusun katliama katılımını sağlamak anlamında önemli roller üstlendiklerini gösteriyor.” diyerek bu tarihsel sorumluluğun yalnızca bireysel değil, yapısal bir mahiyet taşıdığını vurgulamaktadır. Dağlıoğlu bu ifadeyle sadece fiziki şiddet eylemleriyle sınırlı olmayan, dinî ve sosyal teşvikin de soykırımın bir parçası olduğunu öne sürmektedir. Dağlıoğlu, Said Nursi’nin şahsında bu iddiasını somutlaştırır. Cilasun’a göre geleneksel anlatının aksine, Nursi’nin Ermeni kadın ve çocukları koruduğu yönündeki görüşlerin sorgulanabilir olduğunu savunmaktadır. Cilasun’un çalışmasına dayanarak Nogales’in anılarından aktarılanlar, “Kürt süvarilerle birlikte poz veren” Nursi’nin, 4.500 Ermeni’nin katledildiği bir harekâtla ilişkilendirilmesine neden olur. Dağlıoğlu’na göre bu veri, doğrudan bir suç isnadında bulunmasa da, “dolaylı veya direkt olarak yaşatılan faciada paydaş olduğunu” ileri süren bir değerlendirme ile yazının temel yaklaşımını oluşturmaktadır. Dağlıoğlu, Said Nursi üzerinden yürüttüğü tartışmada Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolünü tarihsel belgeler, tanıklıklar ve mevcut araştırmalar ışığında yeniden düşünmeye davet eder. Yazar, kesin yargılar yerine ihtiyatlı bir şüphecilikle yaklaşarak “Katliamlara doğrudan katıldığına yönelik net kanıtlar sunmuyor.” ifadesiyle akademik mesafesini korur; ancak bu belirsizlik durumunun, Kürt toplumunun toplumsal hafızasında ciddi bir muhasebe gerekliliğini ortadan kaldırmadığını da ima eder.

Emre Can Dağlıoğlu’nun Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisine değindiği diğer yazılarına geçmeden önce hayatı ve eserleri itibarıyla bu çalışmaya ışık tutabilmesi açısından Said Nursî’ye dair bazı hususları belirtmekte fayda vardır. Zira bu hususlar dikkate alınırsa Emre Can Dağlıoğlu ve *Agos* gazetesinin özelde Said Nursî genelde de Kürtler hakkındaki iddia ve yorumları, daha sağlıklı ve kapsamlı bir şekilde değerlendirilebilir.

Kürtlerin 1915 olaylarıyla ilişkisinin karmaşıklığı ve çok katmanlılığına müşahhas bir örnek olan Said Nursi, kendi iç dünyasında dahi değişimler geçirmiştir. Bunu da Eski Said ve Yeni Said olarak ayırt etmiştir. Bu ayrımı 1915 Ermeni olayları gibi sosyal ve siyasi meselelere yaklaşımını da etkilemiştir. Nursi’nin konumuzla alakalı olarak öne çıkan yanı ise çalışmamıza konu olan olayların yaşandığı yerlerde ve zamanlarda bizzat bulunan bir isim olmasıdır. Ayrıca Nursi’nin yaşadığı döneme dair

yazılı kaynak bırakmış olması da konumuzla bağlantısını kuran bir diğer önemli faktördür. Dolayısıyla Nursi'nin hayatına ve eserlerine bir parantez açılması Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisini anlama ve anlamlandırma açısından faydalı olacaktır. Nitekim *Agos* gazetesi de bu çerçevede Said Nursî'yi çok defa işlemiş ve farklı başlıklarla ele almıştır. Ancak *Agos* gazetesinin tek yönlü ve sürekli Ermenileri mazlum/mağdur olarak gören bir yaklaşımı söz konusudur. Bu tek yönlü yaklaşım, Emre Can Dağlıoğlu ve Fırat Aydınkaya gibi yazarların önceki bölümde verilen yazılarında görülmektedir. Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisi Said Nursi üzerinden ele alındığında ise konunun sadece zalim-mazlum çerçevesiyle ele alınamayacağı, aksine meselenin birden fazla yönünün olduğu görülmektedir.

Said Nursî, özellikle Meşrutiyet dönemi ve sonrasındaki toplumsal dönüşümlerde gayrimüslim unsurlar hakkında özgün bir yaklaşım sergilemiş; bu yaklaşımı hem siyasi adalet hem de İslamî ahlak zemininde temellendirmiştir. Ermeniler özelinde ise ne toptancı bir suçlamaya yönelmiş ne de katı bir dışlayıcılık göstermiştir, aksine İslami hoşgörü fikrini ve insanî adaleti ön plana çıkarmıştır. Öncelikle, Nursî'nin gayrimüslim unsurların, bu bağlamda Ermenilerin, özgürlük taleplerine yönelik yaklaşımı, temel haklar ve İslam hukuku çerçevesinde şekillenmiştir. “Onların hürriyeti; onlara zulmetmemek ve rahat bırakmaktır. Bu ise, şer’îdir.”²²⁹ Ermenilerin özgürlük taleplerinin meşruiyetini İslam hukukuna dayandırmış ve bu taleplerin bastırılmasını değil, aksine tanınmasını savunmuştur. Bu değerlendirmeye Said Nursi, Müslüman çoğunluğun kendi geniş toplumsal hürriyetinin, gayrimüslimlere tanınacak haklar üzerinden tesis edilebileceğini savunur. Ona göre, “gayr-ı müslimlerin hürriyeti, bizim umum milletimizin hürriyetinin rüşvetidir.”²³⁰ Bu yaklaşım, sadece ahlakî değil, stratejik bir toplumsal birlik ve diriliş düşüncesine de dayanmaktadır.

Said Nursî'nin, meşrutiyet yönetimi altında Ermenilerin vali ve kaymakam olabilmesini sorgulayan, bu duruma itiraz edenlere karşı ortaya çıkan değişimleri sıradanlaştıran yaklaşımı da dikkat çekicidir. “Saatçi ve makineci ve süpürgeci oldukları gibi...” diyerek bu tür idarî görevlerin aslında bir tür “ücretli hizmetkârlık”

²²⁹ Said Nursi, *Münazarat*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2005), 24.

²³⁰ A.g.e., 25.

olduğunu vurgulamaktadır.²³¹ Burada, Müslüman kamuoyunda Ermenilerin bürokratik mevkilerde bulunmasına yönelik ön yargıların temelsizliğini gösterir. Ona göre mesele, inanç farklılığından çok görev anlayışının dönüştürülmesi meselesidir. Bürokrasi halkın hizmetinde olduğu sürece, bu tür görevlerde gayrimüslimlerin bulunması bir tehdit değil, sistemin doğası gereğidir. Nitekim Osmanlı’da pek çok nazırlıkta gayrimüslimlerin görev aldığı tarihî bir realitedir.

Savaş yıllarında yaşanan karşılıklı katliamlara rağmen Said Nursî, sivillerin korunmasına dair sergilediği tavırla hem insanî hem de İslamî ahlakın pratik bir örneğini sunar. “Molla Said askerlere: ‘Bunlara ilişmeyiniz!’ diye emretti.”²³² cümlesi, onun Ermeni çocuklarını koruma refleksini açıkça ortaya koymaktadır. Bu eylem sadece bir insaniyet örneği değil, aynı zamanda karşı tarafın yani Ermenilerin Kürtlere şiddet uygulamalarını durdurmasına da vesile olmuştur. Nursî bu noktada, şiddet sarmalını kıran bir “ahlaki örneklik” sunmaktadır. O zamana kadar Müslüman çocuklarını öldüren Ermeni fedai komitalarının bundan vazgeçmeleri, bu ahlaki eylemin pratikte nasıl bir toplumsal karşılık bulduğunun da göstergesidir. Diğer yandan, Ermeni silahlı gruplarına karşı gösterdiği direnç ve talebelerini silahlandırması,²³³ onun tamamen teslimiyetçi bir tavır sergilemediğini ancak bu direnişi sivil halkı koruma amacıyla sınırladığını gösterir. Nursî’nin, “Ben tokadımı, Antranik²³⁴ (Müslümanlara yönelik pek çok kanlı eyleme imza atan Ermeni komita lideri) ile beraber Enver’e, Venizelos (Yunan diplomat ve başbakan) ile beraber Said Halim’e vurmam. Nazarımda, vuran da sefildir.”²³⁵ ifadesi ise hem Ermeni hem Türk milliyetçiliğinin şiddet temelli politikalarına mesafeli durduğunu, hem de bireylerin şahsî mesuliyetlerini dikkate aldığını ortaya koyar. Ona göre, adalet ancak kişisel suçlar üzerinden tecelli edebilir; topluca cezalandırma, hem ahlakî hem siyasi açıdan sefilce (alçakça) bir tutumdur.

Son olarak, Nursî’nin kendi hayatının Yeni Said diye adlandırdığı döneminde kaleme aldığı Lemalar’daki dramatik anlatım, savaşın ve göçlerin yıkıcı etkisini vurgularken,

²³¹ A.g.e., 39.

²³² Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2008), 110.

²³³ A.g.e., 604

²³⁴ <https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19858/102023/ermenici-cete-reisi-antranik-ozanyan> (Erişim tarihi: 16.09.2024).

²³⁵ Said Nursi, *Münazarat*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2003), 55.

Nursî'nin bireysel ıstırapları üzerinden bu tahribatı somutlaştırır. Medresesinin 1915 olayları sırasında Ermenilerce yakılması ve dostlarının ölmesi veya muhacir olması karşısında gösterdiği derin hüznün, bir kin veya nefret doğurmaz; aksine bu yıkım karşısında bir içe dönüş ve daha yüksek bir hakikatin arayışına vesile olur. Onun bu tavrı, bireysel acıları bile insanî ve uhrevî bir çerçevede değerlendirmeye yöneliktir.

Said Nursî'nin Ermeniler hakkındaki yaklaşımı, hem dönemin siyasî gerçekliğine hem de İslâmî ahlak anlayışına yaslanan dengeli bir tutum olarak değerlendirilebilir. Nursî, gayrimüslimlerle barış içinde bir arada yaşamanın hem meşru yani şeriata uygun hem de gerekli olduğunu savunurken çatışma durumlarında dahi sivillerin korunması, bireysel sorumluluk ve adaletin esas alınması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Bu yaklaşımıyla Said Nursî'nin, dönemin etnik ve dinî gerilimlerini yumuşatmayı hedefleyen istisnai bir ahlaki liderlik örneği sergilediği söylenebilir. Oysa Emre Can Dağlıoğlu, Emrah Cilasun'un Patika Kitap'tan çıkan kitabını 'Yeni Paradigmanın Eşiğinde 'Bediüzzaman' Efsanesi ve Said Nursî Gerçeği' başlıklı yazısıyla *Agos* gazetesinde değerlendirirken Said Nursî dahil, neredeyse tüm Kürt tarikat şeyhlerinin ve aşiret reislerinin Ermenileri öldürmekte doğrudan veya dolaylı bir şekilde rol aldığını iddia etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde, İtilaf Devletleri'nin teşvikiyle gündeme gelen "Ermenistan" ve "Kürdistan" projeleri, özellikle 1918 sonrasında siyasî ve entelektüel çevrelerde geniş yankı bulmuştur. Bu tartışmaların merkezinde yer alan önemli İslâm âlimlerinden biri de Said Nursî'dir. 1920 yılında *İkdam* ve *Sebilü'r-Reşâd* gazetelerinde yayımlanan yazıları, onun bu meseleye dair açık ve tavizsiz tutumunu yansıtmaktadır.

Nursî'nin ikiye ayırdığı hayatının Eski Said döneminde kullandığı ismiyle Said-i Kürdî, 7 Mart 1920 tarihli *İkdam* gazetesinde yayımlanan müşterek protesto metninde, Kürtlerin İslâmiyet'e olan sadakatini vurgulayarak Kürtlerin "vahdet-i İslâmiyenin fedakâr ve cesur hâdim ve taraftarları" olduklarını ifade eder.²³⁶ Bu bağlamda, Paris'te Kürt Şerif Paşa ile Ermeni temsilcisi Bogos Nubar arasında yapılan ittifakı, Kürt vicdanı ve dini bütünlüğü adına reddeder. Ona göre Kürtler, "salabet-i diniyeleri hilafında iftirak-cûyane âmâl takib edemezler," zira temel gaye dinî ve millî vahdeti muhafazadır. Bu yaklaşım, Said-i Kürdî'nin Kürtlüğü bir ırkçı

²³⁶ Said Nursi, *Âsâr-ı Bediyye*, (İstanbul: Elmas Neşriyat, 2004), 519.

kimlikten ziyade, İslâmî bir aidiyetle anlamlandırdığını ortaya koyar. Ona göre, Kürtlerin bağımsız bir ulus devlet talebinden ziyade, ümmet yapısı içinde yer alma arzusu esastır. Bu, onun hem etnik ayrışmalara hem de Batılı himaye tekliflerine neden karşı çıktığını da açıklar.

Sebîlü'r-Reşâd'da 17 Mart 1920 tarihinde yayımlanan müstakil yazısında Said-i Nursî, Paris'te Bagos Nubar Paşa ve Şerif Paşa marifetiyle yapılan Ermeni-Kürt ittifakını "ma'hud beyanname" olarak tanımlar ve bu girişimi sert şekilde eleştirir. Ona göre bu anlaşmanın amacı, "Şarkî Anadolu'daki iftirak âmâlini mevki-i fiile çıkarmaktır."²³⁷ Nursî, Ermenilerin Kürtleri araçsallaştırdığını ve kendi emelleri doğrultusunda kullanmaya çalıştığını ileri sürer. Özellikle "Kürtleri, bir millet-i tabî'a haline getirmek" niyetinde olduklarını, bu sebeple Kürtlerin ilmen ve irfanen geri gösterilerek ikinci sınıf bir unsur konumuna indirgeneceğini belirtir. Bu tespit, Said-i Nursî'nin modern etno-politik projelere duyduğu şüpheyi ve karşıtlığı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ona göre böyle bir projeye destek veren "beş on kişi" dışında, gerçek Kürt halkı bu türden ayrışma ve parçalanma çabalarına karşıdır. Said-i Nursî, etnik temelli milliyetçiliğe İslâmî açıdan karşı çıkar. Yazısında açıkça şu ilkeye vurgu yapar: "الإِسْلَامُ جَبَّ الْعَصَبِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ" (İslâm, cahiliye taassubunu kökten silmiştir.)²³⁸ Bu ifadeyle, İslâmiyet'in kavmiyetçilik esaslı her türlü siyasi talebi dışladığını vurgular. Dolayısıyla, Kürtler için asıl anlam taşıyan unsur, etnik köken değil, din kardeşliği ve hilafet kurumuna sadakattir. Ona göre Kürtlerin bağımsızlık talebi yerine, Osmanlı Devleti'nin himayesinde İslâmî bütünlük içinde yer almaları zaruridir.

Said-i Nursî, aynı yazısında Kürdistan'a muhtariyet verilmesi fikrine de temelden karşıdır. "Kürdler, ecnebi himayesinde bir muhtariyeti kabul etmektense ölümü tercih ediyorlar."²³⁹ ifadesi, bu duruşun en keskin örneklerindendir. Ona göre Kürtlerin gelişimini ve haklarını koruyacak yegâne merci "Devlet-i Âlîye"dir, yani Osmanlı Devleti'dir. Bu noktada, yabancı müdahaleye ve dışardan gelen muhtariyet projelerine karşı güçlü bir Osmanlıcı refleks geliştirdiği görülmektedir.

²³⁷ A.g.e., 520.

²³⁸ A.g.e., 521.

²³⁹ A.g.e., 521.

Said-i Nursî, hem *İkdam* hem de *Sebilü'r-Reşâd* gazetesinde yer alan yazılarında, Ermenilerle yapılan herhangi bir siyasi ittifakı ve Kürdistan kurulması yönündeki talepleri kesin şekilde reddetmiştir. Bu duruşun temelinde onun dinî kimliği, İslâmî birlik anlayışı ve Osmanlı Devleti'ne olan sadakati yatmaktadır. Kürtlerin kimliğini, ümmet yapısı içinde ve İslâmiyet'e hizmetle tanımlayan Said-i Nursî, dönemin ayrıştırıcı projelerine karşı hem fikrî hem de siyasi olarak direniş göstermiştir. Bu bağlamda onun görüşleri, yalnızca Kürtlerin değil, İslâm coğrafyasının siyasi geleceğine dair derin bir fikir mirası sunmaktadır. Belirtmeye çalıştığımız yaklaşım ve ifadeleriyle Said Nursî'nin, *Agos* gazetesinin Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkilerine dair tezlerini ve soykırım iddialarını savunan Kürt kimlikli yazar, siyasetçi ve akademisyenlerin iddialarını bir nevi boşa çıkardığı söylenebilir.

4.8. Fırat Aydınkaya

Agos gazetesinde Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü yaptığı çalışmalarla sıklıkla ele alan bir diğer isim de Fırat Aydınkaya'dır.²⁴⁰ Önceleri Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolü hakkında *Agos* yazarlarına röportaj veren Aydınkaya, 11 Temmuz 2015 tarihinde "*Soykırımı 13 Yıl Kala Kürdistan Gazetesi (1898-1902)*"²⁴¹ başlığıyla yayımladığı yazısında Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisini dönemin basını üzerinden ele almıştır.

Fırat Aydınkaya'nın derinlikli incelemesi, Osmanlı'nın son döneminde Kürt basınının en önemli organlarından *Kürdistan* gazetesini merkeze alarak, Kürt kamuoyunda Ermenilere dair gelişen siyasal, sosyo-ekonomik ve ideolojik eğilimlerin izini sürmektedir. Bu gazete, henüz 1915 Ermeni olaylarının gerçekleşmediği bir dönemde, Kürt-Ermeni ilişkilerini farklı açılardan değerlendiren

²⁴⁰ Fırat Aydınkaya, Muş'un Varto ilçesinde doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Kürd Araştırmaları Dergisinin (www.kurdarastirmalari.com) koordine etmektedir. nupel.tv'de yazmaktadır. Yayımlanmış kitapları Yeni Faşizmin Kökenleri, Ölüm Koridoru ve Bediüzzaman'ın Hançeri'dir. (<https://hemhal.org/firat-aydinkaya-islami-modern-teoloji-siddet-ile-sekuler-bir-proje-donusuyor/>) [Erişim tarihi: 16.01.2024].

²⁴¹Fırat Aydınkaya, "Soykırımı 13 Yıl Kala Kürdistan Gazetesi (1898-1902)", *Agos*, 11.07.2015.

16 sayı yayımlayarak önemli bir tarihsel kaynak işlevi görmüştür. Aydınkaya'nın analizi, özellikle Kürtlerin Ermenilerle olan ilişkilerine dair dönemin çelişkili zihniyet haritasını açığa çıkarmaktadır.

Aydınkaya'ya göre gazetenin ilk sayılarında kullanılan "fille (gayrimüslim)" terimi, Hristiyanlara ve özelde Ermenilere yönelik aşağılayıcı bir ifade olarak dikkat çeker; ona göre bu terminoloji, sadece dinsel bir farklılaşmanın değil, aynı zamanda kültürel bir tehdit algısının göstergesidir. Aydınkaya'nın ifadesiyle, "fille" kelimesi, Hristiyan yayılmacılığının içerdeki keşif kolu olarak Ermenilerin kodlandığını gösterir. Özellikle A. Rahman Bedirhan'ın yazıları, Kürtlerin Ermeniler karşısındaki ekonomik geri kalmışlığını vurgularken bu kıyaslama ırksal hiyerarşi ve sosyal Darwinizm tonları taşır: "Kürtler rasyonalite ve yeteneklerini kullanmadıkları için fille'lerden geride kalmışlardır." Aydınkaya'ya göre bu söylem, sadece etnik değil, aynı zamanda sınıfsal bir aşağılama üretmekte ve ilerideki şiddet biçimlerinin ideolojik alt yapısını oluşturmakta kullanılmıştır.

Aydınkaya'ya göre gazetenin, Ermeni ve Kürtler arası ilişkilere Kürtçe "tekilhev" (kargaşa/karmaşa) gibi dengeleyici bir kavramla yaklaşması, her iki tarafın şiddetini eşitlemeye çalışan bir 'diskur (söylem)' inşa etmektedir. Ancak Aydınkaya'ya göre ilerleyen sayılarda bu eşitleme dili yerini daha açık çatışma ifadelerine bırakır. Sekizinci sayıda ilk kez "şer" (kavga / savaş) kavramının kullanılması, Aydınkaya'ya göre Kürtlerin şiddetini meşrulaştıran bir anlatı yaratırken Ermeni silahlı hareketlerinin henüz zayıf olduğu dönemde bu söylem gerçeği çarpıtan bir yön taşır. Aydınkaya'nın yorumuyla, burada yaşanan şey savaş sayılamaz, "devletin Ermenilere yönelik yürüttüğü sistematik bir kıyım"dır. Ancak şunu da belirtmekte fayda var ki Aydınkaya'nın Ermeni silahlı hareketlerinin henüz zayıf olduğu dönem dediği 1900'lerin başına kadar pek çok Ermeni komita, Kürtlere yönelik çok sayıda kanlı eyleme imza atmıştır. Bu komitalar arasında yer alan Kara Haç Cemiyeti, yaptığı silahlı eylemlerin yanı sıra Ermeni gençlerini silahlandırarak onları terörize etmiştir.²⁴² Dolayısıyla Aydınkaya'nın Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerini göz ardı ettiği değerlendirilebilir. Aydınkaya'nın Hamidiye Alaylarının silahlanmasını "Kürt şiddeti" diye kavramsallaştırırken Ermeniler için Ermeni silahlı hareketi demesi de dikkat çekicidir.

²⁴² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 430.

Aydinkaya'ya göre 11. sayıda önerilen Kürt-Ermeni ittifakı, hem despotik Abdülhamid rejimine karşı bir “mazlum dayanışması” hem de nostaljik bir geçmişin (Bedirhan isyanı dönemi) hayal kırıklığıyla hatırlanışdır fakat bu öneri, Kürt aşiretlerinin Hamidiye Alaylarıyla kurduğu ittifak nedeniyle karşılık bulmaz. Bununla birlikte gazetenin bazı bölümlerinde Ermenileri koruma, onlara yönelik saldırıları eleştirme gibi diğerkâm tavırların yer aldığı görülür. Aydınkaya'ya göre 27. ve 28. sayılarda “Ermeni kadın ve çocuklarının öldürülmesine” karşı çıkılan yazıların olması Kürtlerin, Ermenilere karşı ileriye dönük bir soykırımı tasarlamadığının da göstergesidir.

Fırat Aydınkaya, *Kürdistan* gazetesinin Kürt toplumunun Ermenilere yönelik algısında hem düşmanlaştırıcı hem de koruyucu, hem saldırgan hem de diğerkâm gibi çelişkili eğilimleri aynı anda bünyesinde barındırdığını iddia etmektedir. Aydınkaya'ya göre bu yazılar, Kürt elitleri arasında erken bir soykırım farkındalığının olduğunu ancak bunun geniş kesimlerde karşılık bulmadığını da ortaya koymaktadır. Ermeni kadın ve çocukların öldürülmesine karşı çıkan ve hatta mal tazminini öneren bu gazetecilik çizgisi, daha sonraki Kürt neşriyatlarında büyük ölçüde silinmiştir, dolayısıyla *Kürdistan* gazetesi, 1915 Ermeni olaylarından önceki Kürt aydın sınıfının vicdanî ve politik çelişkilerini belgeleyen tarihsel bir tanıktır.

Fırat Aydınkaya, *Agos* gazetesinde Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisini dönemin basını üzerinden ele almaya 24.07.2015 tarihinde bu defa “Soykırımı 7 yıl kala Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi (1908-1909)” başlığıyla yayımladığı yazısıyla devam etmiştir.²⁴³

1908-1909 yıllarında yayınlanan *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesi (KTTG), II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamında Kürt aydın sınıfının sesi olurken Ermeni meselesine dair geliştirdiği söylem dikkat çekici biçimde mesafeli ve temkinlidir. Fırat Aydınkaya'nın detaylı çözümlemesi, gazetenin Osmanlıcılık çizgisine yaslanan bir Kürtlük tanımı geliştirdiğini ve bu çerçevede Ermenilerle yaşanan tarihsel sorunlara yüzleşmeden kaçındığını iddia etmektedir.

²⁴³Fırat Aydınkaya, “Soykırımı 7 yıl kala “Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi (1908-1909)”, *Agos*, 24.07.2015.

Gazetenin ilk sayısından itibaren, Ermenilerle ilgili konular ya ima yoluyla ya da sınırlı bir iyi niyet beyanıyla ele alınır. Aydınkaya'ya göre yayın organı olduğu Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin (KTTC) beyannamesinde geçen “medenice uzlaşma” ve “herhangi bir halkın diğerine ayrıcalığı olmaması” gibi ifadeler, Kürtlerin Ermenilerle eşitlenmesine karşı duyulan rahatsızlığın üstü örtülü bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Aydınkaya'ya göre gazetenin vurguladığı bu söylem Ermeni reform taleplerine karşı bir tür set çekme anlamına gelirken, asıl ayrıcalıklı konumda olan Kürt eşrafı bu eleştirinin dışına çıkarılmaktadır.

Aydınkaya'ya göre gazetenin Ermenilerle ilişkili olaylara dair tutumu ise oldukça sorunludur. Örneğin Babanzade İsmail Hakkı'nın makalesinde, Kürt kimliği İslamiyet ve Osmanlılıkla örtüştürülerek tanımlanırken, Ermenilere karşı “hileci”, “hesapçı” gibi yaftalarla ayrımcı bir ton kullanılır. Aydınkaya'ya göre bu yaklaşım, Kürtler ile Ermeniler arasındaki çatışmalarda Kürt sorumluluğunu görünmez kılarak tarihsel yüzleşmeyi imkânsız hale getirmektedir.

Kürd Teavün ve Terakki gazetesinde yayınlanan Seyyit Abdulkadir'in yazısında “gayrimüslimlerin özgürlüğü yanlış yorumladığı”, “şikâyet uydurdukları” yönündeki ifadeler, Ermeni taleplerini gayrimeşru gösterme çabası olarak okunabilir. Aynı yazıda Hamidiye Alaylarının ıslah edilmesi gerektiği belirtilse de bu yapıların Ermeni karşıtı pogromlardaki (Aydınkaya, bu yazısında soykırım anlamında on dört defa *pogrom* ifadesini kullanmıştır.) rolü göz ardı edilir.

Aydınkaya'ya göre “Bira file²⁴⁴ be” (kardeşin ‘file’ bile olsa) gibi söylemler ise, her ne kadar birlik ve beraberlik çağrısı gibi görünse de Kürtlerin Ermenilerle eşit düzeyde ilişki kurmasına yönelik içsel bir dirence işaret eder. Aydınkaya'ya göre *Kürd Teavün ve Terakki* gazetesi, Kürtler ile Ermeniler arasında yüzleşmeye ve adaletin tesisi için sahici bir diyaloga açık değildir. Bunun yerine, suçların üzerini örten, Kürt sorumluluğunu görmezden gelen ve zamana yayarak unutulmasını isteyen bir yaklaşım benimser. Aydınkaya'nın incelemesi, bu yayın organının bir “hafıza mühendisliği” yaptığı iddiasını taşımaktadır, bu da ilerideki 1915 Ermeni olaylarına giden yolda, toplumsal hazırlığın entelektüel zeminini anlamak açısından önemlidir. Aydınkaya'nın; Kürtlerin 1915 olaylarıyla ilişkisini incelerken *Kürd*

²⁴⁴ Kürtçede çoğunlukla gayrimüslim anlamına gelen *fille* şeklindeki telaffuz, Fırat Aydınkaya tarafından *file* olarak yazılmıştır.

Teavün ve Terakki gazetesi hakkında “hafıza mühendisliği” şeklindeki iddia ve imasında bulunur.

Fırat Aydınkaya’nın *Agos* gazetesinde 25.12.2015 tarihinde yayımladığı “‘Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı’ Üzerine” başlıklı yazısı da Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü doğrudan ve kapsamlı biçimde Hilmar Kaiser’in “Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı” kitabı üzerinden ele alan eleştirel metinlerden biridir.²⁴⁵ Yazar, hem tanıklıklardan hem de tarihsel belgelerden yola çıkarak Kürtlerin bu tarihsel cürüme beş farklı biçimde iştirak ettiğini öne sürer ve bu katılım biçimlerini bölge bölge sınıflandırarak analitik bir çerçeve sunmaya çalışmıştır. Aydınkaya, Kürt toplumunun bu tarihî mirasla yüzleşmesi gerektiğini savunur. Aydınkaya’nın yaklaşımının merkezinde Kürtlerin soykırıma olan katılımının hem yapısal hem de toplumsal düzeyde çok katmanlı olduğunu ortaya koymak vardır. Aydınkaya’ya göre Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerini beş kategoride incelenebilir: Birincisi devletle birlikte katliam uygulayan aşiret güçleri, ikincisi düzenli askeri birliklerin yanında faaliyet gösteren milisler, üçüncüsü yarı örgütlü katliam birimleri, dördüncüsü tehcir güzergâhlarında pusu kurarak kabilelere saldıran aşiret şiddeti, beşincisi bireysel ve anlık gelişmelere göre katılım gösteren sıradan Kürt köylüler. Bu sınıflandırma, 1915 Ermeni olaylarına iştirak biçimlerinin homojen olmadığını, devlet organizasyonu ile iç içe geçmiş bir yerel dinamik barındırdığını göstermektedir. Aydınkaya’ya göre bölgesel anlamda da farklılıklar görülmüştür, örneğin Dersim bölgesi Ermenilerin kendilerini en çok güvende hissettikleri bölgedir.

Kaya’nın Hilmar Kaiser’in *Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı* adlı çalışmasına yönelik eleştirisi, Kürtlerin rolünün görünür kılınmaması ve soykırımın adeta sadece Vali Reşit Bey’in şahsında açıklanması üzerinden şekillenir. Aydınkaya’ya göre kitapta Kürtlerin soykırıma iştiraki somut verilerle ele alınmamıştır dolayısıyla yazarın Kürtler hakkında söyledikleri sınırlı ve tek yönlüdür. Aydınkaya; Hilmar Kaiser’i, çalışmasını sağlam bir zemine dayanmamakla tenkit eder. Kaiser’in Osmanlı bürokrasisinin iç yazışmalarını analiz ederken, bu yazışmaların bağlamsal anlamlarını yani yazılı olanın ötesindeki niyet ve stratejileri yeterince muhakeme edici bir okuma ile çözümlemediğini iddia eder. Kaiser’in kitabında, asıl karar verici

²⁴⁵ Fırat Aydınkaya, “‘Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı Üzerine”, *Agos*, 25.12.2015.

Talat Paşa gibi merkezî aktörlerin sorumluluğu geri planda kalmıştır. Onun yerine Vali Reşit Bey, “çılgın” ve “dizginlenemez” bir figür olarak aşırı biçimde öne çıkarılmaktadır. Aydınkaya’ya göre bu durumda asıl karar verici olan Talat Paşa’nın sorumluluğu basitleştirilmiştir.

Aydınkaya’nın analizinde önemli bir nokta da, merkezî otoritenin sorumluluğunu görünür kılma çabasıdır. Aydınkaya’nın; Talat Paşa’nın tehcir ve katliam süreçlerine dair bilgisi ve denetimi olduğu yönündeki iddiaları, Osmanlı İttihatçı merkezinin 1915 Ermeni olaylarını organize eden esas fail olduğunu savunan Kevorkian ve Dadrian gibi araştırmacıların tezlerine dayanmaktadır. Aydınkaya’ya göre, yerel valilerin ve Kürt aşiret liderlerinin seçimi de bu merkezî planın bir parçasıdır; çünkü seçilen kişiler İttihat ve Terakki’nin niyetini kodlayan ve hayata geçirebilecek nitelikte aktörlerdir.

Bu bağlamda Aydınkaya’nın Hilmar Kaiser’in kitabını eleştirirken benimsediği yaklaşımı, Kürtlerin sadece “devletin yönlendirmesiyle pasif biçimde katılmış” fail olmadıklarını; aksine bazı Kürt aşiretlerinin ve bireylerin 1915 Ermeni olaylarının doğrudan failleri olduğu yönündedir. Aydınkaya, bu gerçeğin açık biçimde konuşulması gerektiğini savunur. Aydınkaya’ya göre Kaiser’in tanıklıklardan alınan “Kürtlerin bize ne yaptığını nehirlerle sorun.” şeklindeki alıntı, bu katılımın vahametini ve halk belleğindeki yerini edebi bir romantizmle gözler önüne sermektedir.

Fırat Aydınkaya’nın Hilmar Kaiser’in kitabı üzerinden yaptığı değerlendirme, *Agosta*’ki diğer yazılarında olduğu gibi Ermeni diasporasının “soykırım” iddialarıyla paralellik göstermektedir. Aydınkaya, Kaiser’in kitabında Vali Reşit Bey gibi diğer valilerin de 1915 olaylarında Ermenilerin soykırıma uğratılmasında pay sahibi olduğunu iddia etmektedir. Bu anlamda Van Valisi Cevdet Bey’i de örnek vermektedir. Oysa Van’da Ermeniler terör ve tedhiş eylemleriyle sadece Müslümanları değil, kendileriyle beraber hareket etmeyen Ermenileri de hedef almışlardır. Bu anlamda Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan çok çarpıcı bir örnektir. Kapamacıyan, komitacı Ermenilerle beraber hareket etmediği için komitacılar tarafından defalarca tehdit edilmiştir. Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan’ın Ermeni komitacılara karşı Osmanlıyla hareket etmesinin yanı sıra Ermeni bir esnafa ceza kesmesi sonucu komitacıların başı Aram Manukyan

tarafından ismine “kara haç” vurulmuş ve hakkında infaz kararı verilmiştir. İnfazın Kapamacıyan’ın komita üyesi oğluna yaptırılması ise Ermeni komitalarının kendileriyle beraber hareket etmeyen Ermenilere dahi merhamet göstermediklerinin müşahhas bir misalidir.²⁴⁶ Vali Cevdet Bey, cinayetin ardından Van’ın Müslüman ahalisiyle beraber Bedros Kapamacıyan’ın cenaze merasiminde gereken tüm ihtimamı göstermeye gayret etmiştir. Cevdet Bey ayrıca yakalanan iki komitacının itirafıyla Ermenilerin şehirde isyan hazırlıkları içinde olduğunu haber almıştır.²⁴⁷ Bunun üzerine Cevdet Bey, komitacıların yıkıcı faaliyetlerine karşı Ermenilerin ileri gelenleriyle bir araya gelerek onları uyarmış ve Van’da gelişebilecek olumsuzlukların tüm Ermeniler için fena neticeler doğurabileceğini kendilerine ifade etmiştir.²⁴⁸ Aydınkaya’nın Diyarbakır Valisi Reşit Bey’le beraber 1915 olaylarının failleri arasında gösterdiği Cevdet Bey’in Van’da yaklaşmakta olan felaketi önleme çabalarını hiçbir şekilde nazara almaması sübjektif bir değerlendirme yaptığını göstermektedir. Aydınkaya’nın Diyarbakır’daki tüm olumsuzlukların müsebbibi olarak gösterdiği Reşit Bey daha göreve başlamadan şehirde Ermenilerin komitacı faaliyetleri çoktan başlamıştır. Bu faaliyetler kapsamında ordudaki Ermeniler firar ediyorlarken komitacılar da temin ettikleri silahlarla onları silahlandırmışlardır. Firariler yakalanmamak için de Diyarbakır’ın Ermeni mahallelerinde damlarda kendileri için bir yaşam alanı açmıştır. Damlardaki Ermeniler böylelikle olası takibattan da kurtulmaya çalışmıştır. Silahlanan ve damlarda yaşamaya başlayan bu firarilerin oluşturduğu gruplara zamanla “Dam Taburu” adı verilmiştir.²⁴⁹ Bunlar merdivenlerle damdan dama geçmekte, ihtiyaçlarını da halktan karşılamaktadır. Bu tabura mensup

²⁴⁶ Hüseyin Çelik, “1915’te Van’da Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 3, S. 62, 2014, s. 2207.

²⁴⁷ Mustafa Budak, “Tehcir Öncesinde Doğu Anadolu’da Ermeni Katliamı (Kasım 1914-Mayıs1915)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 3, S. 62, 2014, s. 2217-2218.

²⁴⁸ Özdemir, Hikmet: “Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar”, *Türk -Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Hazırlayan Hale Şıvgın), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2006, s.152-153.

²⁴⁹ *Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, haz. H. Erdoğan Cengiz, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983), s. 240.

Dikran isimli bir firarinin annesi, taburdakilere yemek verdiğini itiraf etmiştir.²⁵⁰ Herhangi bir şekilde itirazla karşılaştıklarında ise milliyetine bakmaksızın şiddete başvurmuşlardır. Talat Paşa, Diyarbakır'daki bu olumsuz gelişmeler karşısında vali Hamit Bey'in yeterince etkili olamadığını düşünmüş ve şehirde yönetim anlamında ortaya çıkan bu zaafiyetin dirayetli bir vali tarafından sona erdirilebileceğini düşündüğü için Musul valisi Reşit Bey'e Diyarbakır valiliğini teklif etmiştir. Ancak Reşit Bey, yapılan bu teklifi kabul etmek istememiş hatta istifa edip İstanbul'a dönebileceğini dahi telgrafla bildirmiştir.²⁵¹ Talat Paşa'nın ısrarları ve kendisine duyulan ihtiyaca ikna olarak Diyarbakır'da göreve başlayan Reşit Bey, Ermenilerin terör ve tedhiş hazırlıklarına karşı çeşitli tedbirlere başvurmuştur. Tahkikat komisyonlarının kurulması²⁵², milis alaylarının oluşturulması²⁵³, bazı Ermeni memurların görevine son verilmesi²⁵⁴, komitelerin kapatılması²⁵⁵, Ermeni Dam Taburu'nun açığa çıkarılması²⁵⁶, silah ve bombaların açığa çıkarılması²⁵⁷, Ermeni ihtilal plânları ve bu plânların açığa çıkarılması²⁵⁸, Ermeni firariler ile komitacılarının tutuklanması ve silahların açığa çıkarılmasında katkısı olan emniyet görevlilerinin ödüllendirilmesi²⁵⁹, Amerikan misyonerlerinin Ermeni komitacıları ile yaptığı planların açığa çıkarılması²⁶⁰ Reşit Bey'in göreve başladıktan sonra başvurduğu başlıca tedbirlerdir. Fırat Aydınkaya ve diğer Agos yazarları Ermeni terör ve tedhiş hareketlerini göz önüne almaksızın savaş şartlarında alınması zaruri her türlü kararı Ermeni düşmanlığına bağlamakta bir sakınca görmemektedir. Bu durum da Agos ve yazarlarının 1915 olayları konusunda Ermeni diasporasının etkisinden kurtulamadığını göstermektedir.

²⁵⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2, Mart 1983, s. 107.

²⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 462/114; ; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 300.

²⁵² BOA, DH. ŞFR, 468/148; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 299.

²⁵³ Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, (Ankara: Beybun Yayınları, 1992), 269.

²⁵⁴ BOA, DH. ŞFR, 90/64; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 308.

²⁵⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 1, Aralık 1982, s. 137.

²⁵⁶ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s. 240.

²⁵⁷ BOA, DH. ŞFR, 468/147 ; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 312.

²⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 468/147 ; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 312.

²⁵⁹ BOA, DH. EUM. MEM, 67/31 ; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 321.

²⁶⁰ BOA, DH. ŞFR, 474/78 ; Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler, s. 322.

4.9. Nazar Büyüm

Nisan 2014 ile Aralık 2015 arasında *Agos* gazetesinde “Dönüp Baktığımda” isimli köşesinde yazılarını yayımlayan Nazar Büyüm²⁶¹, Türkiye Ermenileri açısından olduğu kadar genel anlamda Türkiye toplumu için de kültür sanat alanındaki faaliyetleri ve kurmuş olduğu yayınevleri ile önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Nazar Büyüm’ün *Agos*’ta yazıları arasında Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisine değinen üç yazısı incelenmiştir.

Nazar Büyüm, 06.05.2015 tarihinde “*Aşkale’nin Kurtuluşu...*” başlıklı yazısında, 1915 Ermeni olaylarının tarihsel arka planına dair kişisel ve felsefi değerlendirmeler yaparken, Kürtlerin bu süreçteki rolünü de eleştirel bir gözle analiz etmektedir.²⁶² Nazar Büyüm, Kürtlerin Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülhamid tarafından Ermenilere yönelik şiddet ve tasfiye politikalarında “üniformasız jandarma” olarak kullanıldığını iddia etmektedir. Yazara göre, Kürtlerin bu konumlanması hem maddi menfaat beklentisiyle hem de devlet aklının bilinçli yönlendirmesiyle şekillenmiştir. Büyüm’e göre Kürtler, Abdülhamid döneminden itibaren Ermeniler üstünde devletin görevlendirdiği gayriresmî jandarma oldular. Ona göre Kürtlere uzatılan havuç ise Doğu Anadolu’daki Ermenilerin mülkleridir. Bu yaklaşımla Büyüm, Kürtlerin 1915

²⁶¹ İlkokulu ve ortaokul 1. sınıfı Develi’de okumuştur. 1957-62 arasında İstanbul Bağlarbaşı’ndaki Surp Haç Tıbrevank’ta orta-lise öğrenimini tamamlamıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Filolojisi mezunudur. 1967-70 arasında Eczacıbaşı ilaç fabrikası ilmi bürosunda mütercim tercüman olarak çalışmıştır. Haziran 1972’de Manajans’ta metin yazarlığına başladı. 1975’te Ersin Salman, Zafer Ataylan, Hasan Parkan’la birlikte, Ajans Ada’nın kuruluşunda yer aldı. 1981’de Adam Yayınları’nı, 1982’de Anadolu Yayıncılık’ı kurmuştur. Adam Yayınları; aralarında Nâzım Hikmet’in, Oktay Rifat’ın, Melih Cevdet Anday’ın, Orhan Veli’nin, Aziz Nesin’in, Memet Fuat’ın, Server Tanilli’nin, Yaşar Kemal’in gibi pek çok şair ve yazarın bütün eserlerini, Anadolu Yayıncılık ise Yurt Ansiklopedisi’ni, Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi’ni yayımlamıştır. *Agos* gazetesinde yayımlanan yazılarında özellikle Ermeni toplumunun tarihi, kültürel belleği ve kimlik meselelerine dair analizler sunmuştur. <https://bianet.org/haber/nazar-buyum-kimdir-302021> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

²⁶² Nazar Büyüm, “*Aşkale’nin Kurtuluşu...*”, *Agos*, 06.05.2015.

olayları sürecinde devlete sadakat karşılığında maddi kazançla ödüllendirildiklerini iddia etmektedir; dolayısıyla bu aktörlerin sadece edilgen ya da zoraki fail olmadığını, aynı zamanda sürece iştirak eden bir çıkar grubuna dönüştüklerini ima etmektedir. Bu analiz, Kürtlerin Ermenilere yönelik şiddet pratiğinde oynadıkları rolü yüzleşilmesi gereken bir tarihî gerçeklik olarak tanımlamaktadır. Yazarın ifadesiyle, “yağmalanan Ermeni malvarlığı” sadece devletin değil, yerel güç odaklarının da sorumluluğuna işaret etmektedir.

Öte yandan Büyüm, Cumhuriyet sonrası Türkiye’de bu tarihsel iş birliğinin Kürtler açısından da uzun vadeli bir mağduriyet döngüsüne dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Devletin Kürtleri önce Ermenilere karşı kullanıp ardından benzer yöntemlerle baskı altına aldığı iddia etmektedir: “Kullanıldıklarının farkında olmayan, farkında olsa da bunu umursamayan Kürt milleti, aynı yöntemlerle, devletin tehcirine, zorunlu iskanına, tedibine, öfkesine maruz kaldı.”

Bu değerlendirme, Büyüm’ün meseleyi salt tarihsel bir suç ortaklığı bağlamında değil, 1925 sonrası için aynı zamanda yapısal şiddet döngüsünün bir parçası olarak okuduğunu göstermektedir. Kürtler, Büyüm’e göre, Ermeni soykırımında rol alsalar da aynı devlet mantığının mağduru hâline gelmişlerdir. Böylelikle Büyüm, fail ve mağdur kategorileri arasında kesin sınırlar çizmeden karmaşık bir tarihî işleyişe işaret etmektedir. Büyüm, günümüzde HDP’yi kast ederek Kürt siyasi hareketini geçmişle kıyaslayınca umut verici bir potansiyel olarak görür. Kürt siyasi hareketinin “eşit vatandaşlık, özgürlük ve hesap sorma” yönündeki taleplerini, Ermenilerin de içinde bulunduğu tüm ötekileştirilmiş halklar adına bir umut kaynağı olarak takdim etmektedir. Büyüm’e göre ufukta bir nebze umut ışığı varsa, o ışık Kürt hareketinin (HDP kastedilmektedir.) tutuşturduğu meşaleden kaynağını almaktadır. Geçmişin eleştirisi, geleceğin inşasına engel değil; tam tersine, onun bir önkoşulu olarak görülmektedir. Nazar Büyüm, Kürtlerin Ermeni soykırımı sürecindeki rolünü ele alırken ne indirgemeci bir suçlama diline başvurur ne de onları tamamen mazur gösterir. Tarihî sorumluluğu tanımlarken, aynı zamanda yapısal şiddetin çok katmanlı doğasını ve bugün için kolektif bir vicdan ve gelecek tahayyülü gerekliliğini vurgular. Bu tutum, geçmişle yüzleşmenin ancak ortak bir ahlakî zemin ve gelecek vizyonu ile mümkün olabileceğine işaret eden bütüncül bir yaklaşım olma iddiasındadır. Şu da var ki Büyüm, Kürtleri, “Abdülhamid’in üniformasız jandarmaları” diye tarif ederken aynı dönemde Ruslar başta olmak üzere Batılı

devletlerin tahrik ve teşvikiyle terör ve tedhiş eylemlerini gerçekleştiren Ermeni komitalarına hiç değinmemektedir. 7 Haziran 2015 seçimleri sürecinde kaleme aldığı bu yazıyla Büyüm, umut olarak gördüğü HDP'nin iktidarda etkili olması hâlinde “Kurtuluş Günlerini” lağvetmeye çağırmaktadır. Zira ona göre bu günlerde topluma Ermeni kin ve nefreti aşılanmaktadır. Ermeni komitacılarının Müslüman Kürtlere ve Türklere yaptıklarının hatırlatıldığı “Kurtuluş Günlerinin” lağvını isteyen Büyüm, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirmekte ve komitacıların faaliyetlerini ise hiç dikkate almamaktadır.

Nazar Büyüm'ün 3 Haziran 2015 tarihinde “*Su Gelir Ark Uyanır...*” başlığıyla *Agos* gazetesinde yayımlanan yazısı, halk edebiyatı, müzik ve siyasetin iç içe geçtiği zengin bir metin olarak öne çıkmakla birlikte, 1915 Ermeni olaylarına dair önemli tarihsel ve politik iddialar da içermektedir.²⁶³ Yazar, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü ele alırken hem tarihî iddialar ortaya koymakta hem de bu iddiaları doğru kabul eden çağdaş siyasi aktörleri (HDP kastedilmektedir.) takdir etmektedir.

Büyüm, doğrudan ve açık bir ifadeyle Hamidiye Alaylarının katliam gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Büyüm ayrıca 1884-1909 arasında 200.000-300.000 Ermeni'nin Kürtlerin eliyle imha edildiğini ve iki Kürt aşiretinin yağma, talan, tecavüz, cinayet, katliam işlerinde görev aldıklarını, tarihte eşi olmayan o felakette yaptıklarını da tarihi bir iddia olarak ileri sürmektedir.

7 Haziran 2015 seçimleri öncesi kaleme aldığı bu yazısında Büyüm'ün dikkat çekici bir diğer yaklaşımı ise bu tarihsel yükün bugünkü siyasal temsilciler nezdinde nasıl işlendiğidir. Ona göre AKP, CHP ve MHP 1915 olayları konusunda tamamen inkarcıdır. Büyüm, HDP'yi bu bağlamda özel olarak öne çıkarır ve “Bugünkü HDP yöneticileri de bunu biliyorlar. Bunu herkesten daha yüksek sesle söylüyor, (1915 olaylarında dahli olan dedelerini) lanetliyorlar.” diyerek bu partinin geçmişle yüzleşme konusundaki ahlaki ve politik duruşunu olumlu bir örnek olarak sunmaktadır. Bu vurgu, geçmişte yaşananların farkında olmanın ötesinde, onların açıkça dile getirilmesi ve kınanmasının önemine işaret etmektedir.

²⁶³ Nazar Büyüm, “Su gelir ark uyanır...”, *Agos*, 04.06.2015.

Nazar Büyüm, ayrıca Kürtlerin yalnızca geçmişte fail konumunda olmadığını, aynı zamanda devlet politikaları içinde mağdur edildiklerini de iddia eder. Ona göre Kürtler de başkalarından daha da beter bir şekilde, “Köy Korucuları” diye adlandırılan ve kendilerinden olan eli silahlı insanların nasıl kullanıldığını, neler yaptıklarını yaşayarak gördüler, biliyorlar. Büyüm PKK’ya karşı kurulan Köy Korucuları sistemi ile Ermeni komitalarına karşı kurulan Hamidiye Alaylarını aynı niteliklere sahip şiddet araçları olarak görmektedir. Korucular ile Hamidiye Alayları örneğiyle Büyüm, Kürt halkının devlet eliyle yürütülen politikaların hem aracı hem kurbanı haline geldiği çelişkili duruma örnek olarak ileri sürmektedir. Nazar Büyüm’ün “Su Gelir Ark Uyanır...” başlıklı yazısı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne dair net ve keskin iddialar ileri sürerken aynı zamanda tarihsel sorumluluğun bugünkü siyasette nasıl ele alındığını da sorgular. HDP’nin bu anlamda örnek teşkil ettiğini vurgulayan yazar, benzer bir ahlaki sorumluluğun diğer siyasal aktörlerce de benimsenmesi gerektiği yönünde bir temennide bulunmaktadır. 7 Haziran 2015 seçim arefesinde Büyüm yine okurlarından HDP açıkça oy istemektedir. Büyüm bu yazısında da geçmişteki Ermeni komitalarının şiddetini görmezden geldiği gibi bir nevi “taşeron” olarak gösterdiği Köy Korucularının kurulma sebebi olan PKK şiddetini de görmezden gelmektedir. Oysa PKK sayısız köy baskınlarıyla²⁶⁴ pek çok Kürt’ün de ölümüne sebep olmuş, bunun yanı sıra pek çok militanını da örgüt içi infazlarla öldürmüş olan bir terör örgütüdür.²⁶⁵

Nazar Büyüm’ün 24.06.2015’teki “Bütün Suç Piyasalarda” başlıklı yazısı, ilk bakışta Osmanlı Devleti’nden günümüze uzanan ekonomik dönüşümleri ele alıyor gibi görünse de, alt metninde Türkiye tarihinin ciddi tartışmalara konu olan Ermeni soykırımını iddialarına ve bu süreçte Kürtlerin pozisyonuna dair tespitler barındırmaktadır.²⁶⁶ Büyüm’ün tarihsel çözümlemesi, 1915 Ermeni olaylarının sadece bir ideolojik tasfiye değil, aynı zamanda bir “sermaye terakümü” (sermaye birikimi) stratejisi olduğunu ima eden bir ekonomik perspektif sunar.

Yazar, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’daki Ermenilere yönelen “tedhiş, talan, katliam zinciri”nin arka planında “milli devlet” yaratma arzusunu ve

²⁶⁴ <https://www.setav.org/5-soru-pkknin-sivil-katliamlari> (Erişim tarihi: 18.01.2024).

²⁶⁵ Aytekin Yılmaz, *Onlar Daha Çocuktı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), s.57.

²⁶⁶ Nazar Büyüm, “Bütün Suç Piyasalarda...”, Agos, 24.06.2015.

bunun iktisadi gerekçeleri olduğunu iddia eder. Bu bağlamda, Kürtlerin rolü açıkça şu cümlede tanımlanır: “Tüm Ermeni memaliki, tamamıyla Türklerin ve Kürtlerin eline geçti. Bundan Kürtlerin kazancı zenginleşme, Türklerin kazancı ise hem zenginleşme hem de ‘Ne Mutlu Türk’üm Diyene!’ umdesini göndere çekmek oldu.” Bu ifade, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarından doğrudan maddi kazanç sağladığına dair bir iddianın yansımasıdır. Yazar, bu kazancı yalnızca fırsatçılıkla açıklamaz; onu daha geniş bir siyasal-iktisadi bağlam içinde değerlendirir.

Büyüm, Kürtleri faillik açısından doğrudan suçlayıcı bir dile başvurmadan onları Osmanlı Devleti’nin ve daha sonra cumhuriyet elitlerinin yanında pozisyonlanan bir kesim olarak konumlandırır. Büyüm’e göre Kürtlerin bu süreçteki konumu, sistemin bir parçası olarak “mülksüzleştirilenin mülküne konma” biçiminde şekillenmiştir. Bu yaklaşım, Kürtlerin edilgen değil, yer yer etkin ve fayda sağlayan aktörler olduklarını iddiasının bir sonucudur. Nazar Büyüm, 1915 Ermeni olaylarında Kürtlerin konumunu salt “suç ortaklığı” kavramıyla değil, ekonomik anlamda sistemsal bir rol alma düzleminde ele almaktadır. Kürtleri ve Türkleri hem fiziksel şiddetin hem ekonomik talanın failleri olarak gören Büyüm, Kafkaslardan Antep-Maraş hatına kadar Rusların ve Fransızların yaptıkları katliamlara²⁶⁷ ve onlarla iş birliği yapan Ermenilerin terör ve tedhiş eylemlerine maruz kalan Türklerin ve Kürtlerin yaşadıklarına hiç değinmemektedir.²⁶⁸

4.10. Sevag Beşiktaşlıyan

Agos gazetesinin 1915 Ermeni olaylarıyla Kürtlerin ilişkisine dair yazı kaleme alan yazarlarından biri de Sevag Beşiktaşlıyan’dır. Beşiktaşlıyan, yapmış olduğu üç söyleşi ve haberleştirdiği bir sunumla Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisini ele almıştır.

²⁶⁷ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu no 28, Belge no 8.

²⁶⁸ Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişinin 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22.1. 1918. Tarih ve 2 no’lu raporu. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-4, 4-29.

Agos gazetesinde 16.11.2011 tarihinde “*Aslında Türkler 1915’in Soykırım Olduğunu Biliyor*” başlığıyla verilen söyleşide Sevag Beşiktaşlıyan, İngiliz gazeteci ve Ortadoğu uzmanı Robert Fisk ile 1915 Ermeni olayları konusunu yüzleşme kavramını merkeze alarak işlemiştir.²⁶⁹ Bununla beraber Robert Fisk’in *Agos* gazetesine verdiği bu söyleşi, yalnızca Türkiye’nin 1915 Ermeni olaylarıyla yüzleşme konusundaki politikası üzerine değil, aynı zamanda Kürtlerin bu süreçteki tarihsel rolü ve güncel yaklaşımlarına dair de tespitler içermektedir.

Fisk’in söyleşideki dikkat çekici tespitlerinden biri şudur: “Kürtlerin Ermeni soykırımını tanımaları kafamda tek soru doğuruyor: Eğer soykırım suçuna gerçekten fazlasıyla bulaşmış Kürtler, bunu kabul edebiliyorsa, niçin Türkiye yapmasın?” Bu ifade, Kürtlerin tarihsel olarak 1915 Ermeni olaylarına dolaylı ya da doğrudan katılımına işaret etmektedir. Fisk, bu tespiti Kuzey Irak’ta şahit olduğu Kürt Ermeni diyaloglarına dayandırmaktadır.

Fisk’e göre Kürtlerin “soykırım suçuna gerçekten fazlasıyla bulaşmış” olması, onların bu konudaki tarihsel sorumluluğunu inkâr edilemez kılarken aynı zamanda bugünkü kabul edici yaklaşımlarını da daha anlamlı hâle getirmektedir. Bu çerçevede, yüzleşmenin yalnızca devlet politikasıyla sınırlı kalmaması, toplumsal hafıza ve siyasi aktörlerin tutumlarıyla da yakından ilişkili olduğu iddia edilmektedir.

BDP, HDP gibi Kürt hareketi, son yıllarda soykırımın tanınması yönünde Beşiktaşlıyan’ın tabiriyle “utangaç adımlar” atsa da, Fisk’e göre bu adımlar, tarihsel suçun kabulü bakımından önemli bir eşıktir. Bu bağlamda, Kürtlerin tavrındaki değişim, Türk devleti için bir karşılaştırma unsuru olarak da işlev görmektedir: “Kürtler bunu yapabiliyorsa, Türkiye neden yapmasın?” sorusuyla Fisk, bu karşılaştırma üzerinden Türkleri ve Kürtleri 1915 olaylarında eşit fail olarak görmektedir.

Robert Fisk, 1915 olayları konusunda tamamen Ermeni diasporasının tezlerini savunmaktadır. Yunan isyanı sonrasında Osmanlıya sadakatleri sebebiyle “milleti sadıka” olarak adlandırılan Ermenilerin Ruslar başta olmak üzere Batılı devletler tarafından bağımsızlık için isyana teşvik edilmeleri, silahlandırılmaları, Ermeni

²⁶⁹Sevag Beşiktaşlıyan, “Aslında Türkler 1915’in Soykırım Olduğunu Biliyor”, *Agos*, 16.11.2011.

komitalarının faaliyetleri hiçbir şekilde Fisk tarafından dikkate alınmadan “soykırım” iddiaları savunulmuştur. Türklerin ve Kürtlerin Bayburt-Erzurum hattından Antep-Maraş hattına kadar Ermeni komitalar tarafından maruz bırakıldığı terör ve tedhiş eylemleri hakkında tek kelime etmeyen Fisk hakkında, Beşiktaşlıyan’ın ‘otoritelere kafa tutma ve mazlumdan yana olma’ övgüsü de tartışmaya açık hâle gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı şartlarında Ermenilerin katliamları öyle boyutlara ulaşmıştır ki Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Vehip Paşa; Bayburt, Sarıkamış, Erzincan, Trabzon, Rize ve yörelerindeki Ermeni mezalimini göstermek ve önlenmesi için tedbir alınmasını sağlamak adına Rus Kafkas Ordular Grubu Komutanı Odişelidze’ye mektup göndermiştir.²⁷⁰ Kuzeydoğu Anadolu’da durum böyleyken güneyde Fransız subayları emrinde çoğu Ermenilerden oluşmak üzere Fransız askerî üniforması giymiş olan 400 kişilik bir müfreze Hatay Dört Yol’a girmiştir.²⁷¹ Ancak söyleşide bu gelişmeleri dikkate almadan 1915 olayları hakkında hükümler vermiştir. Agos gazetesinin bu konudaki tutumu dikkate alındığında aksini düşünmek de gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Sevag Beşiktaşlıyan, 11.01.2013 tarihinde “1915 Konusunda, Türk de, Ermeni de Aslında Kurbandır”²⁷² başlığıyla yayımladığı söyleşisinde Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar dergisinin son sayısında çıkan “Katil Olan Sıradan Almanlar Mı, Yoksa Sıradan İnsanlar Mı? Holokost Failleri Üzerine Düşünceler” isimli makalesinden yola çıkarak 1915’in altında yatanları ve konuya dair tartışmaları, Clark Üniversitesi Tarih Bölümü’nde doktorasını sürdüren Ümit Kurt’la ele almıştır.

Sevag Beşiktaşlıyan’ın Agos gazetesinde yayımlanan röportajında, tarihçi Ümit Kurt, 1915 Ermeni olaylarına dair failliği ve toplumsal katılımı çok boyutlu bir tarihsel perspektifle ele almakta, bu bağlamda Kürtlerin rolünü de değerlendirmektedir.

Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerine ilişkin açık ve net bir tutum sergileyen Kurt, “Evet, Ermenilerin katlinde Müslüman Kürtlerin rolü olmuştur.” diyerek yerel

²⁷⁰ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı: 85, b. 2026

²⁷¹ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023), 50.

²⁷² Sevag Beşiktaşlıyan, “1915 Konusunda, Türk De, Ermeni De Aslında Kurbandır”, Agos, 11.01.2013.

düzeyde Kürt grupların da 1915 Ermeni olayları sürecinde yer aldığını iddia eder. Ancak bu tespiti yaparken, failliğin yalnızca Kürtlere ihale edilmesinin “tarihi çarpıtmak” anlamına geleceğini de ifade eder. Ona göre İttihat ve Terakki’nin Merkez Komitesi, bu imha sürecini organize eden temel yapı iken Kürtlerin yanı sıra Türkler, Müslüman Balkan göçmenleri, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri, yerel eşraf ve Arap bedevi aşiretleri de bu sürece doğrudan katılmıştır.

Ümit Kurt’un analizinde dikkat çeken bir diğer boyut, toplumsal rıza mekanizmalarıdır. Ona göre hiçbir toplu katliam, toplumsal destek mekanizmaları olmaksızın gerçekleşemez. Bu vurgu, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki yerini değerlendirirken onların yalnızca emir alan edilgen figürler olmadığını, belli ölçülerde fail olduklarını da iddia etmektedir. Fakat bu failliğin arkasındaki motivasyonları anlamak için ideolojik, ekonomik, toplumsal ve psikolojik faktörlerin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir.

Röportajda öne çıkan bir diğer önemli tema, 1915 Ermeni olaylarının arka planında yer alan ideolojik ve yapısal unsurlardır. Kurt, Balkan Savaşları sonrası Anadolu’ya gelen öfkeli ve yerinden edilmiş Müslüman göçmenlerin Hristiyanlara karşı duydukları nefreti, 1915 Ermeni olayları sürecini kolaylaştıran bir unsur olarak değerlendirir. Ancak bu nefretin tek başına yeterli bir açıklama olmadığını, sistematik bir imha süreci için merkezi bir ideolojik planlama gerektiğini iddia etmektedir.

Ümit Kurt, 1915 olaylarıyla ilişkilendirirken özellikle “Müslüman” Kürtler demektedir. Bunda kısmen haklıdır çünkü Kürtler, Şeyh Ubeydullah’ın “Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam dahi Van’da bir Ermenistan kurulmasına izin vermem.” sözlerinden anlaşıldığı üzere Ermenilerin çoğunlukta olmadığı hâlde devlet kurup hakim unsur olmalarına asla razı olmamıştır.²⁷³ Şunu da belirtmek gerekir ki demografik anlamda bir tutarsızlığa itiraz barındıran bu sözler, Ermenilere yönelik bir katliam veya kırım kastı taşımamaktadır. Ancak daha sonra başlayan Ermeni terör ve tedhiş faaliyetlerine karşı Kürtlerin koru(n)ma refleksiyle devletle beraber harekete geçtiği de bir vakıdır.

²⁷³ Hakan Özoğlu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 97-98.

2-4 Kasım 2013 tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi Albert Long Hall’da “Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı” gerçekleştirilmiştir. Sevag Beşiktaşlıyan, bu konferans ile ilgili bir söyleşi ve bir haber yazısı kaleme almıştır. Konferans; Hrant Dink Vakfı, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü ve Malatya HAYDER iş birliğiyle düzenlenmiştir.²⁷⁴ Friedrich Ebert Vakfı, Chrest Vakfı ve Olof Palme International Center da konferansa destek olan kurumlardır. Bu konferansta Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına iştiraklerine dair de çeşitli tespitler yapılmıştır.

Sevag Beşiktaşlıyan da bu konferansa konuşmacı olarak katılan Avedis Hadjian’la söyleşi yapmış, haber yazısını da konferansa konuşmacı olarak katılan Ramazan Aras’ın sunumu hakkında yapmıştır. Avedis Hadjian, “Ermeni Patriği Şnork’un Anadolu Ermenileri ve Bugünün Müslüman Ermenileri İçin Kullandığı Dörtlül Sınıflandırma” başlıklı bir konuşma yaparken Ramazan Aras da “Misilmeni: Müslüman Kürtler Arasında Müslüman Ermenilerin Algılanışı Üzerine Bir İnceleme” başlıklı bir sunum yapmıştır.

Sevag Beşiktaşlıyan, 11.11.2013 tarihinde “*Ermenilik Kültürel Bir Mesele*” başlığıyla yayımladığı söyleşisinde Avedis Hadjian’la Patrik Şnorhk’u ve Müslüman Ermeni kimliğini irdelemiştir.²⁷⁵ Beşiktaşlıyan’ın *Agos* gazetesinde Avedis Hadjian’la yaptığı söyleşi, doğrudan Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarındaki rolüne odaklanmasa da özellikle Patrik Şnorhk Kalustyan’ın Anadolu Ermenileri sınıflandırması üzerinden dolayı fakat önemli tespitler içermektedir. Bu sınıflandırmada yer alan “üç kuşak önce İslam’a ihtida etmiş ve Kürt aşiretlerinin yapısı benzer şekilde gruplaşmış Ermeniler” kategorisi hem zorla din değiştirme pratiğini hem de Kürt aşiretleriyle iç içe geçmiş bir yaşam biçimini ima etmektedir.

Söz konusu söyleşide günümüzde nüfusunun neredeyse tamamı Kürt kabul edilen Erzurum’un Hınıs ilçesi hakkında da somut ve dikkat çekici bir tespit vardır. Patrik Şnorhk’un Erzurum Hınıs’taki “Ermeni Kilisesi’ne geri dönecek olan 100 aile” hakkındaki öngörüsü, bu ailelerin halen kendilerini Ermeni olarak hisseden fakat

²⁷⁴ <https://hrantdink.org/tr/bolis/faaliyetler/projeler/tarih-programi/151-muslumanlas-tiril-mis-ermeniler-konferansi> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

²⁷⁵ Sevag Beşiktaşlıyan, “Ermenilik Kültürel Bir Mesele”, *Agos*, 11.11.2013.

Kürt aşiretlerinin arasında yaşayan bireyler olduklarını ortaya koymaktadır. Beşiktaşlıyan'a göre bu tespit hem zorunlu dönüşümün etkilerine hem de kimliklerin bastırılarak kuşaklar boyunca yaşatıldığına dair ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, İslamlaşmış Ermenilerin Kürt aşiret yapılarının içine dahil olduğu ama tam anlamıyla asimile edilemediği için Ermeni kimliklerinin bilincinde olduğu da iddia edilmektedir.

Hadjian'ın "Gizli" veya Müslüman Ermenilik üzerine yaptığı gözlemler de bu sürecin bireysel ve toplumsal düzeyde travmatik olduğunu iddia etmektedir. Hadjian, "Kimlikleri, komşularının ve diğerlerinin günah dolu tarihini o insanlara hatırlatıyor." derken yalnızca Ermenilikten kaçışın değil, bu kaçışın sosyal çevreyi de suçlulukla yüzleşmekten koruyan bir sessizliğe büründürdüğünü ima etmektedir.

Söyleşide verilen Hınıs örneği ise ilginçtir. Erzurum'a bağlı bir ilçe hakkında hane sayısına varıncaya bilgi sahibi olunması güvenlik ve istihparat anlamında da ayrıca incelenmeye değer bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Sevag Beşiktaşlıyan, *Agos* gazetesinde "Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı" hakkında yukarıdaki söyleşi dışında 11.11.2013 tarihinde bir haber yazısı kaleme almıştır. Beşiktaşlıyan bu yazısında Mardin Artuklu Üniversitesi Antropoloji Bölümü Başkanı Yrd. Doç. Ramazan Aras'ın, 2-4 Kasım 2013 tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi Albert Long Hall'da düzenlenen Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı'ndaki, "Misilmenî: Müslüman Kürtlerin Müslüman Ermenilere Bakışına Dair Bir Analiz" isimli sunumunu ele almıştır.²⁷⁶ Söz konusu konferansta Ramazan Aras sunumunda, 1915'ten önce Kürtlerde Ermenilere karşı oluşan olumsuz algının nasıl üretildiği üzerinde durmuştur. Beşiktaşlıyan da sunumdan hareketle yazısına "Ermeni Nefretinin Üretim Araçları" başlığını atmıştır.

Sevag Beşiktaşlıyan'ın haberleştirdiği Ramazan Aras'ın sunumu, 1915 soykırımı bağlamında Kürtlerin rolüne dair oldukça önemli sosyo-kültürel ve ideolojik arka planlara işaret etmektedir. Aras'ın temel yaklaşımı, Kürt toplumunun Ermenilere yönelik şiddet eylemlerinin tekil ya da kendiliğinden gelişmiş tepkiler değil, sistematik olarak inşa edilmiş bir algının ürünü olduğu iddiasını taşımaktadır.

²⁷⁶ Sevag Beşiktaşlıyan, "Ermeni Nefretinin Üretim Araçları", *Agos*, 11.11.2013.

Aras'a göre, Kürt toplumu içinde Ermenilere yönelik olumsuz algının oluşmasında ilk ve belirleyici etken "1900'lerin başlarında basında, okullarda ve siyasi diskurda kullanılan söylemler"dir. Bu dönemde devlet eliyle Ermenilere "hile ve ihanet" isnadında bulunularak nefretin kurumsallaştırıldığını ileri sürmektedir. Aras, bu durumu Hristiyanlık karşıtı dini söylemlerle destekleyen devletin, Kürt medreselerinde okutulan *el-Minhac* gibi klasik fıkıh eserlerindeki gayrimüslim karşıtı ifadelerle bu algıyı dini düzlemde de meşrulaştırdığını savunmaktadır: "Zimmi kişi küçük düşürülmek suretiyle kendisinden cizye alınır." gibi ifadeler, gayrimüslimlerin sistematik biçimde aşağılanması dinin bir dayanağı olduğunu iddia etmektedir.

Aras'ın dikkat çektiği bir diğer önemli mesele, Kürt toplumunun Müslümanlaş(tırıl)mış Ermenilere yönelik dışlayıcı ve ayrımcı tutumudur. "Misilmenî" ve "bav filih"²⁷⁷ gibi tabirlerin, Ermeni kökenli bireyleri tam anlamıyla Müslüman olarak kabul etmeyen bir zihniyeti temsil ettiğini belirten Aras, bu kavramların hem dilsel hem toplumsal hafızada bir dışlama aracına dönüştüğünü iddia etmektedir. Özellikle "Misilmenî" ifadesine ilişkin morfolojik analiziyle bu tür isimlendirmenin "tam olmamış Müslüman" anlamına geldiğini ileri sürmesi, kimlik inşası bağlamında dikkat çekici bir yorumdur. Ancak Aras'ın sunumunda yer verdiği Kürt entelektüellerin itirazları, bu homojenleşmiş olumsuz algının dışında düşünen bireylerin de var olduğunu göstermektedir. Abdurrahman Bedirhan'ın Kürtleri, Abdülhamid'in Ermeni politikalarına alet olmamaya çağırması ve Said Nursi'nin "şu memleketin saadeti ve selameti, Ermenilerle ittifak ve dost olmaya bağlıdır." sözleri, Aras'a göre dönemin içindeki çatışmalı söylem haritasına işaret etmektedir.

Ramazan Aras, Kürtlerin 1915'teki şiddete katılımının salt etnik ya da dini düşmanlıkla açıklanamayacak kadar karmaşık olduğunu, bu sürecin hem devlet destekli ideolojik inşalarla hem de toplumsal dinamiklerle beslendiğini ima etmektedir. Sevag Beşiktaşlıyan'a göre bu yönüyle Aras'ın sunumu, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü bireysel suçlardan çok, yapısal ve tarihsel bir bağlama oturtan bir çerçeve sunmaktadır.

1915 olaylarıyla Kürtlerin ilişkilendirilmesi bağlamında Ramazan Aras'ın örnek verdiği Said Nursi'nin Sebil-ür Reşad gazetesinin 461. sayısında 17 Mart 1920'de

²⁷⁷ Kürtçede "babası gayrimüslim" kişiler için kullanılan ifadedir.

kaleme aldığı yazısındaki şu ifadeleri de göz önüne almakta fayda vardır: “Ermeniler Vilâyat-ı Şarkiyede ekall-i kalil derecesinde bulundukları için ; asla bir ekseriyet teminine ve ne kemiyyeten ne de keyfiyyeten Şarkî Anadolu’da iddiayı temellüke muvaffak olamayacaklarını son zamanlarda anladılar...” Nursi, yazının devamında Doğu Anadolu’da müstakil bir Ermenistan ve Kürdistan fikrinin bir tuzak olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁸ Çünkü Nursiye göre Kürtlere oranla azınlıkta olan Ermeniler, Kürtleri Osmanlıdan koparabilmeyi başarabildikten sonra ileride çeşitli bahaneler ileri sürerek Kürtleri tahakkümleri altına alacaktır.²⁷⁹ Aras’ın örnek verdiği Nursi bağlamında da bakıldığında Ermenilerin çoğunlukta olmadıkları bir coğrafyada bağımsız devlet kurma fikirleri hem kendileri için hem de yüzyıllardır beraber yaşadıkları Kürtler için pek çok acı olayın yaşanmasına sebep olmuştur.

4.11.Fatih Gökhan Diler

Agos yazarlarından Ermeni soykırımı iddialarıyla Kürtler arasındaki ilişkiye dair yaptığı söyleşiler ve yazılarıyla ön plana çıkan bir başka isim de Fatih Gökhan Diler’dir.²⁸⁰ Diler’in “*Kürtlerle Acı Dolu Ortak Bir Geçmiş Geride Bıraktık, Şimdi İki Taraf Geleceğe Bakıyor*” başlığıyla yayımladığı söyleşisi, Kürt ve Ermeni toplumları arasındaki geçmişin yükünü ve geleceğe dair umutları ele almaktadır.²⁸¹

Avrupa Ermeni Federasyonu (EAFJD) sözcüsü Bedo Demirjian, 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde HDP’ye açık desteğini göstermek için Türkiye’ye gelmiş ve “Ermeniler olarak Türkiye’deki demokratik ve ilerici açılımları desteklemeliyiz ve

²⁷⁸ Said Nursi, *Asar-ı Bediyye*, (İstanbul: Elmas Neşriyat, 2004), 520.

²⁷⁹ A.ge., s. 521.

²⁸⁰ 1984 Mersin doğumludur. Kadıköy Anadolu Lisesi sonrasında Galatasaray Üniversitesinden lisans derecesiyle mezun olmuştur. Agos gazetesinde siyaset, dış haberler, spor, ve ekonomi haberlerine dair yazmıştır. (<https://bianet.org/yazar/fatih-gokhan-diler-5181>) [Erişim tarihi: 18.01.2024].

²⁸¹ Fatih Gökhan Diler, “Kürtlerle Acı Dolu Ortak Bir Geçmiş Geride Bıraktık, Şimdi İki Taraf Geleceğe Bakıyor”, Agos, 04.06.2015.

bize göre bu açılım, ancak gelecek seçimlerde HDP’yi destekleyerek elde edilebilir.” ifadeleriyle bu desteğini açıklamıştır.

Fatih Gökhan Diler’in 4 Haziran 2015 tarihli söz konusu söyleşisinde, Avrupa Ermeni Federasyonu (EAFJD) sözcüsü Bedo Demirjian, Kürt-Ermeni ilişkilerinin tarihsel yükünü ve bu geçmişle yüzleşmenin güncel politik bağlamda nasıl ele alındığını ortaya koymaktadır. Söyleşide dikkat çeken en önemli boyutlardan biri, Kürt siyasal hareketinin (HDP), 1915 Ermeni olayları bağlamında kendi tarihsel sorumluluğuyla yüzleşme iradesi göstermesi ve bunun Ermeni diasporası tarafından olumlu karşılanmasıdır.

Demirjian, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne doğrudan değinerek, “Kürt siyasi hareketinin liderlerinin, Kürtlerin Ermeni soykırımındaki rolünden dolayı Ermeni halkından defalarca özür dilediğini unutmayalım.” diyerek bu yüzleşmeyi açıkça ifade eder. Bu yaklaşım, tarihsel bir kabullenişin ötesinde, Kürt hareketinin geçmişle hesaplaşma çabasının diasporada yankı bulduğunu ve bu nedenle siyasi desteği hak ettiğini iddia etmektedir.

Ayrıca söyleşide geçen “Kürtlerle acı dolu ortak bir geçmişi geride bıraktık, şimdi iki taraf samimi bir şekilde geleceğe bakıyor.” ifadesi, Diler’e göre geçmişteki düşmanlık ve suç ortaklığına rağmen geleceğe yönelik uzlaş ve ittifak arayışını öne çıkarır. Bu bağlamda Demirjian, Kürt hareketinin tarihsel travmalarla yüzleşen bir özneye dönüştüğünü ima ederken bu dönüşümün Türkiye’deki demokratikleşme açısından da belirleyici bir potansiyel taşıdığını iddia etmektedir.

Söyleşideki ifadeler, Kürtlerin 1915’te oynadıkları olumsuz role dair inkârcı ya da savunmacı tutumlardan uzak, sorumluluğu tanıyan ve bu sorumlulukla geleceğe dair ortak bir siyasal zemini inşa etmeye çalışan bir perspektife işaret etmektedir. Bedo Demirjian’a göre Kürt hareketi, yalnızca soykırımın inkârına karşı durmakla kalmamakta, aynı zamanda tarihsel adaletin tesisi için özür ve kabullenmeyi politik bir etik haline getirmektedir.

Bedo Demirjian’ın Kürtlerin tarihsel olarak 1915 Ermeni olaylarına katılımı hakkındaki yaklaşımı, tek taraflı ve subjektif bir yaklaşımdır. Diaspora Ermenilerinin penceresinden 1915 olaylarına bakan Demirjian; Kürtleri Jöntürklerin Ermenilere karşı kullandığını iddia etmektedir. Buna karşın Ermeni komitacıların faaliyetlerini,

misyoner okullarının kışkırtıcı tavırlarını, Batılı devletlerin Ermenileri tahrik ve teşviki sonucu ortaya çıkan terör ve tedhiş eylemlerini kesinlikle dikkate almamıştır. Bedo Demirjian'ın kendilerinden övgüyle söz ettiği BDP/HDP yetkilileri de Demirjian ile 1915 olayları konusunda hemfikirdir. Ancak bu birliktelik Kürtlerin; Ruslar ve Ermeniler tarafından katliama uğradıkları gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.²⁸²

4.12. Taner Akçam

Agos gazetesinde, bu çalışmanın konusu olan 'Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisi'ne dair yazılar kaleme alan bir başka isim de Taner Akçam'dır. Akçam gerek Türkiye'de gerek dünyada Ermeni soykırım iddialarını en hararetli şekilde savunan isimlerin başında gelmektedir. Nitekim Türkiye'deki Ermeni soykırımı iddialarına dair tartışmalarda şimdiye kadar en aykırı iddia denilebilecek "*ilk gece hakkı*" iddiası da Taner Akçam tarafından dillendirilmiştir. Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holokost ve Soykırım Çalışmaları Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde uzun yıllar çalışmalarını sürdüren Akçam, daha sonra UCLA (University of California, Los Angeles) bünyesindeki Promise Ermeni Enstitüsü'nde Ermeni Soykırımı Araştırma Programı direktörlüğü görevini üstlenmiştir.²⁸³ Kuruluş amacı doğrudan Ermeni soykırım iddialarını savunmak olan ve Ermeni Taşnak Partisi'yle doğrudan bağlantılı olan Zoryan Enstitüsü de Taner Akçam'ın çalışmalarını kurumsal olarak desteklemektedir.²⁸⁴ Taner Akçam'ın *Agos* gazetesinde "*ilk gece hakkı*" konulu yazısına geçmeden önce kendisinin sol seküler Kürt siyasi hareketiyle ilişkisine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Taner Akçam, 1970'li yıllarda öğrenci hareketlerinin öncülerinden biri olarak Türk solu ve Kürt siyasetini yakından tanımış, bu dönemde Abdullah Öcalan ile birebir ilişkiler geliştirmiştir. PKK'nın kuruluş sürecini ve örgütsel yapılanmasını yakından

²⁸² Musa Kasımlı, *Ermeni Meselesinden Ermeni Soykırımına (1724-1920)*, Bakü 2014, s. 254.

²⁸³ <https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/taner-akcam/> [Erişim tarihi: 13.09.2024].

²⁸⁴ <https://www.avim.org.tr/tr/Bulten/Ermeni-Soykırımını-Savunan-Profesörün-Maasını-Ermeniler-Oduyormus>.

gözlemleyen Akçam, zamanla PKK'nın uyguladığı iç infazları eleştirmiş ve bu nedenle örgütün hedefi haline gelmiştir. Özellikle Avrupa'da yaşadığı dönemde, örgüt içi muhalefeti temsil eden bazı kişilerin Öcalan tarafından bastırıldığını ifade eden Akçam, yaşadığı bir anıyı aktararak Abdullah Öcalan'ın "Bizden ayrılmak isteyen akıl hastasıdır." ifadesinin örgüt içindeki muhalefete bakışı özetlediğini dile getirmiştir. Taner Akçam, yalnızca bir gözlemci olarak değil, aynı zamanda doğrudan hedef alınan bir aktör olarak da PKK'yla ilgili tecrübelerini aktarmıştır. Akçam, PKK tarafından hedef gösterildiğini, örgütün propaganda unsurlarından Serxwebun dergisinde kendisine yönelik hakaret içerikli ifadeler kullanıldığını ve tehdit edildiğini belirtmiştir. Örgütün içinde demokrasi talep eden üyelerin tasfiye edilmesini eleştiren Akçam, bu bağlamda Semir kod adlı Çetin Güngör örneğini ayrıntılarıyla anlatmış; yaşananların sol kamuoyunda yeterince sorgulanmamasını eleştirmiştir.²⁸⁵

Yasa dışı silahlı bir örgüt olan PKK ve kurucu kadrosuyla sol ideolojiyi benimsemiş ortak paydasında farklı zamanlarda yakın ilişkiler geliştiren Taner Akçam'ın günümüzde kamuoyu tarafından bilinen en belirgin özelliği, Ermeni soykırımı iddialarını çok hararetli bir şekilde savunuyor olmasıdır. Ermeni meselesine dair "ilk gece hakkı" gibi kimi iddiaları, *Agos* gazetesi yazarlarını dahi şaşırtmıştır. Akçam, ortaya attığı bu iddialarıyla soykırım iddialarına dair tezleri kabul eden sol seküler siyasi çizgiyi benimseyen Kürtlerin de ciddi anlamda tepkisini çekmiştir.

Taner Akçam, 20 Nisan 2021'de *Gazete Duvar*'da Filiz Gazi'yle yaptığı söyleşide "19. yüzyıl feodal toplumunda örneğin Kürt bölgelerinde Kürt ağaları, evlenen Ermenilerin ilk gece hakkına sahiplerdi." sözleriyle Ermeniler ve Kürtler için sosyolojik olarak çok ciddi anlamda yıkıcı etkiye sahip bir iddiada bulunmuştur.²⁸⁶ Bu iddiaya karşı tepkiler azımsanmayacak kadar çok olmuştur. 132 Kürt aydın, yazar ve araştırmacının verdiği tepki bunlardan biridir. Kuzey Irak'ta Erbil merkezli yayın yapan Rudaw bu tepkiyi okuyucularıyla paylaşmıştır.²⁸⁷ Rudaw'da yayımlanan

²⁸⁵ <https://www.timeturk.com/tr/2012/04/01/taner-akcam-a-gore-pkk-nin-infaz-kriterleri.html> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

²⁸⁶ <https://www.gazeteduvar.com.tr/taner-akcam-gonullu-bir-katilim-olmasaydi-bu-kadar-insan-oldurulemezdi-haber-1519773> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

²⁸⁷ <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/200520219> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

haberde 132 Kürt aydın, yazar ve araştırmacının Taner Akçam’a yönelik sert eleştiriler içeren ortak bir açıklamasına yer verilmektedir. Bu metin, hem Akçam’ın tarihsel bir iddiasına karşı kolektif bir Kürt entelektüel tepkisini temsil etmekte hem de Kürt toplumsal belleği ile tarih yazımı arasındaki gerilimi görünür kılmaktadır.

Taner Akçam’ın Duvar gazetesine verdiği röportajda, “19. yüzyıl feodal toplumunda örneğin Kürt bölgelerinde Kürt ağaları, evlenen Ermenilerin ilk gece hakkına sahiplerdi.” şeklindeki ifadesi, açıklamada “genelleyici” ve “belgesiz” olarak tanımlanmakta, “bilimsellikten ve inandırıcılıktan uzak” bulunarak eleştirilmektedir. Açıklamada, bu tür bir iddianın “her iki halkın tarihsel ve toplumsal değerleriyle bağdaşmadığı” ifade edilmekte ve “Kürt ve Ermeni toplumlarının geleneğinde iddia edildiği gibi bir durum söz konusu bile olamaz.” denilmektedir. Bu söylem, kolektif hafızanın belli sınırlar dâhilinde korunmasına yönelik bir tavır olarak değerlendirilebilir. Rudaw’da yapılan açıklamada dikkat çekilen bir diğer önemli yaklaşım ise Akçam’ın bilimsel bir iddia öne sürerken “üstenci bir dil” kullandığı eleştirisidir. Bu yaklaşım, Akçam’ın tarih yazımındaki pozisyonunu, “Türk resmi ideolojisinin sol tezahürü” olarak niteleyerek sorgulamakta ve onu, eleştirdiği (Akçam’ın tenkit ettiği resmi Türk tarih tezi kastedilmektedir.) yapının bir türevi olmakla itham etmektedir.

Rudaw’da yayımlanan bildiride, Akçam’ın dayanak olarak gösterdiği M.S. Lazarev’in eseri de tartışmaya açılmakta ve eseri Kürtçeye çeviren Ezidi Kürt tarihçi Têmûrê Xelîl’in (İmza veren 132 kişiden biridir.) yorumu üzerinden iddianın “uydurma ve asılsız” olduğu savunulmaktadır. Böylece metin, yalnızca etik değil, aynı zamanda kaynak eleştirisi üzerinden de bir “bilimsellik” savunusu yapma eğilimi göstermektedir. Rudaw’da yer verilen bu kolektif açıklama, Kürt entelektüellerinin tarihsel temsillere ve akademik söylemlere karşı artan duyarlılığını ortaya koymaktadır. Tespitler, Akçam’ın iddiasının “bilimsel bir maske altında öznelleştirilmiş bir görüş” olduğu yönündedir ve bu durum, tarihçilikte etik sorumluluk ve temsil adaletinin önemine işaret eden değerli bir tartışma zeminine işaret etmektedir.

Taner Akçam, özellikle Kürt yazar ve aydınlarından gelen eleştirilere cevap niteliğinde Agos gazetesinde de 10.05.2021 tarihinde “Taner Akçam’dan ‘İlk Gece

Hakkı' İle İlgili Eleştirilere Yanıt" başlıklı bir yazı kaleme almıştır.²⁸⁸ Taner Akçam, Gazete Duvar'a verdiği röportajda dile getirdiği "ilk gece hakkı" örneği üzerinden başlayan tartışmalar, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolü bağlamında önemli bir tartışmayı yeniden gündeme taşımıştır. Akçam'ın söz konusu ifadeleri, onu Kürt toplumu nezdinde hedef haline getirmiş ve 132 Kürt yazar tarafından özür dilemeye davet edilmiştir. Ancak Akçam'ın hem söz konusu görüşünü hem de bu görüşün kaynaklarını detaylandığı *Agos* yazısı, onun tarihsel olgulara yaklaşımındaki temel ilkeleri göstermek iddiasındadır.

Akçam'ın temel iddiası, "ilk gece hakkı" gibi uygulamaların yalnızca bireysel anlatılara dayalı değil, çoğunlukla Rus ve Ermenilere ait tarihsel belgeler ve akademik çalışmalarla desteklenen olgular olduğudur. Nitekim kendisi, bu tür anlatıların "günlük kültürün bir parçası olarak konuşulan, türlü şekillerde ifade edilen bir bilgi" olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Akçam, sadece kendisinin değil, kendisinden önce Stephan Astourian, Ronald Suny ve Dikran Kaligian gibi akademisyenlerin de bu türden uygulamalara dair ifadeler kullandığını vurgulamaktadır: "Kaynaklarda belirtilmeyen bir olgudan bahsetmedim."

Akçam, kendisine yöneltilen eleştirilerin çoğunun kasıtlı tahrifatlara dayandığını, hatta bu yöntemin uzun süredir inkârcı çevreler tarafından kullanıldığını ileri sürmektedir. Bu noktada Kürt aydınlarından bir kısmının da benzer reflekslerle hareket ettiğini ifade eder: "Türk inkârcı çevrelerden alışık olduğum bu stratejinin... şimdi basında 'Kürt aydını' olarak zikredilen imzacı grup... tarafından aynen tekrar edilmesi son derece üzücüdür."

Akçam'ın yaklaşımı, tüm etnik grupların tarihsel süreçlerde suç ortaklığı yapabileceği gerçeğini göz ardı etmeden, bir halkı topyekûn suçlamadan soykırımın çok katmanlı yapısını anlama iddiasındadır. Söyleşisinde kullandığı ifadeyi "Bir halkı suçlamak amacıyla değil, dönemin koşullarını ve özellikle de Ermeni kız çocukları ve kadınlara yönelik sistematik cinsel şiddeti daha iyi anlatabilmek için çarpıcı bir örnek" olarak niteleyen Akçam, tarih yazımının ahlaki sorumluluğunu da

²⁸⁸Taner Akçam, "Taner Akçam'dan "İlk Gece Hakkı" İle İlgili Eleştirilere Yanıt", *Agos*, 10.05.2021.

hatırlatmak istediğini iddia etmektedir. *Agos* gazetesinde yayımlanan yazı bağlamında Akçam'ın Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne dair yaklaşımı suçlayıcı değil, yüzleşmeci ve belgelere dayalı olmak iddiasındadır. Onun ifadesiyle, “Konu, şu halkı suçlamak ya da bu halkı aklamak gibi bilimsel olmayan yaklaşımlar bir kenara bırakılarak, daha ileri çalışmaları ve zamanın aydınlatıcılığını beklemektedir.”

Akçam, her ne kadar herhangi bir halkı suçlamak gayesi taşımadığını iddia etse de hemen hemen bütün iddiaları Kürtleri ve Türkleri suçlayıcı niteliktedir. Bunun yanı sıra Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerine, Ruslar ve Fransızlarla iş birliklerine dair herhangi bir söylem geliştirmemektedir. Oysa sadece Van'da Kürtler korkunç denebilecek olaylar yaşamışlardır. Ermeniler Rusların da desteğiyle Van'ı ele geçirmeden önce şehrin düşeceğini anlayan Müslüman halk, kadın ve çocukları Tatvan'a kaçırmaya çalışmışlardır. Kara yoluyla gidilmesi hâlinde Ermenilere yakalanma riski olduğu için deniz yolu tercih edilmiştir. Tedari edilen on dört kayıkla 1200 kadın ve çocuk Tatvan'a ulaşmak amacıyla Van Gölü'ne açılmıştır ancak olumsuz hava şartları sebebiyle yalnızca 700 kişi Tatvan iskelesine varabilmiştir. Bazı kayıklar Erciş'e doğru sürüklenmiştir. Ercişteki komitacı Ermeniler bu kayıklardan üçünü batırmıştır. Diğer kayıklardaki kadın ve çocukları da yayılım ateşine tutarak onlarcasını öldürmüştür.²⁸⁹ Ermeniler, öyle bir korku ve dehşet iklimi oluşturmuştur ki kaçamayıp Van'da kalan Müslümanların sayısı bin beş yüz kadardır.²⁹⁰ Ermeniler, ele geçirdikleri yerlerde çocuklardan ve ihtiyarlardan sağ yakaladıklarını tandır ve kuyulara doldurarak çeşitli işkencelerle öldürmüş, kadınlara ise taciz ve tecavüzün her çeşidini reva görmüştür. Kadınların pek çoğunu daha sonra göğüslerini ve burunlarını keserek öldürmüşlerdir.²⁹¹ Van Valisi Cevdet Bey, Rusların çekilmesi sonrasında Van'a girdiklerinde gördükleri karşısında dehşete

²⁸⁹ BOA.HR.SYS.2872/2, Lef.9.; bkz. İlknur Koç Çiftçi, “1915 Van'da Ermeni İsyanı ve Aram Manukyan”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 3, 2022, s. 1138-1160.

²⁹⁰ Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, (İstanbul: Otağ Yayınevi, 1973), 327.

²⁹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001), 20-136.

kapılmıştır.²⁹² 1915 olaylarını, “soykırım” olarak nitelendiren Ermenilerin ve Kürtlerin dahi şimdiye kadar ileri sürmediği “ilk gece hakkı” iddiasını, Kürtlerle ilişkilendirmeye çalışan ve tüm çalışmalarıyla maddi olarak desteklediği Ermeni diasporasının tezlerini savunan Akçam, bir kısmını ifade ettiğimiz Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerini neredeyse tamamen görmezden gelmektedir. Bu tavır ise kendisinin bilimsel tarafsızlık ilkesine bağlılığı konusunda akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki İslam şeriatının cari olduğu Osmanlı Devleti’nde, Ermeniler de diğer Hristiyan unsurlar gibi zımmî statüsündedirler. Zımmî; mal, can, ırz ve dini için İslâm devleti tarafından güvence verilmiş olan ehl-i kitap mensuplarına verilen isimdir. Kendileri ehl-i kitap olan Ermenilerin, İslam şeriatına tabi Müslüman Kürtler tarafından “ilk gece hakkı” gibi gayriahlaki bir uygulamaya maruz bırakılması sosyolojik anlamda gerçekçi olamayacak kadar aykırı bir iddiadır.

4.13. Haber Yazısı I

Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü *Agos* gazetesindeki köşe yazılarında işleyen ve söyleşilerinde ele alan yazarlar olduğu gibi *Agos*’ta konuya dair haberler de yapılmıştır. Bu araştırmanın temel amacı, Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla nasıl ilişkilendirildiğini *Agos* gazetesi çerçevesinde irdelenmek olduğu için gazetede yer alan haberler de incelenmiştir. Bu bağlamda iki haber yazısı ele alınacaktır. Bu haber yazılarından birincisi 31.10.2014 tarihinde *Agos*’ta çıkan “İsmail Beşikçi’ye *Gevorg Surenyants Nişanı Verildi.*”²⁹³ başlıklı haber yazısıdır.

31 Ekim 2014 tarihli *Agos* gazetesinde yer alan haberde, sosyolog İsmail Beşikçi’ye 1915 Ermeni olayları konusundaki çalışmalarından ötürü Ermenistan’da *Gevorg Surenyants Nişanı*’nın verilmiş olması, onun bu alandaki çalışmalarının Ermeniler tarafından bizzat takdir edildiğini göstermektedir. Beşikçi’nin ödül törenindeki

²⁹² Tuncay Ögün, *1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni Mi Sonucu Mu?*, Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongre Bildirileri II. C., Ankara 2003, s. 600-601.

²⁹³ <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8336/ismail-besikci-ye-gevorg-surenyants-nisani-verildi> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

konuşmasında yer verdiği bazı vurgular, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki konumunu anlamak açısından dikkate değerdir.

Beşikçi'nin temel önermelerinden biri, Kürdistan sorunu ve Ermeni sorunu arasında sağlam bir bağ olduğudur. Bu tespit, tarihsel olarak aynı coğrafyada yaşayan iki halkın kaderlerinin kesiştiğini ve baskı rejimlerinin her iki topluluğa da sistematik biçimde yöneldiği iddiasını taşımaktadır. Beşikçi'ye göre, bu tarihsel kesişme, özellikle 1915 Ermeni olayları sürecinde Kürtlerin konumunu tartışmaya açmak açısından önemlidir.

1915 Ermeni olaylarında Kürtlerin oynadığı rolü ele alırken Beşikçi, Ermenilerin taşınmaz mallarına el koymak için Türk devletiyle iş birliği yapan Kürt iş birlikçileri olduğunu iddia etmektedir. Bu ifade, bazı Kürt gruplarının 1915 Ermeni olaylarına doğrudan ya da dolaylı biçimde katıldığı iddiasını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Beşikçi'nin yaklaşımı, bu iş birlikçiliğin tek taraflı bir niyetle değil, devlet politikalarının yönlendirmesiyle şekillendiği imasını da içermektedir.

Beşikçi'nin konuşmasında dikkat çeken bir diğer yön, soykırımlar arası analogik bağ kurma çabasıdır. Ermeni ve Yahudi soykırımlarının yanı sıra Ruanda²⁹⁴ ve Bosna'daki²⁹⁵ katliamlar arasında benzerlik kurması, soykırımın yalnızca etnik temizlik değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik çıkarların da belirlediği bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Bu bakımdan Beşikçi, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünü yalnızca fail konumuna düşürmemekte, aynı zamanda sistemin kurbanlaştırdığı bir halkın ikircikli konumunu da tartışmaya açmak iddiasındadır. Ayrıca Beşikçi, nişan takdim töreninde yaptığı konuşmada Türkiye'deki akademi veya basın dünyasında neredeyse hiç dillendirilmeyen “Karabağ Kürtleri”nden bahsetmiştir. Karabağ Kürtlerinin (Laçın, Kelbecer ve Zangelan'da yaşayan Kürtler) özellikle Ermeniler tarafından uğradığı haksızlıkların araştırılması ve bu haksızlıkların giderilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

²⁹⁴ https://www.insamer.com/tr/ruanda-soykirimi-ve-kuresel-gucler_704.html [Erişim tarihi: 10.03.2024].

²⁹⁵ Smail Çekiç, “*Genotsid nad Boşnyacima Srebrenitse; sigurne zone UN-a, yula 1995*”, Novi Muallim, No: 30, Udruženje Ilmiye Islamske Zayednitse BiH, Sarajevo, 29 Haziran 2007, s. 10.

Beşikçi'nin değindiği Karabağ Kürtleri, *Agos* gazetesi ve yazarları tarafından neredeyse hiç ele alınmasa da Kürtler ve Ermeniler söz konusu olduğunda bilinmesi gereken bir husustur. Türkiye kamuoyunda da pek bilinmeyen Karabağ Kürtleri hakkında, Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Kürsüsü Öğretim Üyesi Mehrdad R. Izady tarafından kaleme alınan "*Kafkasya'da Ermenilerin Kürt Soykırımı*"²⁹⁶ başlıklı yazısı da incelenmeye değerdir.

Mehrdad R. Izady'nin "*Kafkasya'da Ermenilerin Kürt Soykırımı*" başlıklı çalışması, 1990'lı yıllarda Karabağ Savaşı sırasında Kızıl Kürdistan olarak bilinen bölgede yaşayan Kürtlerin Ermeniler tarafından maruz kaldığı ağır insan hakları ihlalleri ve kitlesel şiddet pratiklerini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. İzady'ye göre 1991–1993 yılları arasında Laçın, Kelbecer ve Zangelan gibi Kürt yerleşimleri, Ermeni silahlı güçleri ve gönüllü Ermeni birlikleri tarafından sistematik olarak boşaltılmış, yerli halk tehcir edilmiş, siviller hedef alınmış ve kültürel miras yok edilmiştir.

İzady, bu süreci tarihsel bir ironi olarak nitelendirir; çünkü ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915'te Ermenilerin maruz kaldıklarını iddia ettiği şartların benzeri, bu kez Ermeniler tarafından Kürtlere karşı uygulanmıştır.

Ermeni lobilerinin etkisiyle uluslararası toplum, Karabağ bölgesindeki Laçın'ın yıkımına karşı herhangi bir tepki göstermemiştir. Nisan 1993'te Kafkasya'daki en kalabalık Kürt şehri olan Kelbecer yerle bir edilmiş, 60 bin kişi saldırı karşısında kaçmak zorunda bırakılmış, birçok sivil rehin alınmış ve öldürülmüştür.²⁹⁷ Ermeniler, Kelbecer'i ele geçirmeden önce Bakü'deki Kürt Kültür Merkezi, aşağıdaki çağrıyla dünyadaki Kürtlere yönelik olarak yayımlamıştır: "*Biz, binlerce Azerbaycan Kürdü, yüzyıllar boyunca Azerbaycanlılarla barış ve kardeşlik içinde yaşadık. Azerbaycan'da demokrasinin ilerlemesine bağlı olarak bizim dilimize, gelenek ve göreneklerimize de bir saygı gelişmektedir. Kendi dilimizde gazete ve kitap bastığımız gibi radyo yayını da yapıyoruz. Bir Kürt Kültür Merkezimiz dahi var.*

²⁹⁶https://www.insamer.com/tr/ermeniler-ve-kurtler-gercekten-kardes-mi-_3384.html [Erişim tarihi: 10.03.2024].

²⁹⁷ Human Right Watch: Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno Karabakh, 8.'den aktaran: Kenan Yıldız, Azerbaycan – Ermenistan İnsan Hakları –Etnik Azınlıklar ve Kürtler, 59.

Ancak son beş yılda, diğer Azerbaycan halkları gibi, bizler de Ermeni saldırganlığından büyük ölçüde acı çekmiş durumdayız. Laçın Kürtleri soykırım politikalarına maruzkalmışlar; yüzlerce yaşlı, kadın ve çocuk öldürülmüş ya da hapsedilmiştir. Kürtlerin onuru ağır bir biçimde ayaklar altına alınmıştır. 12 Kürt köyü dünya yüzünden silinmiştir. Kürtleri yurtlarından eden Ermeni politikaları, bugün hâlâ yürürlüktedir. Kelbecer’de 60 bin sivil kuşatma altındadır. Bölge Kürtleri, orada yaşayan Azerbaycanlılarla beraber toplu halde katledilmektedirler. Evler yağmalanmakta, içindekiler öldürülmekte ve yerle bir edilmektedir. Biz, tüm dünyadaki Kürt topluluklarını Azerbaycan Kürtlerine katılmaya; ülkemizi bu saldırı ve işgalden kurtarmak için uluslararası kitlesel bir dayanışma kampanyasını başlatmaya çağırıyoruz. Sizleri Azerbaycan’daki eski anavatanımızı barış ve adalet adına kurtarmak için yardıma çağırıyoruz.” Bu çağrı, Mehrdad R. Izady dediği gibi Avrupa’daki Kürt organizasyonlarından herhangi bir destek görmemiştir.²⁹⁸

İzady’nin dikkat çektiği bir başka nokta da Ermeni diasporasının söz konusu eylemleri meşrulaştırmaya yönelik sergi ve yayın faaliyetleri ile bölgenin tarihinin yeniden yazılması sürecine, Kürtlerin aleyhine olacak şekilde, katılmasıdır. Karabağ Kürtlerinin maruz kaldığı soykırımın sessizlikle karşılandığı ve bu durumun Ermeni lobilerinin Batı’daki etkinliğiyle ilişkili olduğu da İzady tarafından vurgulanmaktadır. İzady özellikle sol, seküler ideolojiyi benimseyen Kürtlerin bu sürece dair tepkisizliğinin ardında ise Ermeni lobilerinin desteğine duyulan ihtiyacın olduğunu ve profesyonel ya da fiziksel tehdit algısının yer aldığını savunmaktadır.

İzady’nin makalesi, uluslararası toplumun çifte standartlarını da sert biçimde eleştirmektedir. Karabağ Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ile Bosnalı Sırp lider Radovan Karadziç arasında kurduğu paralellikler, iki liderin benzer yöntemlerle etnik temizlik yaptığını; ancak yalnızca birinin uluslararası ceza mahkemesi tarafından yargılandığını göstererek Batı’nın seçici adaletini ifşa etmektedir. İzady, “Bosnalıların kanı Kürtlerinkinden daha kırmızı sayılıyor olmalı.” sözleriyle uluslararası toplumun bu çifte standartlı tavrına tepkisini ifade etmektedir.

İzady, söz konusu yazısında etnik temizlik ve soykırım meselelerinin yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda güncel politik çıkarlarla da şekillenen süreçler olduğunu

²⁹⁸ Julie Flint, *The Kurds of Azerbaijan and Armenia*, KHRP, Londra, 1998, 21’den aktaran: Kenan Yıldız, *Azerbaycan – Ermenistan İnsan Hakları –Etnik Azınlıklar ve Kürtler*, 60.

ortaya koymaktadır. İzady’ye göre Ermeni soykırımını tanıma mücadelesinde ahlaki üstünlük iddiasında bulunan Ermenilerin, kendi eylemlerine yönelik benzer yüzleşmeden uzak durmaları, uluslararası siyasetin ve hafızanın ikiyüzlü doğasını gözler önüne sermektedir.

Kendisi de 1966 yılında Kızıl Kürdistan adı ile bilinen bölgenin Kelbecer (Kelbejar/Kevn Bajar) şehrinde doğan gazeteci Hejare Şamil, Erbil merkezli yayın yapan Rudaw’dan İhsan Yalın’la 05.04.2016 tarihinde yaptığı röportajda²⁹⁹ *“Ermenistan ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti, 22 yıldan beri işgal ettiği Kürt topraklarına tek bir Kürt’ün turist olarak dahi ayak basmasına müsaade etmemiştir, bundan böyle de edilmeyecektir. Azerbaycan Devleti, Karabağ’da hâkimiyet kurarsa - ki önümüzdeki 10 yılda böyle bir hakimiyet asla söz konusu olmayacaktır- Kürtler yerlerine dönebilir.”* ifadeleriyle İzady’nin Karabağ Kürtlerine dair söylediklerini desteklemektedir.

İsmail Beşikçi’nin Ermenistan’da aldığı ödül sırasında dikkat çektiği Karabağ Kürtlerinin Ermeniler tarafından gördüğü muamele, Ermeni soykırım iddiaları ve Kürtler bağlamında gözden kaçırılmaması gereken bir durum olarak görülebilir.

4.14. Haber Yazısı II

Türkiye’de Ermeni soykırımı iddiaları farklı zaman ve zeminlerde tartışılmakta ve gündem olmaktadır. Son yıllarda bu tartışmalarda ön plana çıkan isimlerden biri de Garo Paylan’dır. Garo Paylan, Agos gazetesinde bu tartışmalar bağlamında verdiği söyleşiler ya da hakkında yapılan haberlerle kendine yer bulabilmektedir. Garo Paylan, Agos gazetesinde 29 Mayıs 2015 tarihinde Baruyr Kuyumciyan’a verdiği röportajda Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolüne dair görüş ve düşüncelerini ifade etmiştir.³⁰⁰

Garo Paylan, Agos gazetesine verdiği röportajda 1915 Ermeni olaylarına ilişkin bireysel görüşlerini ve HDP’nin politik yaklaşımını aktarmanın ötesinde, bu tarihsel

²⁹⁹ <https://www.rudaw.net/turkish/interview/050420161> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁰ Baruyr Kuyumciyan, “Garo Paylan: Parti Tüzüğünde Soykırımın Kabulü Var”, Agos, 29.05.2015.

hadiseyi analiz etmenin günümüz Türkiye’inde ortak bir demokratikleşme zemini olarak nasıl anlamlandırılması gerektiğine dair tespitlerde bulunmaktadır. Paylan’a göre, yaşananlar bir felakettir ve bunun adı net biçimde “soykırım”dır. Bu tanımlama onun açısından tartışmaya kapalıdır. “Yaşadığımız felaketin ismi, bana göre ‘soykırım’dır.” sözleriyle bu yaklaşımını ifade etmektedir.

Paylan’ın yaklaşımında dikkat çeken bir unsur da 1915 Ermeni olaylarının yalnızca Ermenilere değil, Türkiye toplumunun tamamına ait bir yüzleşme meselesi olduğu iddiasıdır. Paylan Kürt toplumunun bu yüzleşmeye hazır ve istekli bir pozisyonda bulunduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır: “Yüzleşme meselesini Kürtler yalnızca kendileri için istemiyor. Birlikte yaşayacaksak, hepimizin acılarıyla yüzleşilmesi gerektiğinin farkındalar.” Bu cümle, Paylan’ın Kürtleri yalnızca geçmişteki fail pozisyonu üzerinden değil, bugünün muhatabı ve yüzleşme öznesi olarak konumlandığını gösterir.

Röportajda, HDP’nin bu meseleye yaklaşımı da kurumsal bir çerçevede aktarılır. Paylan, HDP’nin parti tüzüğünde Ermeni soykırımı iddialarının kabul edildiğini şu sözlerle belirtir: “Parti tüzüğünde var, Ermeni soykırımının kabulü.” Paylan ayrıca HDP’nin yalnızca Ermeni değil, Süryani, Pontus ve diğer halklara karşı işlenen tüm tarihsel suçlarla yüzleşmeyi içeren bir siyasal program taşıdığını ifade eder.

Paylan, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, yani 1915 Ermeni olaylarının en yoğun biçimde yaşandığını iddia ettiği coğrafyada, bugün daha farklı bir empati ortamının oluştuğunu belirtir: “Artık bu hikâyeler, orada daha rahat konuşuluyor ve yüzleşme iradesi, orada çok daha net.” Kuyumciyan’a göre bu tespit, Kürt toplumunun belli kesimlerinde geçmişle yüzleşme iradesinin gelişmekte olduğunu göstermektedir, ayrıca bu iradenin, 1990’lı yıllardaki devlet şiddetiyle olan tarihsel süreklilik bağlamında güçlendiğini iddia etmektedir. Paylan, 1915 Ermeni olaylarıyla yüzleşmeyi yalnızca Ermeniler adına bir hak talebi olarak değil, Kürtler de dâhil olmak üzere tüm Türkiye halklarının ortak demokratik geleceğinin temeli olarak görür.

Milletvekili olduğu HDP’nin tüzüğünde soykırım iddialarının kabul edildiğini belirten Garo Paylan, 24 Nisan 2022 tarihinde TBMM Başkanlığına 1915 Ermeni olaylarının 107. yılında; “Ermeni soykırımının tanınması, sorumluların belirlenmesi; soykırımda sorumluluğu bulunan kişilerin isimlerinin kamusal alanlardan kaldırılıp

yerlerine soykırıma karşı duran kamu görevlilerinin isimlerinin verilmesi; mağdurlara ve aile üyelerine Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı verilmesi” şeklinde bir kanun teklifi vermiştir.³⁰¹ Buna karşılık TBMM Başkanı Mustafa Şentop, bu teklifi iç tüzüğe aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiş ve Paylan’a iade etmiştir.³⁰²

Üç dönem TBMM’de HDP mensubu olarak milletvekilliği yapan Garo Paylan 1915 Ermeni olayları konusunda geçmişe dönük olarak yüzleşme ve adalet temalı kavramlarla çeşitli iddialar ileri sürse de 2025 yılı başlarında Karabağ konusunda kamuoyunda tepki çeken söylemlerde bulunmuştur. Genel ağda “civil.net” isimli Ermenice yayın yapan bir Youtube programına konuşan Paylan’ın ifadeleri şöyledir:³⁰³

Duygularımız var, tarihimiz var. Taraflıyız ama stratejik düşünmemiz de lazım. Şu an dünya düzensizlik içinde. Egemenliğimiz, sözde Azerbaycan topraklarına sahipken tamdı. Artsakh (Karabağ) dışında da toprağa sahiptik. Ama, Azerbaycan bizi bunun için eleştiriyordu. Şimdi ise o bölgelere sahip değiliz. Şimdi Azerbaycan yine bize ait olan topraklarla ilgili taleplerde bulunuyor. Bu varoluşsal bir tehdit, bununla yüzleşmeliyiz. Bir kere bağıralım tamam ama şu anda onlara karşılık verecek kadar güçlü değiliz. Azerbaycan’a karşılık vermek için en az 3 ila 5 yıla ihtiyacımız var. Bu esnada da diğer elimizi onlara uzatmalıyız. Politikamız bu olmalı. Bu barışı sağlamak için Fransa ve ABD gibi güçlü destekçilere sahip olmalıyız. Sanırım Bay Trump bu konuda kendi politikasını belirlerse, hedeflerimize ulaşmamız kolaylaşır. Vakit kazanırız ve sonra ekonomimizi ve ordumuzu güçlendiririz. Ve bu 3-5 yıl içinde olur. Sanırım Aliyev bu yüzden bizimle bir anlaşma imzalamak istemiyor.

Garo Paylan, Azerbaycan topraklarını Fransa ve ABD desteğiyle tekrar ele geçirmeye yönelik sözleri sebebiyle özellikle sosyal medyada ciddi anlamda tepkilerle karşılaşınca sözlerinin yanlış anlaşıldığını, belli kesimler tarafından

³⁰¹<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27000/hdp-milletvekili-garo-paylan-dan-tbmm-ye-kanun-teklifi> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰² <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-61185314> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰³ <https://www.haber7.com/dunya/haber/3501176-garo-paylan-azerbaycana-saldirmak-icin-3-5-yila-ihtiyacimiz-var> [Erişim tarihi: 16.03.2025].

çarpıtıldığını iddia etmiştir. Bunların yanı sıra bu sözleri sebebiyle üzdüğü kimselerden de özür dilediğini de ifade etmiştir.³⁰⁴

Garı Paylan'ın üç dönem milletvekili olduğu HDP, TBMM'de grubu olan siyasi partiler arasında Ermeni soykırımı iddialarını savunan tek siyasi partidir. Kendilerini siyasi anlamda Kürt hareketi/Kürt partisi olarak gören ve gösteren HDP, 24 Nisan; 2017 yılında "102 yıllık acıları ve yası paylaşıyoruz" başlığıyla³⁰⁵, 2018 yılında "103 yıllık acıları ve yası paylaşıyoruz" başlığıyla³⁰⁶, 2019 yılında "104 yıllık acıları ve yası paylaşıyoruz..." başlığıyla³⁰⁷, 2020 yılında "Ermeni Soykırımı utancıyla yüzleşiyoruz" başlığıyla³⁰⁸, 2021 yılında "Ermeni Soykırımı utancıyla yüzleşin!" başlığıyla³⁰⁹, 2022 yılında "107 yıllık acıları ve yası paylaşıyoruz" başlığıyla³¹⁰ ve 2023 yılında "108 yıllık acıları ve yası paylaşıyoruz" başlığıyla³¹¹ yayımladıkları bildirilerle soykırım iddialarını kabul ettiğini açıkça ortaya koymuştur.³¹² HDP bu bildirilerinde başlık itibarıyla çoğunlukla "acı, yas ve utanç"

³⁰⁴ <https://serbestiyet.com/featured/garo-paylan-sozlerim-carpitildi-yine-de-ozur-dilerim-195615/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁵ <https://www.hdp.org.tr/tr/102-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/10310/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁶ <https://www.hdp.org.tr/tr/103-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/11920/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁷ <https://www.hdp.org.tr/tr/104-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/13099/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁸ <https://www.hdp.org.tr/tr/ermen-soykirimi-utanciyla-yuzlesiyoruz/14178/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³⁰⁹ <https://www.hdp.org.tr/tr/ermen-soykirimi-utanciyla-yuzlesin/15358/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³¹⁰ <https://www.hdp.org.tr/tr/107-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/16340/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³¹¹ <https://www.hdp.org.tr/tr/108-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/17322/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³¹² Merkez Yürütme Kurulumuzun açıklaması:

kavramlarını kullanmıştır. HDP'ye göre soykırımın tanınması, gerçeklerle yüzleşilmesi, işlenen suçların lanetlenmesi ve Ermenilerden özür dilenmesi demokrasi ve barışın gereğidir.

Söz konusu basın bildirilerinden anlaşılacağı üzere HDP, soykırım iddialarını kabul etmektedir. Bu anlamda HDP, Garo Paylan'la tam bir söylem birliği içerisinde. HDP sadece 1915 olayları konusunda değil yakın zamanda ortaya çıkan gelişmeler karşısında da Türkiye toplumundan ayrılmakta ve *Agos* gazetesiyle aynı yaklaşımı sergilemektedir. Bu duruma örnek olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında 27.09.2020'de başlayan ve 44 gün süren Karabağ Savaşı gösterilebilir. Bu savaş

24 Nisan 1915 günü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütü Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 250 Ermeni aydın ve siyasetçi evlerinden alınarak zorla sürgüne gönderildi ve katledildi. Bu tarih, Ermeni Soykırımı'nın başladığı gün oldu. Ermeni halkı, binyıllardır yaşadığı anayurdundan sürülerek, büyük oranda katledildi. Anadolu Hristiyanlaştırıldı. Soykırım neticesinde mülkiyet ve kültürel varlık kamu iradesiyle el değiştirdi.

Türkiye Ermeni Soykırımı ile 106 yıldır yüzleşmedi. Yüzleşilmeyen suç tekrarladı, yüzleşilmeyen suç, bugünlere taşındı. Büyük suç cezasız kaldı, ayrımcılık ve nefret suçları sıradanlaştı. Ermeni Soykırımı her şeyden önce; insani, hukuki ve toplumsal bir mesele olarak bugün adil bir şekilde yüzleşilmesi ve kabul edilmesi gereken bir meseledir. Bu mesele hem iç siyasi hesaplaşmalara hem de dış siyasetteki politik muhasebe ve konumlanmalara kurban edilecek bir mesele değildir. Bu tarihsel, toplumsal ve insani meselenin, devletlerarası siyasette Türkiye ile yaşanan ilişkilerin ve politik konjonktürün bir sonucu olarak gündeme getirilmesi kabul edilemez. Ermeni Soykırımı bu topraklarda yaşandı ve adaleti bu topraklarda sağlanmalıdır. Ermeni soykırımı, yüzyılın başında devlet içindeki karanlık odakların ve katliamcı çizginin halklara reva gördüğü bir siyasetin sembolü haline gelmiştir. Rum, Süryani, Keldani, Kürt, Alevi ve Êzidi halklarına reva görülen ve bugün de sürdürülen katliamcı siyasetin şifrelerini ve soykırım mekanizmasının mahiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu katliam ve kıyım mekanizmasıyla yüzleşmek, Türkiye'nin aydınlık geleceğinin, bir arada ortak yaşamın olmazsa olmazıdır. 106'ncı yıldönümünde bu toprakların kadim halkı olan Ermenilere karşı gerçekleştirilen soykırımı, yaşanmış olan büyük felaketi ve insanlık trajedisini yüreğimizde hissediyor, katledilenleri saygı ve rahmetle anıyoruz.

Halkların Demokratik Partisi

Merkez Yürütme Kurulu

24 Nisan 2021

sonunda Ermenistan'ın 30 yıllık Karabağ işgali son bulmuştur. HDP'nin söz konusu savaşa dair yayımladığı bildiri bu yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.³¹³

Garó Paylan, 1915 olaylarına tamamen Ermeni diasporasının tezleriyle yaklaşımakta ve diaspora Ermenilerinin iddialarını savunmaktadır. Bu bağlamda Kürtleri fail konumuna koyarken Ermeni komitalarının Kürt ve Türk Müslüman unsurlara yaptığını kesinlikle dillendirmemektedir. Dolayısıyla Paylan'ın yaklaşımı subjektif ve ön yargılıdır. Paylan, bu ön yargılı tutumunu 1915 olaylarının yanı sıra 1990'lı yıllarda işgal edilen Karabağ konusunda da sergilemektedir. Garó Paylan, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgalinin sona ermesi konusunda 1993'te kabul edilen 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarını da görmezden gelmektedir.³¹⁴ Dolayısıyla Garó Paylan, Ermenilerin Laçın, Kelbecer ve Zangelan'ı işgal ettiği sırada bu şehirlerde mukim olan Kürtlerin yaşadığı tüm felaketleri görmezden gelmektedir. Buna mukabil, kendisini Kürt halkının temsilcisi olarak gören ve gösteren HDP'nin herhangi bir yetkilisi, hiçbir şekilde Garó Paylan'ın bu tutumuna karşı çıkmamıştır, bu konuda herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

4.15. Haber ve Köşe Yazılarından Örnekler

Agos gazetesinde sürekli yazan kalemlerine ait yazılarda, soykırım iddiaları Kürtlerle değişik açılardan ilişkilendirildiği gibi kitap tanıtımlarında, güncel gelişmelerde, alıntı yazılarda da Kürtler ve 1915 olayları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmanın bu bölümünde 2011 ile 2024 yılları arasında *Agos* gazetesinin genel yayın politikasındaki sürekliliği göstermek açısından farklı isimlerin 1915 olaylarını nasıl ele aldığı ve bu konuyu Kürtlerle nasıl ilişkilendirdiği örnekleriyle gösterilmiştir. Söz konusu yazılara dair tekrara düşmemek adına önceki bölümlerde yapılan analizler

³¹³ <https://www.hdp.org.tr/tr/turkiye-azerbaycan-ve-ermenistan-arasindaki-savasa-degil-barisa-taraf-olmeli/14645/> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

³¹⁴ <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagdaki-igale-son-verilmesini-ongoren-bmgk-kararlari-uygulanmiyor/1989110> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

yapılmamış sadece bulgulara yer verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde Agos gazetesinin 1915 olaylarıyla Kürtleri ilişkilendirmedeki yaklaşımının önceki bölümlerde ismi geçen Agos yazarlarıyla sınırlı olmadığı ilgili isimlerin yazılarıyla gösterilmiştir.

Ziya Meral'in "*Ortak Tarih İnşası İçin Çağrı*" başlıklı yazısı, Holokost anma kültüründen yola çıkarak 1915 Ermeni olaylarına dair hafıza politikalarını eleştirel bir bakışla değerlendirir.³¹⁵ Meral, 1915 Ermeni olayları sırasında Ermenileri kurtaran bireylerin hikâyelerinin kolektif hafızada, Ermenilerin 1915 olaylarına dair ortaya koyduğu ürün ve çalışmalarda yeterince yer bulmadığını belirtir. Meral'e göre bu durum, Kürtlerin rolünü anlamada da önemlidir; zira bazı Kürt bireyler, Ermenilere yardım etmiş, bazıları ise şiddet eylemlerine katılmıştır. Bu çeşitlilik, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin tek yönlü olmadığını gösterir. Meral, yazısında, Ermenilerin Ermenilere yardım eden Kürtler hakkında "Bu kişiler sırf kendi çıkarları için bunu yaptılar. Ya genç kızları eş aldılar, ya da öksüzleri işçi olarak kullandılar." Meral ise Ermenilere 1915 olaylarında yardım eden Türk, Kürt ve Arapların tamamı hakkında bu şekilde hüküm vermenin doğru olmayacağını ifade etmektedir.

Ahmet İnsel'in Radikal gazetesinden alıntılanan "*İnsanlığa Karşı İşlenmiş Bir Suç da mı Yok?*" başlıklı yazı ise 1915 olaylarının uluslararası hukukta "insanlığa karşı suç" olarak tanımlandığına odaklanır.³¹⁶ Yazıda, 24 Mayıs 1915 tarihli İtilaf Devletleri'nin deklarasyonunda, Ermenilere yönelik katliamların Türk ve Kürt halkı tarafından gerçekleştirildiği iddia edilmektedir. Aralık 2008'de 1915 olayları konusunda "Özür Diliyorum" kampanyasına da öncülük eden İnsel'e göre bu ifade, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolünün uluslararası düzeyde tanındığını göstermektedir.

Tamar Nalcı'nın "*Ahmet Türk'ün İnkârı*" başlıklı yazısı, Ahmet Türk'ün 1 Şubat 2013 Cuma günü, IMC kanalında 1915 olaylarına dair yaptığı açıklamalarını eleştirir. Nalcı'ya göre Ahmet Türk, Kürtlerin bu olaylarda "kullanıldığını" ifade

³¹⁵ Ziya Meral, "Ortak Tarih İnşası İçin Çağrı", Agos, 05.01.2012.

³¹⁶ Ahmet İnsel, "İnsanlığa Karşı İşlenmiş Bir Suç Da mı Yok?", Radikal, 27.12.2011.

ederek Kürtlerin sorumluluğunu azaltmaya çalışmaktadır.³¹⁷ Nalcı, bu tür açıklamaların, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerini inkâr etmek anlamına geldiğini savunur. Nalcı'ya göre bu durum, Kürt toplumunun kendi geçmişiyle yüzleşmesini engeller ve 1915 olaylarının tam anlamıyla anlaşılmasını zorlaştırır. Nalcı, Kürtlerin 1915 olaylarında kullanılmadığını aksine kendi iradeleriyle hareket ettiklerini savunur.

'Hrant'ın Bıraktığı Yerden Dostları 1915'i Konuşuyor' konulu panel hakkında TR24'ten alıntılanan yazıda 1915 olayları ve Kürtlerle ilgili tespitler yer almaktadır. İsmail Beşikçi'nin *"Ermeniler ve Kürtler Bu Coğrafyanın Yerli Halklarıdır"* ifadelerinin başlığa çekildiği yazıda, Ermenilerin ve Kürtlerin bu toprakların kadim halkları olduğu vurgulanmaktadır.³¹⁸ Beşikçi, Ermenilerin soykırıma uğradığını, Kürtlerin de Ermenilerden kalan mülklere el koyduğunu iddia etmektedir. Sonraki süreçte ise Kürtlerin Türkleştirilmeye çalışıldığını iddia etmektedir.

Sait Çetinoğlu'yla Fırat Haber Ajansında yapılan söyleşi, *Agos* gazetesinde "Türkiye'de Sermayenin Kaynağı Ermeni Birikimi" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazıda 1915 olaylarından sonra el konulan Ermeni mallarının, Türkiye'deki sermaye birikiminin temelini oluşturduğu savunulur.³¹⁹ Çetinoğlu'na göre bu süreçte, bazı Kürt gruplar da Ermenilerden kalan mallara el koymuş veya bu malların dağıtımında rol almıştır. Bu durum, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin sadece şiddetle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ekonomik çıkarlar doğrultusunda da şekillendiğini ima etmektedir. Çetinoğlu'na göre bu tür ekonomik motivasyonlar, soykırımın daha geniş bir toplumsal tabana yayılmasına katkıda bulunmuştur. Çetinoğlu, sol seküler görüşlü Kürt'lerin "Kürtler karışmadı, Hamidiye Alayları" yaptı tezinin de yanlış olduğunu, "Hayır, sadece bu değil. Kitle halinde baldırı çıplak insanlar katıldı. Asıl kırım bunlar yaptı." sözleriyle Kürtlerin 1915 olaylarında fail olduklarını iddia etmektedir.

³¹⁷ Tamar Nalcı, "Ahmet Türk'ün İnkârı", *Agos*, 09.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4217/ahmet-turkun-inkri> [Erişim tarihi: 03.05.2024].

³¹⁸ <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3996/besikci-ermeniler-ve-kurtler-bu-cografyanin-yerli-halklaridir> [Erişim tarihi: 03.05.2024].

³¹⁹ <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/766/turkiye-de-sermayenin-kaynagi-ermeni-birikimi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Ümit Kurt'un "*Türk-Kürt İlişkilerinin Bugününü Anlamak İçin Anahtar*" başlıklı yazısı, II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının, Kürt aşiretleriyle Osmanlı merkezi otoritesi arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini

Janet Klei'in 'Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri' isimli kitabı üzerinden incelemektedir.³²⁰ Kitap, Renan Akman'ın çevirisiyle İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kurt'a göre bu alaylar, Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde faaliyet göstererek Kürt aşiretlerinin Ermeni karşıtı eylemlerde bulunmasına zemin hazırlamıştır. Kurt'a göre bu durum, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin, sadece yerel dinamiklerle değil, aynı zamanda devlet politikalarıyla da şekillendiğini göstermektedir ve Hamidiye Alaylarının faaliyetleri, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin anlaşılmasında önemli bir anahtar niteliğindedir.

Uygar Gültekin'in "*Dersim 38 Ermenileri Hedef Alarak Başladı*" başlıklı yazısı, Hranush Kharatyan ile yapılan söyleşi doğrultusunda 1938 Dersim hadisesinin, 1915'ten sağ kurtulan Ermenilere yönelik bir saldırı olarak başladığını iddia eder.³²¹ Kharatyan'a göre 1915 olaylarında, bazı Kürt aşiretlerinin Ermenileri kurtardığını ancak buna karşılık Ermenilerin tüm mal varlıklarına da el koyduklarını iddia etmektedir. Hranush Kharatyan, Avrupalı araştırmacıları referans göstererek Ermenilerin mallarına el konulmasında ya da öldürülmesinde Kürtlerin politik ve dinsel sebepleri olduğunu ama Alevilerin böyle sebepleri olmadığını belirtir. Böylelikle Kharatyan, Tuncelideki Alevilerle Kürtler arasında dinî ve ekonomik anlamda sosyolojik bir fark olduğunu iddia etmektedir.

Özge Atasel'in Vahe Taschjian ile yaptığı söyleşi, "*1915'te Bazı Kadınlar Fuhuş Yaparak Hayatta Kalabildi*"³²² başlığıyla Agos'ta yayımlanmıştır. Vahe Taschjian, 2003 yılında Kahire'deki Ermeni arşivlerini incelemesinden hareketle Ermeni kadınlarının 1915 olayları sırasında hayatta kalabilmek için fuhuşa zorlandığını ve

³²⁰Ümit Kurt, "Türk-Kürt İlişkilerinin Bugününü Anlamak İçin Anahtar", Agos, 16.12.2013.

³²¹Uygar Gültekin, "Dersim 38 Ermenileri Hedef Alarak Başladı", Agos, 11.11.2013.

³²²Özge Atasel, "1915'te Bazı Kadınlar Fuhuş Yaparak Hayatta Kalabildi", Agos, 10.11.2013.

karma evlilikler yaptığını iddia etmektedir. Taschjian'a göre bu kadınların bir kısmı, Kürt erkeklerle evlendirilmiş veya onların evlerinde hizmetçi olarak çalıştırılmıştır. Taschjian'a göre bu durum, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerinin sadece şiddetle sınırlı olmadığını, aynı zamanda cinsiyet temelli baskılarla da şekillendiğini göstermektedir. Taschjian, Ermeni kadınlarının yaşadığı bu travmaların 1915 olaylarının toplumsal ve kültürel boyutlarını da ortaya koyduğunu ifade etmektedir.

Uygar Gültekin, “İki Ailenin İzinde Müslümanlık ve Kürt Milliyetçiliği” başlıklı yazısında Paris Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı Ecole Des Hautes En Sciences Sociales'te Anropoloji bölümünde doktora öğrencisi olan Adnan Çelik'le Hrant Dink Vakfında yaptığı sunumdan hareketle 1915 Ermeni olaylarından sağ kurtulan iki aile özelinde 1915 olaylarını ve Kürtlerle ilişkisine dair bir söyleşi yapmıştır.

Adnan Çelik, 1915 olaylarında sağ kurtulan iki Ermeni ailenin hayatta kalabilmek için Müslümanlaştığını, zamanla bu iki aileden birinin kendini dindar Müslüman diye tarif ederken diğerinin ise Kürt milliyetçiliğini benimsediğini anlatır.³²³ Çelik, bu süreçte Kürt toplumunun bu aileleri nasıl kabul ettiğini ve onların kimliklerini nasıl şekillendirdiğini incelemiştir. Çelik'e göre bu durum, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin, sadece fail değil, aynı zamanda kimlik dönüşümünü yönlendiren bir aktör olarak da değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Müslümanlaşma ve Kürtleşme süreçleri, 1915 Ermeni olaylarının kültürel etkilerini anlamak açısından önemlidir. Kendi anlatımlarına göre sığındıkları türbede görülmeyişlerini ilahi bir korunmaya bağlayan Avedis ve Misak, dindar Müslüman iki Kürt olarak hayatlarına devam etmeye karar vermiştir. Avedis ve Misak, Şeyh Muhammed Emin Duderi'nin³²⁴ yanına giderek Müslüman olacaklarını ve köylerine dönüp arazilerini işletmek istediklerini söylemiştir. Şeyh Muhammed Emin Duderi de şehadet getirmeleri sonrasında isimlerini Şükrü ve Resul olarak değiştirir. Şeyh, herkese Avedis ve Misak'ın artık Müslüman olduğunu ve hayatlarının da arazilerinin de dokunulmaz olduğunu söylemiştir. Bölgede son derece muteber olan Şeyh

³²³Uygar Gültekin, “İki Ailenin İzinde Müslümanlık ve Kürt Milliyetçiliği”, *Agos*, 10.11.2013.

³²⁴<https://www.duderyadiyari.com/Makale/59/16#:~:text=%C5%9Eeyh%20Muhammed%20Emin%20Duderi%2C%20Duderya,yapar%2C%20zikir%20t%C3%B6renleri%20icra%20edilir.> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Muhammed Emin Duderî'nin bu tutumu yüzyıllardır beraber oldukları Ermenilerle komşuluk hukuklarına riayet anlamında dikkat çekici bir örnektir.

Gizem Asya Genç'in "*Edebiyatta mı Ermeniler?*" başlıklı yazısı, Murat Belge'nin "*Edebiyatta Ermeniler*" kitabını değerlendirerek, Türk edebiyatında Ermenilerin nasıl temsil edildiğini inceler.³²⁵ Bu temsil biçimleri, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin edebi eserlerde nasıl yansıtıldığını da ortaya koymaktadır. Belge, bu anlamda Kemal Tahir'in *Bir Mülkiyet Kalesi*'nden örnek alıntılar vermektedir:

"(...) Yarılan cephelerden birisinin arkasındaki halk -Kürtler- evlerini barklarını, topraklarını yüzüstü bırakarak sırtlarına sardıkları pis yorganları ve yorganlardan daha pis çocuklarıyla bir gün çıkageldiler... Boş Ermeni evlerine yerleştiler." (s. 190) Gizem Asya Genç bu örnekten hareketle Kürtlerin Ermeni mülklerine el koyduğu hükmüne varmaktadır ancak Tahir'in eserinde geçen bölümden rahatlıkla anlaşılabilir ki Kürtler arazilerini, evlerini, hayvanlarını bırakarak kaçmaktadır. Genç, Kürtlerin kendilerinden kaçtıklarının Ruslar ve Ermeniler olabileceği ihtimalini görmezden gelmektedir.

Ümit Kurt ve Alev Er'in "*Bu Feryat Yüz Yıldır Duyulmayı Bekliyor*"³²⁶ başlıklı yazısı, Paris'teki Nubaryan Kütüphanesi'nde keşfedilen Zabel Yesayan'ın 11 sayfalık raporunu konu almaktadır. Bu rapor, 1915 ve sonrasında Ermeni kadınların uğradığı şiddeti detaylandırmaktadır. Rapora göre Kürtlerin bu süreçteki rolü, bazı Kürt aşiretlerinin Osmanlı yetkilileriyle iş birliği yaparak Ermeni kadınları zorla alıkoyması ve istismar etmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.

Melis Kaya'nın "*Türkiye, Her Şeyden Önce 1908-1924 Dönemiyle Hesaplaşmalı*" başlıklı yazısı, Türkiye'nin Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan olayları, Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı EHESS'te Sosyal bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu'nda direktör olarak görev yapan Hamit Bozarslan ile yaptığı söyleşi üzerinden ele almaktadır.³²⁷ Söyleşi, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerinin,

³²⁵ Gizem Asya Genç, "Edebiyatta mı Ermeniler?", *Agos*, 04.10.2013.

³²⁶ Ümit Kurt - Alev Er, "Bu Feryat Yüz Yıldır Duyulmayı Bekliyor", *Agos*, 21.08.2014.

³²⁷ Melis Kaya, "Türkiye, Her Şeyden Önce 1908-1924 Dönemiyle Hesaplaşmalı", *Agos*, 04.04.2014.

bu dönemdeki devlet politikalarıyla nasıl şekillendiğini ve bu politikaların Kürt toplumunu nasıl etkilediğini incelemektedir. Arslan, Kürtler açısından 1915 olaylarında “kullanılmak” ifadesinin kısmen doğru kısmen yanlış olduğunu iddia etmektedir. Arslan’a göre İttihat Terakki tarafından kullanılan Kürtler olduğu gibi Ermenilere ait mülklere ganimet gözüyle bakan Kürtler de vardır.

İnsan Hakları Derneği’nden Ayşe Günaysu’nun “*Bitlis, Ermenilerini Hatırladı*” başlıklı yazısı, Bitlis’te düzenlenen “Bitlis Ermenileri” sergisini konu alır.³²⁸ Yazı, merkezi Londra’da bulunan Gomidas Enstitüsü’nün direktörü Ara Sarafian’ın tespitleri üzerinden Bitlis Ermenilerini ve 1915 olaylarını ele almaktadır. Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin, yerel hafızada nasıl yer ettiğini ve bu hafızanın günümüzde nasıl yeniden canlandırıldığını tartışılmaktadır. 1915 olaylarını “soykırım” olarak kabul eden ve bunun hakkında sürekli çalışmalar yapan Gomidas Enstitüsü’nün direktörü Ara Sarafian, kendisine Bitlisli bir Kürt konunun Bitlis’teki Ermeni köyleri hakkında “Peki çözüm nasıl olacak?” diye sormasına Sarafian net bir cevap vermek yerine “Çözüm, Ermenilerin yanı sıra, Kürtler ve Türkler dahil ilgili tüm taraflar açısından adil olmalı.” şeklinde bir cevap vermektedir. Sarafian’ın bu cevabında Ermeni diasporasının Kürtlerin yaşadığı bölgelere dair ciddi çalışmalar yaptığı ve gelecekte farklı taleplerde bulunabileceği iması söz konusudur.

Serdar Korucu’nun “*1915’te Kobanê*” başlıklı yazısı, DAESH’in eylemleriyle Kobanê’deki (Ayn el Arab) Ermeni nüfusun 1915’te yaşadıklarını ilişkilendirerek ele alır.³²⁹ Yazı, Kürtlerin Kobanê’deki ölümleri toplu halde gömmeleri üzerinden 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin, yerel düzeydeki iş birlikleri ve bireysel eylemlerle nasıl şekillendiğini gösterir. Korucu’ya göre Kobanê’de tehcir sebebiyle 1915’te yaşananlar ile 2015’te DAESH sebebiyle yaşananlar arasında ilişki vardır. Şunu belirtmekte fayda var ki DAESH³³⁰ bir diğer adıyla IŞİD, 2013’ten itibaren özellikle Irak ve Suriye topraklarında gerçekleştirdiği sansasyonel eylemlere dair çektiği

³²⁸Ayşe Günaysu, “Bitlis, Ermenilerini Hatırladı”, Agos, 17.03.2014.

³²⁹Serdar Korucu, “1915’te Kobanê”, Agos, 10.10.2014.

³³⁰https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-yabanci-terorist-savascilarla-mucadelesi.tr.mfa
[Erişim tarihi: 07.05.2024].

videolarla dünyada gündem olmuştur. Bu videoların kurgu olduğuna dair çok sayıda iddia hem ulusal medyada hem de uluslararası medyada yer almıştır.³³¹

Alin Ozinian, Ermenistan'ın başarılı etnograflarından ve DVV International kurumunun Ermenistan müdiresi olan Lusine Kharatyan ile sözlü tarih çalışmalarına dair bir söyleşi yapmıştır. Ozinian'ın "*Kadınların Dilinden ve Suskunluğundan Ermeni Soykırımı'nı Anlamak*"³³² başlığıyla yayımladığı söyleşisi, 1915 Ermeni olaylarının kadın tanıklıkları üzerinden yeniden değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Kharatyan'a göre yapılan sözlü tarih çalışmaları, kadınların yaşadıkları travmaları ve bu travmaların kuşaklar arası aktarımını ortaya koyarak 1915 Ermeni olaylarının toplumsal cinsiyet boyutunu gözler önüne sermektedir. Kharatyan'a göre Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolü, cellat rolüdür. Türkiye'de kendisine Kürt hareketi denilen kesimin 1915 olaylarını "soykırım" olarak değerlendirmesini önemseyen Kharatyan, bu durumu bir nevi günah çıkarmak olarak değerlendirmektedir.

Alin Ozinian'ın "*Ermenistan'da Merak, Heyecan ve Endişe*" başlıklı yazısı ise 7 Haziran 2015 seçimleri üzerinden Ermenistan toplumunun Türkiye ile ilişkilerinde yaşadığı duygusal dalgalanmaları ele almaktadır.³³³ Bu duygular, geçmişte yaşananların ve özellikle 1915 Ermeni olaylarının Ermeni toplumu üzerindeki etkisini göstermektedir. Ozinian'a göre Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolü, Ermenistan'daki toplumsal hafızada önemli bir yer tutmakta ve bu durum, iki toplum arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici olmaktadır, bunun yanı sıra geçmişin yükü ve 7 Haziran seçimlerinde Meclise girmeyi başaran HDP'nin soykırım iddialarını kabul eden tutumu, geleceğe dair umutları ve endişeleri beraberinde getirmektedir. Yazıda Ermeni kamuoyunda HDP hakkında "soykırımı tanıyan Kürt parti" denildiği de belirtilmektedir.

³³¹<https://www.sozcu.com.tr/isid-videolari-amerikan-studyolarinda-mi-cekiliyor-wp897016> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

³³²Alin Ozinian, "Kadınların Dilinden ve Suskunluğundan Ermeni Soykırımı'nı Anlamak", Agos, 12.06.2015.

³³³Alin Ozinian, "Ermenistan'da Merak, Heyecan ve Endişe", Agos, 11.06.2015.

Adnan Çelik'in "Nenemin Masalları Gerçeğin Ta Kendisi" başlıklı yazısı, Serdar Can'ın 1991 yılında yayımlanan kitabı üzerinden, 1915 Ermeni olaylarının Kürt toplumu içindeki yansımalarını ve bu konuda yaşanan sessizliği ele almaktadır.³³⁴ Kitap, 1915 Ermeni olaylarının Kürt toplumundaki etkilerini ve bu etkilerin kuşaklar arası aktarımını gözler önüne sermektedir. Can'a göre bu tür anlatılar, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerine dair farkındalığın artmasına ve bu konuda bir muhasebe sürecinin başlamasına katkı sağlamaktadır. Serdar Can, yasa dışı sol silahlı örgüt mensubu olarak girdiği Diyarbakır Cezaevinde kendisiyle beraber aynı koşu altında olanlardan dinlediklerinden hareketle kitabını yazdığını belirtir. Babaannesi Ermeni olan Can, bu durumun da etkisiyle 1915 olayları hakkında Kürtlere dönük bir öz eleştiri yaptığını iddia etmektedir. Can'a göre Kürtlerin soykırıma alet olduklarını itiraf etmesi, Kürtleri diğer milletlerin gözünde daha demokrat ve daha "sevimli" yapacaktır. Can'ın vurguladığı başka bir husus da Ermeni komitacılarının eylemleridir. Can'a göre komitacılar üzerinden Ermenilerin eleştirilmesi yanlış çünkü her halkın örgütlenerek bağımsızlık talebinde bulunması o halkın en doğal hakkıdır. Burada dikkat çeken husus Can'ın Kürtlerin uğradığı terör ve tedhiş eylemlerine hiç değinmemesidir.

Zakarya Mildanoğlu'nun "Ateş 'Gâvur Mahallesi'ne de mi Düştü?"³³⁵ başlıklı yazısı, Diyarbakır'ın Suriçi bölgesindeki Ermeni mirasının tarihsel ve güncel durumunu ele almaktadır. Yazı, Surp Giragos Kilisesi ve diğer Ermeni ibadethanelerinin tarihsel süreçte maruz kaldığı tahribatı ve kamulaştırma politikalarını aktarmaktadır. Bu bağlamda, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rolü, sadece 1915 olaylarıyla sınırlı kalmayıp sonrasındaki dönemlerde de Ermeni mirasının korunamaması ve yok edilmesiyle ilişkilendirilmektedir. Mildanoğlu'na göre bu durum, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarına doğrudan katılımının ötesinde, Ermeni kültürel varlığının silinmesine dolaylı katkı sağladıklarını ve Ermenilerden kalma taşınmazlara el koyduklarını göstermektedir.

Beyiz Karabulut'un Arsen Yarman'ın yayına hazırladığı, 'Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler' adlı iki ciltlik

³³⁴ Adnan Çelik, "Nenemin Masalları Gerçeğin Ta Kendisi", *Agos*, 10.04.2015.

³³⁵ Zakarya Mildanoğlu, "Ateş 'Gâvur Mahallesi'ne De Mi Düştü?", *Agos*, 31.03.2016.

esere dair kaleme aldığı “*Soykırım’dan 37 Yıl Önce*” başlıklı yazısı, 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu vilayetlerinde Ermenilere yönelik tutumunu belgeleyen raporları incelemektedir.³³⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Ermenilerin yaşadığı şehirlerde reformlar yapılmasına dair maddeler içermektedir. İstanbul Ermeni Patrikhanesi bu reformlar için üç ayrı rapor hazırlatmıştır. Patrikhane bu üç rapor için üç rahip vazifelendirilmiştir. Erzurum ve çevresi için Vahan Bardizaktsi, Palu-Harpur için Boğos Natanyan ve Erzincan çevresi için Karekin Sırvantsdyants vazifelendirilmiştir. Beyza Karabulut’a göre bu raporlar, Kürt aşiretlerinin Ermenilere yönelik saldırılarının ve Osmanlı yetkililerinin bu saldırılara göz yumduğunun delili niteliğindedir ve bu durum, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolünün, 1915 öncesinde başlayan bir sürecin parçası olduğunu ve Osmanlı-Kürt ilişkilerinin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir.

Arsen Kocaoğlu’nun “*Yukarı Fırat ve Dersim Ermeni Tarihinden Dersler*” başlıklı yazısı, Hovsep Hayreni’nin “Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim” adlı çalışmasını tanıtarak, Dersim bölgesinin 1915’te Ermeniler için bir sığınak haline geldiğini belirtmektedir.³³⁷ Yazı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki rollerinin, sadece şiddet eylemleriyle sınırlı kalmayıp, Ermenilere yardım eden Kürt topluluklarının da bulunduğunu ve bu durumun Kürt toplumunun heterojen yapısını yansıttığını göstermektedir. Kocaoğlu, Ermeniler ve Yukarı Fırat bölgesindeki Kızılbaş Kürtler arasında kaçırılmış fırsatlar olduğunu da iddia etmektedir. Kaçırılmış fırsattan kastı, Birinci Dünya Savaşı’nda Erzincan’a kadar ilerleyen Rusların himayesine girmektir.

Vicken Cheterian’ın “*100 Yıl Sonra: Türkiye’nin Kaybettiği Şans*” başlıklı yazısı, Türkiye’nin Ermeni soykırımını tanımaması ve bu konuda yüzleşme sürecine girmemesinin, sadece Ermenilerle değil, Kürtlerle olan ilişkilerini de olumsuz etkilediğini iddia etmektedir.³³⁸ Yazı, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerinin,

³³⁶ Beyza Karabulut, “Soykırım’dan 37 Yıl Önce”, Agos, 06.11.2015.

³³⁷ Arsen Kocaoğlu, “Yukarı Fırat ve Dersim Ermeni Tarihinden Dersler”, Agos, 27.05.2016.

³³⁸ Vicken Cheterian, “100 Yıl Sonra: Türkiye’nin Kaybettiği Şans”, Agos, 29.04.2016.

Osmanlı merkezi otoritesinin politikalarıyla şekillendiğini, İttihat Terakki'nin 1915 olaylarında karar verici, Kürtlerin de uygulayıcı olduğunu iddia etmektedir. Vicken Cheterian, 1923 sonrasında Türk devletinin bu sefer de Kürtleri hedef aldığını iddia etmektedir. Vicken Cheterian, PKK militanlarını kastederek Kürt savaşçıların hâlâ aynı durum sebebiyle Güneydoğu'da devletle savaştığını iddia etmektedir.

HDP Eş Genel Başkanı Figen Yüksekdağ'ın partisinin grup toplantısında 1915 olaylarına dair sarfettiği sözler “*Soykırımın 101. Yılında Ermeni Halkından Özür Diliyoruz*” başlığıyla *Agos*'ta haberleştirilmiştir. Yüksekdağ'ın açıklamasına dair yapılan haberde, Kürt siyasi hareketinin 1915 Ermeni olaylarına dair sorumluluğunu kabul ettiğini ve bu konuda yüzleşme çağrısı yaptığını savunmaktadır.³³⁹ Yüksekdağ, Kürtlerin soykırımdaki rollerinin inkâr edilmemesi gerektiğini ve bu rollerin tarihsel olarak değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Nitekim bu çalışmanın bu bölümünde daha önce belirtildiği gibi HDP, Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu olup Ermeni soykırımı iddialarını savunan tek siyasi partidir. HDP soykırım iddialarını savunurken Ermeni komitalarının Kürtlere yönelik terör ve tedhiş eylemlerine neredeyse hiç değinmemektedir.

Rupen Varjabedyan'ın Burçin Gerçek ile yaptığı söyleşiye dair “*1915'te Ermenileri Kurtaranların Hikâyesi*” başlıklı yazısı ise 1915 olaylarında bazı Kürt bireylerin Ermenileri koruma çabalarını anlatmaktadır.³⁴⁰ Yazıda, Kürt bölgelerinde Ermenileri koruyanların, Konya gibi yerlerde Ermenilere yardım eden devlet görevlilerine ve Mevlevi şeyhlerine dair örnekler verilmektedir. Varjabedyan'a göre bu durum, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerinin heterojen olduğunu, bazı Kürtlerin aktif olarak soykırıma katılırken, bazılarının ise Ermenileri korumaya çalıştığını iddia etmektedir. Araştırmacı Burçin Gerçek'in “Akıntıya Karşı: Ermeni Soykırımı'nda Emirlere Karşı Gelenler, Kurtaranlar, Direnenler” isimli çalışması, İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Söyleşi daha çok bu çalışmayı merkeze alınarak yapılmıştır.

³³⁹<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15146/yuksekdag-soykirim-101-yilinda-ermeni-halkindan-ozur-diliyoruz> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

³⁴⁰Rupen Varjabedyan, “1915'te Ermenileri Kurtaranların Hikâyesi”, *Agos*, 18.11.2016.

Deniz Ertuğ'un "Murat Bardakçı ve Ermeni Soykırımı" başlıklı yazısı, Murat Bardakçı'nın 1915 olayları konusundaki tutumunu eleştirel bir bakışla değerlendirmektedir.³⁴¹ Yazıda, Bardakçı'nın "soykırımı" inkâr eden yaklaşımının, Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerinin de göz ardı edilmesine neden olduğu belirtilmektedir. Murat Bardakçı'nın "1915 olaylarında sadece Türkler değil Kürtler de sorumludur." söylemi eleştirel bir bakış açısıyla sorgulanmaktadır. Ertuğ'a göre Bardakçı'nın Ermenilerin geride kalan malları hakkında söyledikleri; Hatip Dicle ve Sebahat Tuncel gibi HDP'li isimlerin 1915 Ermeni olaylarına dair takındıkları tavra bir tepki niteliğindedir.

Duygu Özgür'ün "*Hikmet Kıvılcımlı'dan Öğrenecek Çok Şey Var*" başlıklı yazısı, sosyalist düşünür Hikmet Kıvılcımlı'nın 1915 Ermeni olayları konusundaki görüşlerini ve bu görüşlerin güncel önemini tartışmaktadır.³⁴² Kıvılcımlı, emperyalistlerin kışkırtmasıyla Kürt-Ermeni çatışmasının tetiklendiğini ancak çatışmanın temel sebebinin sosyo-ekonomik sınıf farkı olduğunu iddia etmektedir. Kıvılcımlı, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarında yer alışlarını hem sınıfsal hem de ideolojik bağlamda çözümlemeye çalışmıştır. Ona göre Kürtler, Osmanlının teşvikiyle Ermenilerin mallarına el koyarak bu suça dâhil olmuşlardır. Yazı, Kıvılcımlı'nın analizini kullanarak, Kürtlerin 1915 Ermeni olaylarındaki yerini eleştirel ve Marksist bir perspektifle değerlendirme imkânı sunar. Duygu Özgür, Ahmet Kale'nin hazırladığı, Dipnot Yayınları tarafından yayımlanan 'Hikmet Kıvılcımlı Kitabı: Seçme Metinler ve Üzerine Yazılar' isimli eseri yazısının merkezine alarak söz konusu tespitlerde bulunmuştur.

Vartan Estukyan'ın Bared Maronian ile yaptığı söyleşiyi konu alan "*Ermeni Kadınlar Soykırım Boyunca Kurbandılar*" başlıklı yazısı, 1915 olayları sırasında Ermeni kadınların yaşadığı toplu şiddeti ve cinsel istismarı konu edinirken bu şiddetin faillerinin kimler olduğu sorusunu da gündeme getirir.³⁴³ 1915 olayları sırasında Kürt bölgelerinde yoğun olarak yaşanan kadın kaçırmaları ve zorla evlendirme örnekleri, Kürt erkeklerinin bu süreçteki rolünü sorgulamaya dönük bir

³⁴¹Deniz Ertuğ, "Murat Bardakçı ve Ermeni Soykırımı", *Agos*,01.07.2016.

³⁴²Duygu Özgür, "Hikmet Kıvılcımlı'dan Öğrenecek Çok Şey Var", *Agos*, 03.02.2017.

³⁴³Vartan Estukyan, "Ermeni Kadınlar Soykırım Boyunca Kurbandılar", *Agos*, 10.11.2017.

yaklaşımın sonucudur. Vartan Estukyan’a göre bireysel düzeyde korunma örneklerini dışlamadan, genel tabloya bakıldığında Kürtlerin de fail konumunda oldukları ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Estukyan, Kürt erkeklerinin bu süreçte Ermeni kadınlarını sistematik şiddete maruz bıraktığını ve Kürt erkeklerinin, Ermeni kadınlarla hem zorla evlendiğini hem de onları din değiştirmeye zorladığını iddia etmektedir. Estukyan, sonraki çalışmasında da Hamidiye Alaylarını merkeze alacağını söyleyerek 1915 olaylarına dair çalışmalarında Kürtleri doğrudan ya da dolaylı işlemeye devam edeceğini belirtmiştir.

Hüsnü Gürbey’in “*Ermeni Dostlarına Kucak Açan Bir Kızılbaş Kürt Piri: Qêrlî Mahmut Dede*” başlıklı yazısı, 1915 olayları yaşanırken vicdani ve insani duruş sergileyen bireysel Kürt figürlerinden birini odağa almaktadır.³⁴⁴ Hüsnü Gürbey’in aktardığına göre Qêrlî Mahmut Dede, Kızılbaş inanç yapısından kaynaklı bir hassasiyetle hareket ederek Ermenileri korumayı tercih etmiştir. Hüsnü Gürbey bu yazısında Kürt toplumunun homojen bir fail topluluğu olmadığını; aksine, içinde direniş, dayanışma ve insanî duyarlılıklar barındıran bir çeşitliliğe sahip olduğunu iddia etmektedir. Böylece bu tür örnekler, kolektif suç tartışmalarında “istisnai kurtarıcıların” varlığına dikkat çekerek Kürtlerin 1915 olaylarındaki rolüne ilişkin tartışmalarda ahlaki duruşun altını çizer.

³⁴⁴Hüsnü Gürbey, “Ermeni Dostlarına Kucak Açan Bir Kızılbaş Kürt Piri: Qêrlî Mahmut Dede”, *Agos*, 30.04.2023.

SONUÇ

Bu çalışmada, *Agos* gazetesinde yayımlanan söyleşi, yorum ve analiz yazılarından hareketle Kürtlerin 1915 Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisi çok boyutlu bir şekilde ele alınmıştır. İncelenen metinlerde ortaya konduğu üzere Kürtlerin bu tarihsel kırılmadaki konumu homojen ve tek yönlü bir fail tanımıyla sınırlandırılmayacak kadar karmaşık bir yapı arz etmektedir. Nitekim 1915 olayları yaşanırken kimi Kürt aşiretleri Ermeni komitalarının terör ve tedhiş eylemlerine karşılık vermek refleksiyle mukatelenin tarafı olurken bazı bireysel ya da kolektif Kürt direnişlerinin Ermenileri koruma yönünde şekillendiği de belgelenmiştir. Bu durum, fail-mağdur dikotomisinin (birbirinin zıttı ve gereği iki unsur) ötesine geçen ve bölgesel, aşiretsel ve sınıfsal farklara dikkat çeken bir analiz perspektifini gerekli kılmaktadır.

Agos gazetesindeki yazılar, özellikle Kürt (kimliği öne çıkan ya da çıkarılan) aydınları ve insan hakları savunucularının geçmişle yüzleşme çağrılarını görünür kılarak bu konunun Kürt kamuoyunda giderek daha fazla tartışıldığını iddia etmektedir. Bu çalışmada yazıları incelenen *Agos* yazarları, Kürtlerin 1915 olaylarına dair hem tarihsel hem de siyasal anlamda ahlaki ve vicdani bir yüzleşme yolunda eleştirel bir söylem geliştirdiğini iddia etmektedir. *Agos* gazetesi, bu eleştirel söylemi Türkiye'deki resmi tarih anlatısına karşı alternatif bir hafıza örneği olarak göstermektedir. Bu bağlamda, 1915 olaylarında Kürtlerin dahli üzerine yürütülecek çalışmaların, yalnızca tarihsel sorumluluk kapsamında değil; aynı zamanda toplumsal barış, adalet ve kolektif hafızanın inşası açısından da önem taşıdığı açıktır.

Agos gazetesinin yazarlarına ve haberlerine bakıldığında soykırım iddialarıyla Kürtler arasındaki ilişkiye dair yaklaşımının çoğunlukla tek taraflı olduğu görülmektedir.

Agos gazetesinin Kürtlerin Ermeni soykırımı iddialarıyla ilişkisine dair yukarıda verilen içerikleri incelendiğinde aşağıdaki tespitlere ulaşılmaktadır:

Agos gazetesi, tartışmasız bir şekilde soykırım iddialarını kabul etmektedir ve bu iddiaların kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Aksini iddia eden herkesi ve her çalışmayı ya çürütmeye çalışmakta ya da görmezden gelmektedir. Türkiye'den ya da dünyadan akademik çalışmalar arasında soykırım iddialarının doğru olmadığını ele

alan çalışmalara sayfalarında ya hiç yer vermemekte ya da çok az ve eleştirel anlamda yer vermektedir. Bunun yanı sıra *Agos* yazarları 1915 olaylarını “soykırım” olarak nitelendiren isimlerin çalışmalarını, özellikle de Kürt kimliğine sahip isimlerin çalışmaları, çok hızlı bir şekilde sayfalarına taşımakta ve bu çalışmaların Türkiye toplumunda bilinirliğini arttırmaya azami gayret göstermektedir. Bu anlamda *Agos* gazetesine göre Kürtler de 1915 olaylarında Ermenilere kötülük yapan taraftadır ve işlenen cinayetlerin suç ortaklarındandır.

Agos gazetesi soykırım iddiaları bağlamında Kürtlere dair tüm kişi ve kavramları olabildiğince yanlı bir şekilde ele almaktadır. Hamidiye Alayları, Kürt aşiret reisleri, şeyhler bu duruma örnek verilebilir, zira *Agos* gazetesine göre bu kimselerin büyük çoğunluğu doğrudan fail konumundadır. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı şartlarında Müslüman Kürtlerin Ermenilerden gördüğü kötülükleri, Ermeniler tarafından uğradıkları katliamları neredeyse hiç ele almaz. Oysa Kürtler için hayatı ve eserleriyle çok önemli bir yere sahip olan Said Nursî, eserlerinden *İhtiyarlar Lem’ası*’nda özellikle Van’daki Kürtlerin çektiği acılar ve yaşadığı felaketler tüm yalınlığıyla işlenmektedir.³⁴⁵ Nursî, bu eserinde Van’da Ermenilerin evleri dışında hiçbir yapının ayakta kalmadığını, Müslümanlara ait her şeyin yakılıp yıkıldığını aktarmaktadır. Kürt sözlü kültür ve geleneğinde çok önemli yer tutan Dengbej Şakiro’nun (Şakir Deniz) İbo Bege Parsine³⁴⁶ kılamı (Kürtçe türkü demektir.)³⁴⁷ da Kürtlerin Ermeniler ve Ruslardan gördüğü kötülüklere müşahhas bir örnek niteliğindedir. Dengbej Şakiro, bu kılamda Birinci Dünya Savaşı günlerinde Muş’ta Ermenilerin ve Rusların eline düşmelerinden korktuğu karısını, gelinini ve kızını kendi elleriyle öldüren İbrahim Bey’e ağıt yakmaktadır.

Agos gazetesi Kürtlerin temsilcisi olarak genel anlamda BDP-HDP-DEM siyasi çizgisini görmektedir. Bu siyasi çizgi dışında kalan diğer Kürt kesimlerinden bahsedecek olsa bile soykırım iddialarına yaklaşım anlamında BDP-HDP-DEM

³⁴⁵ Said Nursi, *Lem’alar*, (İstanbul: Envar Neşriyat, 2007), 247-249.

³⁴⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=xUYz6zGgD1E> (İbo Begê Parsîné TRT Kurdi) [Erişim tarihi: 10.06.2024].

³⁴⁷ Kürtçe-Türkçe Türkçe-Kürtçe Sözlük: Kurdî-Tırkî Tırkî-Kurdî Ferheng (Ankara: TDK Yayınları, 2014),164

çizgisindeki Kürtlerin diğer Kürtlere göre daha adil ve insani tavır takındıklarını iddia etmektedir.

Agos Gazetesi, soykırım iddiaları kapsamında öldürülen, başka bölgelere sevk edilen Ermenileri söylemekle beraber Taşnak, Hınçak ve Karahaç çetelerinin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde yaptıklarına dair objektif bir tutum sergilememektedir.

Agos gazetesi, dünya görüşü itibarıyla BDP-HDP-DEM çizgisindeki Kürtlerin “Osmanlı bizi kullandı.” söylemini, Kürtleri edilgenleştirici bir tutum olarak eleştirirken kendisi bir başka açıdan Kürtleri edilgenleştirmektedir. Çünkü Kürtlerin Taşnak, Hınçak ve Karahaç gibi Ermeni çetelerine karşı kendi iradeleriyle ve savunma refleksiyle Osmanlı Devleti’ne bağlılığını arttırdığını değerlendirememektedir. Rusya ve İngiltere’nin Ermenileri himaye etmesine karşılık Kürtlerin de doğal olarak Osmanlıya, özellikle de “Bave Kurdan”³⁴⁸ dedikleri Sultan Abdülhamid’e bağlılığını arttırması yaşanan sürecin doğal bir sonucudur ancak *Agos* yazarları bu durumu tarihi olaylar bağlamında, sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirememektedir.

Agos Gazetesi, Kürtlerin ve Ermenilerin beraber yaşadığı Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da nüfus anlamında Ermenilerin çoğunlukta olmadığını, söz konusu bölgelerin neredeyse tamamında Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu dikkate almamaktadır. Dolayısıyla hem Batılı devletlerin bu konudaki çekincelerini hem Şeyh Ubeydullah gibi Kürt kanaat önderlerinin tepkilerini sağlıklı bir değerlendirmeden geçirememektedir.

Agos gazetesi, Hamidiye Alaylarının gerek Ermenilere gerek Kürtlere karşı suistimallerini belirtirken Karahaç ve Taşnak gibi Ermeni çetelerinin kendileriyle beraber hareket etmeyen Ermenilere karşı giriştiği terör ve tedhiş eylemlerini ya da

³⁴⁸ Tunay Şendal, “II. Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Azınlıkları Arasında Yaşanan Siyasi Ayrılığın Analizi”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2 S.3, (2019):11-31.

Ermeni çeteler tarafından öldürülen Bedros Kapamacıyan³⁴⁹ gibi sivil Ermeni vatandaşları neredeyse hiç ele almamaktadır.

Agos gazetesi yazarları, yazılarında tarihte yaşananlar sebebiyle Kürtlere yönelik tüm suçlamalarının, ithamlarının ya da eleştirilerinin sonunda günümüzde ağırlıklı olarak BDP-HDP-DEM çizgisinde olan Kürtleri, bir nevi küstürmemek refleksiyle, bütün bunlara rağmen “Soykırımın tek ve gerçek suçlusu Kürtler değildir.” vurgusunu yapmaktan geri durmamaktadır.

Agos gazetesinde yer alan iddialardan biri de Kürtlerin soykırım iddiaları karşısında ön almaya çalıştığıdır. Bu iddiaya göre Kürtler, “Soykırımı Kürtler yaptı.” iddialarına karşı Hamidiye Alayları başta olmak üzere Ermeni tezlerinde itham edilen dedelerine yönelik olarak reddimiras yaparak karşılarına çıkarılabilecek herhangi bir sorundan kurtulmak istemektedir.

Agos gazetesi yazarlarının 2011 ile 2024 arası yazılarına bakıldığında bazı yazarlarda (Ohannes Kılıçdağı ve Baskın Oran gibi) zamanla soykırım iddialarına dair daha mutedil bir tutum takındığı görülebilmektedir. Söz konusu yazarlarda ilk yazılarındaki sertliğin zamanla yumuşadığı görülmektedir, ayrıca soykırımın sorumluluğunun tek başına devletteki karar vericilere ya da sivil unsurlara yüklenemeyeceğini de ifade etmektedirler. Bunun çok katmanlı bir sorumluluk olduğunu belirtmektedirler.

Agos gazetesi; Karabağ’da Laçın, Kelbecer, Zengelan gibi şehirlerde 1990’lı yıllarda gerçekleşen Ermeni işgalinden önce nüfus anlamında çoğunluğu oluşturan Kürtler hakkında neredeyse hiçbir değerlendirme yapmamaktadır. “Azerbaycan Ermenistan Uyuşmazlığının Asıl Nedeni” başlıklı yazıda sadece alıntı bir haberde bu konu ele almaktadır. O da sol perspektifli Jacopin sitesinin 10 Ekim 2020’deki yazısında yer almaktadır. Ermeni soykırımını tartışmasız bir şekilde savunan *Agos* gazetesi ve soykırım ile ilgili olarak Ermenilerden özür dilenmesi gerektiğini savunan sol seküler Kürt siyasetçiler, Karabağ Kürtlerinin Ermeniler tarafından uğradığı kötülöklere dair neredeyse hiçbir söylem geliştirmemektedir. Oysa bir önceki bölümde belirtildiği gibi Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Kürsüsü öğretim üyesi

³⁴⁹ Hüseyin Çelik, “1915’te Van’da Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C.3, S.62, (2014): 2207.

Mehrdad R. Izady'e göre Karabağ'da yaşananlar Ermenilerin Kürtlere uyguladığı bir soykırımdır.

2017'den 2024'e kadar her 24 Nisan'da Ermeni soykırımını savunan bildiriler yayımlayan HDP; Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın 2011 yılında "Karabağ'ı biz aldık, Ağrı'yı siz alacaksınız." demesine³⁵⁰ veya 2021'deki Gürcistan ziyareti sırasında şeref defterine Ağrı Dağı'nı bayraklı çizerek Türkiye topraklarına dair emellerini dışa vuran Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan³⁵¹ hakkında hiçbir söylem geliştirmemektedir. *Agos* gazetesi de aynı şekilde bu söylem ve eylemlerin Türkiye Ermenistan ilişkileri üzerinde yapabileceği olumsuz etkiye değinmemektedir.

Agos gazetesi genel itibarıyla soykırım meselesini, salt sorumlu fail boyutuna indirgememektedir. Meselenin ekonomik, siyasi ve sosyolojik anlamda farklı boyutlarını günümüz Türkiye'sindeki gelişmelerle de ilişkilendirerek ele almaktadır.

Agos gazetesine göre soykırım suçunda Kürt aşiretleri eşit şekilde sorumlu değildir. Sünni Kürt aşiretlerinin soykırım suçunda sorumluluğu çok daha fazladır. Bununla beraber Alevi Kürt aşiretleri bu süreçte çoğunlukla Ermenileri koruyan ve kollayan bir rol üstlenmiştir. Bu da Ermeniler arasında Alevi Kürtlerle kaynaşmayı kolaylaştırmıştır.

Agos gazetesinde konuyla ilgili yazılarda şu da görülmektedir, özellikle tehcir sırasında Kürtler arasında olumsuz anlamda inisiyatif alıp devlet görevlilerinin uyarılarını da hiçe sayarak Ermenilere kötülük yapanlar olduğu gibi olumlu anlamda inisiyatifle her türlü tehlikeyi göze alarak Ermeni çocuk ve kadınları koruyup kollayan Kürtler de olmuştur. Bireysel anlamda bu değişkenliğin de aşiret ya da mezhep anlamında kesin bir ayrımı yoktur. Aynı aşiretten Ermenilere kötülük yapanlar olduğu gibi onları koruyup kollayanlar da olmuştur.

³⁵⁰<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/karabag-i-biz-aldik-agri-yi-size-biraktik-18338718> [Erişim tarihi: 18.05.2024].

³⁵¹<https://www.yenisafak.com/dunya/sarkisyan-hayal-goruyor-ermenistan-cumhurbaskani-seref-defterine-agri-dagini-cizdi-3619101> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

Agos gazetesinde Kürtlerin 1915 olaylarındaki rollerine dair ileri sürülen bir iddia da Kürtlerin Osmanlı merkezi yönetiminin talimat ve teşviki olmadan da soykırımda sorumlu olduğudur. Bu iddiaya göre soykırımda aktif rol alan Kürtler, Ermenilerin bölgeden gönderilmesi sonrasında, onlardan kalacak olan taşınmazlara sahip olmak arzusuyla soykırımda gönüllü olmuştur. Bu da bir topluluğun toptan katılımı veya düşmanlığı yerine başkasının uğradığı yıkımdan çıkar sağlamakla açıklanabilir. Kısacası *Agos* gazetesine göre Kürtler arasında devletin talimatı olmaksızın sel önünden kütük kapanlar olmuştur. Bu çıkarıcı yaklaşımın menfaat odaklı bir ilkelik olduğu ve söz konusu fırsatçılığın aynı toplumun bireylerinde birbirlerinin aleyhine de olsa zaman zaman görüldüğü gözlemlenebilmektedir.

Agos gazetesinin Kürtlerin 1915 iddialarıyla ilişkisine dair sayfalarında yer verdiği yazar ve araştırmacıların pek çoğu BDP- HDP-DEM çizgisinde olan ya da onlarla aynı dünya görüşüne sahip olan Kürt yazar ve araştırmacılarıdır. Namık Kemal Dinç, Fırat Aydınkaya, Yektan Türkyılmaz, Adnan Çelik, Müslüm Üzülmaz, Eren Keskin, Alişan Akpınar ve Edip Gölbaşı bunlara örnek olarak gösterilebilir. Tamamı Kürt olan bu isimler, literatüre alternatif bir hafıza ve tarih yazımı kaydetmiş bulunmaktadır. Kürt olduklarını ve Ermenilere soykırım uygulandığını iddia eden isimlerin çalışmaları sayesinde diaspora Ermenileri, “Bakın biz demiyoruz, Kürtlerin kendileri Ermenilere katliam gerçekleştirdiklerini ikrar ediyorlar.” şeklinde bir söylem geliştirebilir. Bu duruma karşılık olarak tarihi daha soğukkanlı bir şekilde ele alan Ermenilere ve Kürtlere ait anlatımlar literatüre kazandırılmalıdır. Ermeniler ve Rusların Kürtlere reva gördüğü tüm olumsuzlukları aynı şekilde literatüre kazandırmak gerekmektedir. Akademik literatürün yanı sıra roman, sinema ve belgesel vasıtasıyla da Ermeni komitalarının, özelde Kürtlere genelde tüm Müslümanlara karşı giriştiği terör ve tedhiş eylemlerinin toplumsal hafızada yer edinmesi gerekmektedir. Aksi takdirde konunun sağlıklı değerlendirilmesi mümkün olmayacaktır. Bunun yanı sıra İslamî hassasiyetleri olan Kürt yazar ve araştırmacılara sayfalarında yer verilmemesi *Agos* gazetesinin soykırım iddialarını Kürtlerle ilişkilendirmesinde objektif olabilmesini engellemiştir.

Türkiye’de ve dünyada hem soykırım iddiaları konusunda hem de Kürtlerin soykırım iddialarıyla ilişkisi konusunda ciddi anlamda alternatif tarih yazımı çalışmaları yapılmaktadır. *Agos gazetesini* bu anlamda yapılan tüm çalışmalara sayfalarında yer vermektedir. Bu çalışmalar çeşitli kurumlar tarafından sürekli desteklenmektedir.

Söz konusu çalışmaları teşvik eden kurumlar, Ermeni diasporasının tezlerini destekleyen tarih anlatımında ve hafıza aktarımında bir süreklilik içindedir. Bu çalışmaları destekleyen kurumların başında: Hrant Dink Vakfı, İsmail Beşikçi Vakfı, Londra'daki Gomidas Enstitüsü, ABD'deki Clark Üniversitesi, Açık Toplum Vakfı, Friedrich Ebert Vakfı, Chrest Vakfı ve Olof Palme International Center gelmektedir.

Agos gazetesinde farklı yazı ve söyleşilerde Kürtler hakkında İttihat Terakki Cemiyeti ile soykırımda iş birliği yaptığı iddia edilmektedir. Bununla beraber İttihat Terakki'nin Sultan Abdülhamid'e karşı Ermeni cemiyetlerle beraber hareket ettiği göz ardı edilmektedir. Ayrıca Kürtlerin "Bave Kurdan" dediği Abdülhamid sonrasında İttihat Terakki'nin Kürtlerle Sultan Abdülhamid kadar yakın ilişkiler geliştirmediği tarihi bir realitedir.³⁵²

Agos gazetesi, Kürt aşiretlerinin soykırım iddiaları ile ilişkisini irdelerken genel itibarıyla Kürt aşiretlerinin Ermenilere yaptığı kötülükler üzerinden konuyu ele almaktadır. Ancak şu tarihi ve toplumsal bir gerçektir ki Ermenilere yönelik olarak kız kaçırma, hayvanlarını çalma veya arazisine el koymak şeklinde işlenen suçların benzerleri Kürtlerin kendi aralarında da birbirlerine yönelik işlediği suçlardandır. Geçmişten günümüze Kürtlerin yaşadığı bölgelerde farklı gerekçelerle ortaya çıkan ve uzun yıllar devam eden kan davaları bölgenin hâlâ varlığını sürdüren sosyolojik bir gerçeğidir.

Tartışmasız şekilde Ermeni soykırımının gerçekleştiğini savunan *Agos* gazetesi, Birinci Dünya Savaşı şartlarında yaşananları daha gerçekçi değerlendirebilirse soykırım iddiaları konusunda Türkiye toplumu ile daha sağlıklı bir iletişim ve ilişki kurabilecektir. 93 Harbi sonrasında yaşananlar ve ortaya çıkan gelişmeleri etnik bir duygusallıkla ele almak, hem *Agos* gazetesi hem de Türkiye'deki Ermeniler için daha faydalı olmayacaktır. 93 Harbi'nden itibaren başlayıp I. Dünya Savaşı'na kadar yaşanan olaylarda pek çok kötülüğe maruz kalan Kürtleri, Çerkezleri ve Türkleri tamamıyla görmezden gelmek, tek mağdur ve mazlum olarak Ermenileri görmek hastalıklı bir romantizmin neticesi olabilir. Oysa Kafkaslarda, Doğu Anadolu'da, Güneydoğu Anadolu'da, Adana'da ve hatta İstanbul'da yaşanan olaylarda öldürülen binlerce Müslümanın varlığı tarihi bir realitedir. Bunun yanı sıra Müslüman Türkler

³⁵² Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2014), 550.

ve Kürtlerin yaşadığı yerlerde çocuk ve kadınlara yapılan kötülükler de sosyolojik travmalar şeklinde toplumsal hafızada yerini almıştır. Kötülüğü sıradanlaştırmadan ve yaşanan ölümler itibarıyla rakamları yarıştırmadan tarihî olayların tahlil edilmesi, coğrafyamızda yaşayan Ermeniler, Türkler, Kürtler ve Çerkezler için çok daha iyi olacaktır. Aksi takdirde her zaman ve zeminde kendi çıkarlarını başka halkların menfaatlerinin önünde tutan uluslararası güçler, bu coğrafyada yaşayan toplumlara, tarihte yaşanan kötülükleri tekrar yaşatacaktır. Bu anlamda Hrant Dink'in bizzat anlattığı bir olayı aktarmakta fayda vardır. Dink, azınlık sorunlarının konuşulduğu bir toplantıda kendisinin de konuşmacı olarak sahneye çıkarıldığını ve toplantı bitiminde Avrupalıların kendisini öpüp tebrik ettiğini, söylüyor. Dink, Avrupalıların bu tebriklerinden sonra kendi kendine, “Ya bu Avrupalılar beni niye öpüyor? Ben ülkemi Avrupa’ya mı şikâyet ettim?” diye kendisine kızdığını ve üzüldüğünü aktarmaktadır.³⁵³

Agos gazetesi ve Türkiye Ermenileri için çok büyük önemi olan Hrant Dink'in Ermeni diasporası için söyledikleri bugün de *Agos* gazetesi ve tüm Ermeniler için geçerlidir. Dink, Diaspora’ya şöyle seslenmekteydi: “1915’te takılıp kalmayın, kendinizi 1915’e bağlamayın. Kendinizi dünyadaki insanların bu soykırımını kabul edip etmemesine zincirlemeyin. Bu tarihsel bir acı mıdır? Biz yaşadık. Atalarımızın yaşadığı Anadolu’da hoş bir laf vardır ve biz Anadoluluyuz. ‘Acıyı onurla sırtlayıp taşımak.’ Yaygara yapmadan, patırtıya vermeden sırtlar, taşırsın. Dünyaya diyorum ki senin Ermeni soykırımını tanımış olman veya tanımamış olman benim için beş para ifade etmez.”³⁵⁴ *Agos* gazetesi Hrant Dink'in bu ifadelerini sağlıklı bir şekilde değerlendirmelidir. Zira bu topraklarda yaşayan halklar için çözüm dışarıda yani yabancı devletlerin elçilik ve meclis binalarında değildir. Avrupa’da ya da ABD’de verilen kararlar Ermenilerin veya Kürtlerin çıkarları için değil karar vericilerin menfaatleri içindir. Dolayısıyla *Agos* Gazetesi hem Türkiye’deki Ermenilerin hem Ermenistan’daki Ermenilerin iyiliği için 1915’te yaşananlar konusunda tek taraflı ve itham edici yaklaşımdan kaçınmalıdır. Nitekim yakın geçmişte Hrant Dink'in

³⁵³ <https://www.yeniakit.com.tr/video/hrant-dinkten-bati-isbirlikcisi-foncu-sola-ayar-ulan-avrupali-niye-beni-opuyor-79247.html> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

³⁵⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=AW1OoeVL6FA> (Hrant Dink Böyle Söylemişti, Show Ana Haber) [Erişim tarihi: 10.06.2024].

söylediklerinin bir benzerini, pragmatist bir yaklaşımla 30 Ocak 2025'te Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan da ifade etmiştir.³⁵⁵

Agos gazetesi 1915 olaylarını öncesi ve sonrası ile sağlıklı bir değerlendirmeden geçirebilirse hiç şüphesiz Anadolu'da, Güney Kafkasya'da ve dünyanın başka yerlerinde yaşayan Ermeniler, Kürtler, Çerkezler ve Türkler arasındaki barışa ve dayanışmaya çok büyük hizmet etmiş olacaktır. İşte o zaman tarihte yaşanan acılardan bugünün barışına bir yol açılmış olacaktır. Böylece hem Hrant Dink ve Ara Güler gibi kendini bu toprakların evladı gören Ermenilerin ruhu şad olacaktır hem de Ermenistan toplumunun ciddi anlamda ihtiyaç duyduğu huzur ve refah sağlanmış olacaktır.

³⁵⁵<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/pasinyanin-1915-aciklamalari-ermenistani-karistirdi-42675628> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

KAYNAKÇA

- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2, Mart 1983.
- Ateş, Sabri. “Millet ve Halife Yolunda: Şeyh Ubeydullah İsyanı II” *Kürt Tarihi Dergisi*, S.8, 2013.
- Avagyan, A. & G. F. Minassian. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Ayna Bayram, “İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.
- Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki’de On Sene*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Bozan, Oktay. Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878–1920). Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.
- Bozan, Oktay. *Diyarbakır Vilayeti’nde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Budak, Mustafa. “Tehcir Öncesinde Doğu Anadolu’da Ermeni Katliamı (Kasım 1914-Mayıs1915)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 3, S. 62, 2014.
- Burkay, Kemal. *Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Deng Yayınları, 1992.
- Celile Celil, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, İstanbul: Peri Yayınları, 1998.
- Cengiz, H. Erdoğan. *Ermeni Komitelerinin A’mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Çabuk, Fehminaz. *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı – İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*, Ankara: İktisad Yayınevi, 2019.

Çakan, İsmail Lütü. “Aşere-i Mübeşşere”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 3/547.

Çaykiran, Güzin. *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Ankara: Hece Yayınları, 2021.

Çelik, Hüseyin. “1915’te Van’da Ne Oldu?”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C.3, S.62: 2207.

Çekiç, Smail. “*Genotsid nad Boşnyatsima Srebrenitse; sigurne zone UN-a, yula 1995*”, *Novi Muallim*, No: 30, Udruženje Ilmiye Islamske Zayednice BiH, Sarajevo, 29 Haziran 2007.

Çiçek, Kemal. “*VIII. Taşnak Kongresi Ermenilerin Karar Anı Birinci Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Büyük Güçler Sempozyumu, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum*”, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türk Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.

Dadyan, Saro. *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2011.

Demirel, Muammer. “Ağrı ve Doğubayazıt’ta Ermeni Olayları”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S.1, 2006.

Demirtaş, Mehmet. “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, Erzurum, 2009, s.215-238.

Engin, Vahdettin. *Asayiş, Sultan II. Abdülhamid’in İç Güvenlik Politikası*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.

Engin, Vahdettin. *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.

Eraslan, Hülya. *Agos (1996-2005) Türkçe-Ermenice Bir Gazetenin Tarihi*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Ankara, 2007.

Ercan, Çitlioğlu. *Yedekteki Taşeron: Asala PKK*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1998.

Ercan, Yavuz. “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar” *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 10/197.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

Esadze, Semen. *Çerkesya'nın Ruslar Tarafından İşgali*, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 1999.

Flint, Julie. The Kurds of Azerbaijan and Armenia, KHRP, Londra, 1998, 21'den aktaran: Kenan Yıldız, Azerbaycan – Ermenistan İnsan Hakları –Etnik Azınlıklar ve Kürtler, 60.

Geçmişten Günümüze Ermeni Araştırmaları, Ed. Altuğ Yılmaz, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2017.

Güler, Ali. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Azınlıklar*, Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II Meşrutiyet*, Ankara 1998, C. 2.

Güzel, Hasan Celal. *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2000.

Hakan, Sinan. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul: Doz Yayınları, 2011.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul: Anda Dağıtım, 1976.

Human Right Watch: Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno Karabakh, 8.'den aktaran: Kenan Yıldız, Azerbaycan-Ermenistan İnsan Hakları-Etnik Azınlıklar ve Kürtler, 59.

İliev, İliya. "Çedata na Armenskiya Narod za Svobodata na Bilgariya", Bilgari i Armentsi Zaed no Prez Vekovete, Sofya 2001(Aktaran: İbrahim Kamil, I. Balkan Savaşı Ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüşü, Karadeniz Araştırmaları, Güz 2016 Sayı 51, S.1-18.).

Jwadie, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çek ve Alper Duman, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2007.

- Kaçaznuni, Ovanes. *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Kaikhosrovich, Alkhazian Akop. “Çarlık Rusyasında Ermeni Generaller”, *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 1, s . 178.
- Kalaycıoğlu, Sibel. “Azınlık Basını ve Kamu Alanı: Türkiye’de Ermeni Gazeteciliği Üzerine Bir İnceleme.” *Toplum ve Bilim*, 2013, C. 125: 155-178.
- Karademir, Nihat. *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul: Nubihar Yayınları, 2014.
- Karaca, Ali. “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)”, *Ermeni Meselesi Üzerin Araştırmalar*, Haz. Erhan Afyoncu, İstanbul, 2001, s.1-50.
- Karakaşlı, Karin. “*Gazetelerin Satır Aralarında*”, *Görüş*, İstanbul: Tüsiad Yayınları, 2001.
- Karakoç, Ercan. *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- Karay, Refik Halid. *Gurbet Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Kasımlı, Musa. *Ermeni Meselesinden Ermeni Soykırımına (1724-1920)*, Bakü 2014.
- Kılıçkaya, Cem Koray. “Lozan Antlaşması Çerçevesinde Türkiye’de Azınlık Medyası”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Koç Çiftçi, İlknur. “1915 Van’da Ermeni İsyanı ve Aram Manukyan”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 3, 2022.
- Klein, Janet. *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kocabaş, Süleyman. *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2007.
- Kodaman, Bayram. “Hamidiye Hafif Süvari Alayları, II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S.32, Mart 1979.
- Kodaman, Bayram. “II. Abdülhamid ve Kürtler -Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, Mayıs 2010.

- Kodaman, Bayram. *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul: Orkun Yayınları, 1983.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Kutlay, Naci. *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara: Beybun Yayınları, 1992.
- Kürtçe-Türkçe Türkçe-Kürtçe Sözlük: Kurdî-Tırkî Tırkî-Kurdî Ferheng, Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Mayevskiy, Vladimir Teofiloviç. *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, Mehmet Sadık, Haydar Varlı, Abdullah Varlı, İstanbul: Sipan Yayıncılık, 1997.
- Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Minorsky, V. *Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları, 1996.
- Nursi, Said. *Âsâr-ı Bediyye*, İstanbul: Elmas Neşriyat, 2004.
- Nursi Said, *Lem'alar*, İstanbul: Envar Neşriyat, 2007.
- Nursi Said. *Münazarat*, İstanbul: Envar Neşriyat, 2003.
- Nursi Said. *Tarihçe-i Hayat*, İstanbul: Envar Neşriyat, 2008.
- Oran, Baskın. "Türkiye'de Ermeni Kimliğinin Yeniden Yapılanması ve Agos Gazetesi", *Bilim Eğitim Toplum Dergisi*, C.4, S.16: 146-157.
- Öğün, Tuncay. *1915 Van İsyanı Tehcir Kararının Nedeni Mi Sonucu Mu?*, Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongre Bildirileri II. C., Ankara 2003, s. 600-601.
- Önal, Sami. *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Özcoşar, İbrahim ; Ertekin, Abdusselam. Sultan ve Aşiret: Hamidiye Alayları Aşiret Reislerinin II. Abdülhamid'I Ziyareti, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 2019/4 (2), 23-38.

Özçelik, İsmail. *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2005.

Özdemir, Hikmet. *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2008.

Özdemir, Hikmet: "Seferberlik İlanından Rus İşgaline Kadar Ermeni Milislerle Çatışmalar", *Türk -Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Hazırlayan Hale Şıvgın), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Özoglu, Ali. *Şifre Çözüldü: Masonlardan Türkiye'ye Kanlı Hediye ASALA PKK*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005.

Paylan, Garo. "Agos'un Rolü ve Hrant Dink'in Mirası.", *Birikim Dergisi*, C.233 2008.

Rev, Wilson. S G. *Persian Life and Customs with Scenes and Incidents of Residence and Travel in The Land of The Lion and The Sun*. (Gözden geçirilmiş 3. bs.). Chicago: Student Missionary Campaign Library, 1895.

Sasuni, Garo. *Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul: Med Yayınları, 1994.

Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartanyan Memo Yetkin, İstanbul: MED Yayınları, 1992.

Seferoğlu, Şükrü Kaya. *Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1990.

Selvi, Haluk. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004.

Selvi, Haluk. "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Hınçak-Taşnak İttifakı ve Öz-Savunma Kararları", *Ermeni Meselesini Birlikte Konuşmak*, Editör: Beytullah Kaya, İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2022.

- Sertçelik, Seyit. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678 1914*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu yayınları, 2009.
- Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Tanzimatın Götürdükleri*, İstanbul: Beyan Yayınları Yayınları, 2023.
- Solmaz, Gürsoy. *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti Bir Sözlü Tarih Denemesi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Şendal, Tunay. “II. Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Azınlıkları Arasında Yaşanan Siyasi Ayrılığın Analizi”, *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019.
- Şimşir, Bilal. *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009.
- Şimşir, Bilal. *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Şahbazyan, Hagop. *Kürt-Ermeni Tarihi*, Kalan Yay., İstanbul 2002.
- Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2023.
- Tehcire Giden Yol*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu no 28, Belge no 8.
- Cizrelizâde Raif, *Sadaret Makamına Lâyiha*, (3 Saferü'l-hayr1330/9 Kânûnisânî 1327), TTK Kütüphanesi: B/3971.
- Uras, Esat. *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1985.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.
- Uruş, Alper. “Türkiye’de Azınlık Gazeteleri: Apoyematini, Agos, Şalom” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Ünal, Uğur. *Tehcire Giden Yol*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016.

Vağarşag, Seropyan. “Ermeni Basımevleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.

Vekayiname, Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162), (tre. Hrant D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Yaman, Abdullah. *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul: Otağ Yayınevi, 1973.

Yıldırım Orduları Depo Kıtaatı Müfettişinin 12. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği 22.1. 1918. Tarih ve 2 no'lu raporu. ATASE, Klasör no 4218, Dosya no 67, Belge no 4-4, 4-29.

Yılmaz, Aytekin. *Onlar Daha Çocuktuk*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Wilson, Rev. S. G. *Persian Life and Customs with Scenes and Incidents of Residence and Travel in The Land of The Lion and The Sun*. (Gözden geçirilmiş 3. bs.). Chicago: Student Missionary Campaign Library, 1895.

Agos Gazetesi Genel Ağ Bağlantıları

Akçam, Taner. “Taner Akçam’dan "İlk Gece Hakkı" İle İlgili Eleştirilere Yanıt”, *Agos*, 10.05.2021. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25652/taner-akcam-dan-ilk-gece-hakki-ile-ilgili-elestirilere-yanit> [Erişim tarihi: 15.03.2024].

Aydinkaya, Fırat. “Diyarbakır’da Ermeni Kıyımı Üzerine”, *Agos*, 25.12.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/13821/diyarbakirda-ermeni-kiyimi-uzerine> [Erişim tarihi: 17.01.2024].

Aydinkaya, Fırat. “Soykırımı 13 Yıl Kala Kürdistan Gazetesi (1898-1902)”, *Agos*, 11.07.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/12140/soykirima-13-yil-kala-kurdistan-gazetesi-1898-1902> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Aydinkaya, Fırat. “Soykırımı 7 yıl kala “Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi (1908-1909)”, *Agos*, 24.07.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/12264/soykirima-7-yil-kala-kurd-teavun-ve-terakki-gazetesi-1908-1909> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Atasel, Özge. “1915’te Bazı Kadınlar Fuhuş Yapararak Hayatta Kalabildi”, *Agos*,10.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/5997/1915te-bazi-kadinlar-fuhus-yaparak-hayatta-kalabildi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Balancar, Ferda. “1915’i Çerkesler Yaptı Demek, Yüzleşme Değil İnkârdır”, *Agos*, 21.03.2011. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/1464/1915i-cerkesler-yapti-demek-yuzlesme-degil-inkrdır> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. “Osmanlı ile Bazı Kürt Aşiretlerinin İttifakı 1923’e Kadar Sürdü”, *Agos*, 08.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4206/osmanli-ile-bazi-kurt-asiretlerinin-ittifaki-1923e-kadar-surdu>. [Erişim tarihi: 15.01.2024]

Balancar, Ferda. “Kürtlerin Özgürlüğü, Ermeniler ve Süryaniler İçin Adaletin Garantisi Değildir”, *Agos*, 23.01.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6383/kurtlerin-ozgurlugu-ermeniler-ve-suryaniler-icin-adaletin-garantisi-degildir> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. “Türkiye Ermeni Soykırımı ile Yüzleşmeden Huzura Kavuşamaz”, *Agos*, 31.07.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/7705/turkiye-ermeni-soykirimi-ile-yuzlesmeden-huzura-kavusamaz> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. “Bir Başka Açıdan Kürtlerin Ermeni Soykırımı’ndaki Rolü”, *Agos*, 27.04.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11405/bir-baska-acidan-kurtlerin-ermeni-soykirimindaki-rolu> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. “Ermeniler gitti, biz barışı yitirdik”, *Agos*, 15.04.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15039/ermeniler-gitti-biz-barisi-yitirdik> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. “Ergani’nin Saklı Sayfası”, *Agos*,13.05.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15336/erganinin-sakli-sayfasi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Balancar, Ferda. "Kürtler Arasındaki Sessizlik Suikasti Önemli Ölçüde Kırıldı", *Agos*, 10.05.2020. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/24009/kurtler-arasindaki-sessizlik-suikasti-onemli-olcude-kirildi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Beşiktaşlıyan, Sevag. “Ermenilik Kültürel Bir Mesele”, *Agos*, 11.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6007/ermenilik-kulturel-bir-mesele> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Beşiktaşlıyan, Sevag. “Ermeni Nefretinin Üretim Araçları”, *Agos*, 11.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6011/ermeni-nefretinin-uretim-araclari> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Beşiktaşlıyan, Sevag. “Aslında Türkler 1915’in Soykırım Olduğunu Biliyor”, *Agos*, 16.11.2011. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/5/aslinda-turkler-1915in-soykirim-oldugunu-biliyor> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Beşiktaşlıyan, Sevag. “1915 Konusunda, Türk De, Ermeni De Aslında Kurbandır”, *Agos*, 11.01.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3900/1915-konusunda-turk-de-ermeni-de-aslinda-kurbandir> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Büyüm, Nazar. “Aşkale’nin Kurtuluşu...”, *Agos*, 06.05.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11510/askalenin-kurtulusu> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Büyüm, Nazar. “Su gelir ark uyanır...”, *Agos*, 04.06.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11794/su-gelir-ark-uyanir> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Büyüm, Nazar. “Bütün Suç Piyasalarda...”, *Agos*, 24.06.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11976/butun-suc-piyasalarda> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Cheterian, Vicken. “100 Yıl Sonra: Türkiye’nin Kaybettiği Şans”, *Agos*, 29.04.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15173/100-yil-sonra-turkiyenin-kaybettigi-sans> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Çelik, Adnan. “Nenemin Masalları Gerçeğin Ta Kendisi”, *Agos*, 10.04.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11234/nenemin-masallari-gercegin-ta-kendisi> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “Aynı Ailede Hem Hristiyan Hem De Müslüman Ermeni Var”, *Agos*, 11.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6013/ayni-ailede-hem-hiristiyan-hem-de-musluman-ermen-i-var> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can “1915, Kürtler Açısından Daha Temel ve Kurucu Bir Yere Sahip”, *Agos*, 25.04.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6994/1915-kurtler-acisindan-daha-temel-ve-kurucu-bir-yere-sahip> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “1915’in Ayak Sesleri”, *Agos*, 29.05.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/7215/1915in-ayak-sesleri> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “Türk Milliyetçiliği Olmasaydı Da Ermeni Soykırımı Yapılabilirdi”, *Agos*, 23.01.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10348/turk-milliyetciligi-olmasaydi-da-ermen-i-soykirimi-yapilabilirdi> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “Kürt Hareketi 1915 Konusunda Resmî Tarihin Şablonculuğundan Sıyrılamadı”, *Agos*, 30.01.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10413/kurt-hareketi-1915-konusunda-resm-tarihin-sablonculugundan-siyrilamadi> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “Said Nursi 1915’i Öngördü ve Müslümanları Uyardı”, *Agos*, 02.02.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10444/said-nursi-1915i-ongordu-ve-muslumanlari-uyardi> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Dağlıoğlu, Emre Can. “Said Nursi Ermeni Soykırımı’na Katıldı mı?”, *Agos*, 04.12.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/13604/said-nursi-ermen-i-soykirimina-katildi-mi> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

Danzikyan, Yetvart. “Müslümanlaşmış Ermeniler’in Travması ve Direnci”, *Agos*, 08.08.2020. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/24402/muslumanlasmis-ermenilerin-travmasi-ve-direnci> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Danzikyan, Yetvart. "İnkârın Nedeni Bilgi Eksikliği Değil, Bu Politik Bir Karar", *Agos*, 02.05.2021. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25625/inkarin-nedeni-bilgi-eksikligi-degil-bu-politik-bir-karar> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Diler, Fatih Gökhan. "Kürtlerle Acı Dolu Ortak Bir Geçmiş Geride Bıraktık, Şimdi İki Taraf Geleceğe Bakıyor", *Agos*, 04.06.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11785/kurtlerle-aci-dolu-ortak-bir-gecmisi-geride-biraktik-simdi-iki-taraf-gelecege-bakiyor> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

Ertuğ, Deniz. "Murat Bardakçı ve Ermeni Soykırımı", *Agos*, 01.07.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15828/murat-bardakci-ve-ermenii-soykirimi> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Estukyan, Vartan. "Ermeni Kadınlar Soykırım Boyunca Kurbandılar", *Agos*, 10.11.2017. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/19680/ermenii-kadinlar-soykirim-boyunca-kurbandilar> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

Genç, Gizem Asya. "Edebiyatta mı Ermeniler?", *Agos*, 04.10.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/5778/edebiyatta-mi-ermeniler> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Gültekin, Uygur. "İki Ailenin İzinde Müslümanlık ve Kürt Milliyetçiliği", *Agos*, 10.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/5996/iki-ailenin-izinde-muslumanlik-ve-kurt-milliyetciligi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Gültekin, Uygur. "Dersim 38 Ermenileri Hedef Alarak Başladı", *Agos*, 11.11.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6005/dersim-38-ermenileri-hedef-alarak-basladi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Günay, Tuncer. *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan Provokatör Kolları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2002.

Günaysu, Ayşe. "Bitlis, Ermenilerini Hatırladı", *Agos*, 17.03.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6687/bitlis-ermenilerini-hatirladi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Gürbey, Hüsnü. “Ermeni Dostlarına Kucak Açan Bir Kızılbaş Kürt Piri: Qêrlî Mahmut Dede”, *Agos*, 30.04.2023. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28536/ermeni-dostlarina-kucak-acan-bir-kizilbas-kurt-piri-qrl-mahmut-dede> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10536/levon-ekmekciyan-i-gormezden-gelen-devrimcileri-ozur-dilemeye-cagiriyorum> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/766/turkiye-de-sermayenin-kaynagi-ermeni-birikimi> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15146/yuksekdag-soykirimmin-101-yilinda-ermeni-halkindan-ozur-diliyoruz> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27000/hdp-milletvekili-garo-paylan-dan-tbmm-ye-kanun-teklifi> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3996/besikci-ermeniler-ve-kurtler-bu-cografyanin-yerli-halklaridir> [Erişim tarihi: 03.05.2024].

İnsel, Ahmet. “İnsanlığa Karşı İşlenmiş Bir Suç Da Mı Yok?”, *Radikal*, 27.12.2011. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/153/insanliga-karsi-islenmis-bir-suc-da-mi-yok> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

Karabulut, Beyiz. “Soykırım’dan 37 Yıl Önce”, *Agos*, 06.11.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/13292/soykirimdan-37-yil-once> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Karakaşlı, Karin. “Ekmekçiyan Ailesi Yasına Saygı Bekliyor”, *Agos*, 08.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4210/ekmekciyan-ailesi-yasina-saygi-bekliyor> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Karakaşlı, Karin. “Diaspora’nın 2015’e Hazırlandığı Doğru Değil”, *Agos*, 22.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4392/diasporanın-2015e-hazirlandigi-dogru-degil> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Karakaşlı, Karin. “Devleti Bu Şekliyle Kabul Ederek Cumhurbaşkanı Adayı Olamazdım”, *Agos*, 07.08.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/7740/devleti-bu-sekliyle-kabul-ederek-cumhurbaskani-adayi-olamazdim> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kaya, Melis. “Türkiye, Her Şeyden Önce 1908-1924 Dönemiyle Hesaplaşmalı”, *Agos*, 04.04.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6829/turkiye-her-seyden-once-1908-1924-donemiyle-hesaplasimali> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Kürtler, Ermeniler”, *Agos*, 30.01.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9302/kurtler-ermeniler> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Sadece Lobiyle Olmaz”, *Agos*, 05.02.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9304/sadece-lobiyle-olmaz> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Soykırıma Nereden Bakmalı?”, *Agos*, 06.05.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11511/soykirima-nereden-bakmalı> [Erişim tarihi: 15.01.2024]

Kılıçdağı, Ohannes. “Bir Oyalama Aracı Olarak Arşiv ve Komisyon”, *Agos*, 27.05.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11712/bir-oyalama-araci-olarak-arsiv-ve-komisyon> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Kürtler Ektiklerini Mi Biçiyor?”, *Agos*, 09.03.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/14627/kurtler-ektiklerini-mi-biciyor> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Soykırım Sonrası Millî Rehabilitasyon”, *Agos*, 02.11.2018. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/21485/soykirim-sonrasi-mill-rehabilitasyon> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Kürtler ve Ermeniler, Tırnak İçinde”, *Agos*, 15.05.2020 <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/24027/kurtler-ve-ermeniler-tirnak-icinde> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kılıçdağı, Ohannes. “Soykırımlara Halk Katılımı”, *Agos*, 22.05.2021. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25695/soykirimlara-halk-katilimi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Kocaoğlu, Arsen. “Yukarı Fırat ve Dersim Ermeni Tarihinden Dersler”, *Agos*, 27.05.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15487/yukari-firat-ve-dersim-ermeni-tarihinden-dersler> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Koptaş, Rober. “Kürtlere Sorulsa, Çoğu Ayrı Devlet İstiyorum Diyecek”, *Agos*, 4.01.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/3812/kurtlere-sorulsa-cogu-ayri-devlet-istiyorum-diyecek> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

Koptaş, Rober. “Kürtlerin Suç Ortaklığı Meselesi”, *Agos*, 28.01.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8913/kurtlerin-suc-ortakligi-meselesi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Koptaş, Rober. “Kürtler ve Özür Meselesi”, *Agos*, 08.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8923/kurtler-ve-ozur-meselesi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Koptaş, Rober. “Yine Kürtler ve 1915 Üstüne”, *Agos*, 12.04.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9047/yine-kurtler-ve-1915-ustune> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Koptaş, Rober. “Gâvur Değil, Müslüman Ermeni!”, *Agos*, 26.09.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9212/gvur-degil-musluman-ermeni> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

Korucu, Serdar. “1915’te Kobanê”, *Agos*, 10.10.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8212/1915te-koban> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

Kurt, Ümit. “Türk-Kürt İlişkilerinin Bugününü Anlamak İçin Anahtar”, *Agos*, 16.12.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/6209/turk-kurt-iliskilerinin-bugununu-anlamak-icin-anahtar> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

Kurt, Ümit. – Er, Alev. “Bu Feryat Yüz Yıldır Duyulmayı Bekliyor”, *Agos*, 21.08.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/7811/bu-feryat-yuz-yildir-duyulmayi-bekliyor-agos-un-manseti>[Erişim tarihi: 06.05.2024].

Kuyumciyan, Baruyr. “Garó Paylan: Parti Tüzüğünde Soykırımın Kabulü Var”, *Agos*, 29.05.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11727/garo-paylan-parti-tuzugunde-soykirim-kabulu-var> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

Meral, Ziya. “Ortak Tarih İnşası İçin Çağrı”, *Agos*, 05.01.2012. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8584/ortak-tarih-insaasi-icin-cagri-ziya-meral> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

Metin, Halil. *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.

Mildanoğlu, Zakarya. “Ateş ‘Gâvur Mahallesi’ne De Mi Düştü?”, *Agos*, 31.03.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/14863/ates-gvur-mahallesine-de-mi-dustu?ref=sanalbasin> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Nalci, Tamar. “Ahmet Türk’ün İnkârı”, *Agos*, 09.02.2013. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4217/ahmet-turkun-inkri> [Erişim tarihi: 03.05.2024].

Oran, Baskın. “Restorasyon: Bir Atatürk-Abdülhamid Sentezi”, *Agos*, 05.09.2014. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/9488/restorasyon-bir-ataturk-abdulhamit-sentezi> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

Oran, Baskın. “İmparatorluk’ta Millet-i Sadıka, Ulus-devlet’te Muhalefet-i Sadıka”, *Agos*, 29.04.2021. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/25620/imparatorlukta-millet-i-sadika-ulus-devlette-muhalefet-i-sadika> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

Oran, Baskın. “Ankaralı Ermeniler Üzerine”, *Agos*, 27.04.2023. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28524/ankarali-ermeniler-uzerine> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

Ozinian, Alin. “Ermenistan’da Merak, Heyecan ve Endişe”, *Agos*, 11.06.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11852/ermenistanda-merak-heyecan-ve-endise?ref=sanalbasin.com> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Ozinian, Alin. “Kadınların Dilinden ve Suskunluğundan Ermeni Soykırımı’nı Anlamak”, *Agos*, 12.06.2015. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11876/kadinlardin-dilinden-ve-suskunlugundan-ermeni-soykirimini-anlamak> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

Özgür, Duygu. “Hikmet Kıvılcımlı’dan Öğrenecek Çok Şey Var”, *Agos*, 03.02.2017. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/17650/hikmet-kivilcimlidan-ogrenecek-cok-sey-var> [Erişim tarihi: 09.05.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/8336/ismail-besikci-ye-gevorg-surenyants-nisani-verildi> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

Varjabedyan, Rupen. “1915’te Ermenileri Kurtaranların Hikâyesi”, *Agos*, 18.11.2016. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/17055/1915te-ermenileri-kurtaranlardin-hikyesi> [Erişim tarihi: 08.05.2024].

Agos Gazetesi Dışındaki Genel Ağ Bağlantıları

<https://www.aa.com.tr/tr/gundem/yargitay-bassavcisi-sahin-hdpnin-kapatilmasi-istemli-davada-aymde-sozlu-aciklamalarini-tamamladi/2783720> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

<https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-demokrasi-tarihinin-kara-lekesi-27-mayis-darbesi/3230703> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

<https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagdaki-iskale-son-verilmesini-ongoren-bmgk-kararlari-uygulanmıyor/1989110> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

<https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/taner-akcam/> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

<https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/karin-karakasli/> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.agos.com.tr/tr/yazar/28/ferda-balancar> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<https://web.archive.org/web/20240415063750/>

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/sogagat-dergisi-basin/> [Erişim tarihi: 10.04.2024].

<https://web.archive.org/web/20230921222249/>

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jbid-cocuk-dergisi-basin/> [Erişim tarihi:11.04.2024].

<https://web.archive.org/web/20240415050325/>

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/lraper-ermeni-patrikligi-kilise-bulteni-basin/> [Erişim tarihi:10.04.2024].

<https://web.archive.org/web/20241226144007>

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-pirgic-hastane-dergisi-basin/> [Erişim tarihi:10.04.2024].

<https://www.avim.org.tr/tr/Bulten/Ermeni-Soykırımını-Savunan-Profesorun-Maasını-Ermeniler-Oduyormus> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://baskinoran.com/baskin-oran-ozgecmis/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://baskinoran.com/1915e-ne-isim-vermeliyiz/> [Erişim tarihi: 18 Nisan 2024].

<http://bayburt.gov.tr/yukari-kirzili-sehit-kadınları-iffet-anıtında-anıldı> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-61185314> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

<https://belgeler.gov.tr/tam-metin/3/tur> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://belgeler.gov.tr/tam-metin/3/tur#fn3> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://bianet.org/yazar/fatih-gokhan-diler-5181> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

<https://bianet.org/haber/nazar-buyum-kimdir-302021> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

<https://bianet.org/haber/kck-ermeni-rum-lobileri-paralel-devlettir-152698> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<http://www.bitlis.gov.tr/bitliste-bes-minare-efsanesi> [Erişim tarihi: 03.04.2024].

<https://www.duderyadiyari.com/Makale/59/16#:~:text=%C5%9Eeyh%20Muhammed%20Emin%20Duderi%2C%20Duderya,yapar%2C%20zikir%20t%C3%B6renleri%20icra%20edilir.> [Erişim tarihi: 06.05.2024].

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2013/02/04/Ahmet-T%C3%BCrk-Dedelerimiz-Ermenilere-zulmetti-Torunlar%C4%B1-olarak-%C3%B6z%C3%BCrdiliyoruz/16793> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

https://file.setav.org/Files/Pdf/20140312150114_12-eylulden-12-hazirana-siyasi-partiler-bdp-pdf.pdf Erişim tarihi: 15.01.2023].

https://file.setav.org/Files/Pdf/20140312150114_12-eylulden-12-hazirana-siyasi-partiler-bdp-pdf.pdf [Erişim tarihi: 15.01.2023].

<https://www.gazeteduvar.com.tr/taner-akcam-gonullu-bir-katilim-olmasaydi-bu-kadar-insan-oldurulemezdi-haber-1519773> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<https://hrantdink.org/tr/bolis/faaliyetler/projeler/tarih-programi/151-muslimanlas-tiril-mis-ermeniler-konferansi> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

<https://www.haber7.com/dunya/haber/3501176-garo-paylan-azerbaycana-saldirmak-icin-3-5-yila-ihtiyacimiz-var.>

<https://www.haber7.com/guncel/haber/479622-iskender-palayi-ordudan-attiran-o-soz> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/102-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/10310/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/103-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/11920/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/104-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/13099/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/107-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/16340/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/108-yillik-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/17322/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/ermeni-soykirimi-utanciyla-yuzlesin/15358/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/ermeni-soykirimi-utanciyla-yuzlesiyoruz/14178/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/ermeni-soykirimi-utanciyla-yuzlesiyoruz/14178/>.

<https://www.hdp.org.tr/tr/turkiye-azerbaycan-ve-ermenistan-arasindaki-savasa-degil-barisa-taraf-olmali/14645/> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<https://www.hdp.org.tr/tr/ermeni-ve-rum-kimlikleri-paralel-devlet-ile-ilintilendirilemez/344/> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://hemhal.org/firat-aydinkaya-islami-modern-teoloji-siddet-ile-sekuler-bir-proje-ye-donusuyor/> [Erişim tarihi: 16.01.2024].

<http://heretik.com.tr/kitap/siradan-adamlar/> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

<https://hrantdink.org/attachments/article/1867/14022019-van-sesi.pdf> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/pasinyanin-1915-aciklamalari-ermenistani-karistirdi-42675628> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/karabag-i-biz-aldik-agri-yi-size-biraktik-18338718> [Erişim tarihi: 18.05.2024].

<https://old.ermenihaber.am/tr/news/2013/01/28/Charles-Aznavour%E2%80%99un-k%C4%B1z%C4%B1-%C4%B0slam%E2%80%99%C4%B1-kabul-etti/16712> [Erişim tarihi: 15.10.2024].

<https://www.icisleri.gov.tr/uluslararasi-af-orgutunun-raporuna-iliskin-basin-aciklamasi> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

[https://iletisim.com.tr/kisi/rober-koptas/8241?srsltid=AfmBOoqctTqkOsqhkh14MES4nx8_HEPW3OjobCs9QxfABOaEuwmnzj5x\)](https://iletisim.com.tr/kisi/rober-koptas/8241?srsltid=AfmBOoqctTqkOsqhkh14MES4nx8_HEPW3OjobCs9QxfABOaEuwmnzj5x)) [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://iletisim.com.tr/kisi/emre-can-daglioglu> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://www.indyturk.com/node/314436/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/bedi%C3%BCzzamandan-y%C3%BCz-y%C4%B1l%C4%B1k-k%C3%BCrt-manifestosu> [Erişim tarihi: 10.02.2024].

https://www.insamer.com/tr/ermeniler-ve-kurtler-gercekten-kardes-mi-_3384.html [Erişim tarihi: 10.03.2024].

https://www.insamer.com/tr/ruanda-soykirimi-ve-kuresel-gucler_704.html [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<https://mardin.ktb.gov.tr/TR-311569/deyruzafaran-manastiri.html> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/surda-operasyonlar-sona-erdi-2206903> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/751/82-86-ayet-tefsiri> [Erişim tarihi: 19.01.2024].

<https://www.mfa.gov.tr/pkk.en.mfa> [16.09.2025].

https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-yabanci-terorist-savascilarla-mucadelesi.tr.mfa [Erişim tarihi: 07.05.2024].

<https://www.norzarionk.org/firat-aydinkaya-8-soruda-kurtler-ve-ermeni-soykirimi/> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/ormerpers5.pdf> [Erişim tarihi: 10.01.2024].

<https://osmaniye.ktb.gov.tr/TR-161256/yasar-kemal.html> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.perspektif.online/author/yetvart-danzikyan/> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.pirtukakurdi.com/urun/1915-diyarbakir-yuz-yillik-ah-toplumsal-hafizanin-izinde> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=1127520&yazar> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikaldetayv3&articleid=1128591&categoryid=42> [Erişim tarihi: 15.03.2024].

<https://www.rudaw.net/turkish/interview/050420161> [Erişim tarihi: 16.03.2024].

<https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/200520219> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19858/102023/ermeni-cete-reisi-antranik-ozanyan> [Erişim tarihi: 16.09.2024].

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19761/101307/ermeni-teror-orgutu-asala-nin-turkiye-deki-ilk-eylemi-ankara-esenboga-baskini> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19860/102024/ermeni-terorunun-kokeni> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19865/102029/zeytun-isyanlari> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19862/102027/van-da-ermeni-isyanlari-1896-1916> [Erişim tarihi: 15.06.2024].

<https://serbestiyet.com/featured/garo-paylan-sozlerim-carpitildi-yine-de-ozur-dilerim-195615/> [Erişim tarihi: 10.05.2024].

<https://www.setav.org/5-soru-pkknin-sivil-katliamlari> [Erişim tarihi: 18.01.2024].

<https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/zimmi> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.sozcu.com.tr/isid-videolari-amerikan-studyolarinda-mi-cekiliyor-wp897016> [Erişim tarihi: 07.05.2024].

https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2023/11/Ece-Onural-_E_-YASAR-KEMALIN-HIKAYESI-_8.pdf [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.tihk.gov.tr/28-subat-darbesinin-neden-oldugu-insan-haklari-ihlalleri-ve-devam-eden-magduriyetler-konulu-basin-aciklamasi> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

<https://www.timeturk.com/tr/2012/04/01/taner-akcam-a-gore-pkk-nin-infaz-kriterleri.html> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/jamanak-gunluk-gazete-basin/> [Erişim tarihi: 11.04.2024].

<http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/nor-marmara-gunluk-gazete-basin/> [Erişim tarihi: 11.04.2024].

<https://www.turkiyearastirmalari.org/2023/11/03/fokus/3-kasim-2002-turk-demokrasi-tarihine-ak-parti-damgasi/> [Erişim tarihi: 03.09.2024].

<https://uskudar.edu.tr/haber/prof-dr-nevzat-tarhan-silahli-kuvvetler-icerisinde-her-zaman-darbeci-bir-ideoloji-varidi/3744> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

<https://www.yeniakit.com.tr/video/hrant-dinkten-bati-isbirlikcisi-foncu-sola-ayar-ulan-avrupali-niye-beni-opuyor-79247.html> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/ermeniler-islama-kosuyor-8010.html> [Erişim tarihi: 08.02.2024].

<https://www.yenisafak.com/dunya/aznavourun-kizi-musulman-oldu-463096> (Erişim tarihi: 16.03.2024).

<https://www.yenisafak.com/roportaj/acimizi-kullanan-ermenilere-kiziyorum-10440> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.yenisafak.com/dunya/sarkisyan-hayal-goruyor-ermenistan-cumhurbaskani-seref-defterine-agri-dagini-cizdi-3619101> [Erişim tarihi: 10.06.2024].

<https://www.youtube.com/watch?v=9ePPN00NLdk> [Erişim tarihi: 15.01.2024].

<https://www.youtube.com/watch?v=AW1OoeVL6FA> [Hrant Dink Böyle Söylemişti, Show Ana Haber] [Erişim tarihi: 10.06.2024].

<https://www.youtube.com/watch?v=xUYz6zGgD1E> [İbo Begē Parsînî TRT Kurdi] [Erişim tarihi: 10.06.2024].

ÖZGEÇMİŞ

Mesut GÜVEN

EĞİTİM

Lisans: Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği, 2008, Ankara.

Yüksek Lisans: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları, 2025, İstanbul.

